T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA ELAZIĞ ŞEHRİ

Gamze DEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı

Danışman

Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU

Temmuz, 2025

T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA ELAZIĞ ŞEHRİ

Gamze DEMİR tarafından hazırlanan tez çalışması 18.07.2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU
Yıldız Teknik Üniversitesi
Danışman

Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU, Danışman
Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Prof. Dr. Nuran PİLEHVARİAN, Üye
Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Dr. Öğr. Üyesi Murat ARAPOĞLU, Üye
İstanbul Gelişim Üniversitesi _____

Danışmanım Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU sorumluluğunda tarafımca hazırlanan "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın İlk Yarısında Elâzığ Şehri" başlıklı çalışmada veri toplama ve veri kullanımında gerekli yasal izinleri aldığımı, diğer kaynaklardan aldığım bilgileri ana metin ve referanslarda eksiksiz gösterdiğimi, araştırma verilerine ve sonuçlarına ilişkin çarpıtma ve/veya sahtecilik yapmadığımı, çalışmam süresince bilimsel araştırma ve etik ilkelerine uygun davrandığımı beyan ederim. Beyanımın aksinin ispatı halinde her türlü yasal sonucu kabul ederim.

Gamze DEMİR

İmza

Aileme

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmam süresince akademik rehberliğini sunan ve süreci yönlendiren, bana destek olan değerli danışmanım Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU hocama, bilgi ve tecrübesiyle bana rehberlik eden, sabır ve anlayışla desteğini sürdüren sevgili Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN hocama teşekkürü sonsuz bir borç bilirim. Jürimde tezime yaptığı katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Murat ARAPOĞLU hocama da ayrıca teşekkür ederim

Tezimi yazma sürecinde maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli aileme, kıymetli meslektaşlarıma ve her zaman yanımda olup desteğini hissettiren sevgili arkadaşlarıma içten teşekkür ederim.

Gamze DEMİR

İÇİNDEKİLER

SİMGE LİSTESİ **ix**

KISALTMA LİSTESİ **x**

ŞEKİL LİSTESİ **xi**

HARİTA LİSTESİ **xv**

ÖZET **xvi**

ABSTRACT **xvii**

1 GİRİŞ **1**

1.1 Literatür özeti…….1

1.2 Amaç .....…….....……..……..……..2

2 ELAZIĞ ŞEHRİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE TARİHÇESİ **4**

2.1 Coğrafi özellikler…….……...……...……..…..4

2.2 19. Yüzyıla Kadar Elazığ Şehrinin Tarihçesi…….....……6

3 19. YÜZYILDAN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE ELAZIĞ ŞEHRİNİN MİMARİ VE TARİHSEL YAPISI **13**

3.1 Sultan II. Mahmut Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1809-1839).....13

3.1.1 Vali Konağı…….……...……...……...…….17

3.1.2 Kışla ve Cephanelik……...……...……...…19

3.2 Sultan Abdülmecid Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1839-1861).....20

3.2.1 Kışla-i Hümayun……..…….…….……...……22

3.2.2 Miri Ambar……...…....…….....….24

3.2.3 Xavier Hommaire de Hell'in Gözlemleri……...……..……..…25

3.3 Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1861-1876).....28

3.3.1 İzzet Paşa Camii……33

3.3.2 Mamuretü'l-Aziz Hapishanesi……37

3.3.3 1874 Depremleri ve Etkileri ……..38

3.4 Sultan II Abdülhamit Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1876-1909).....39

3.4.1 Elaziz Askerî Hastanesi……53

3.4.2 Elaziz Askerî Rüştiyesi……54

3.4.3 Mamuretü'l-Aziz Vilayet İdadisi (Mekteb-i İdadi-i Hamidiye-i Mülkiyei Şahane ……57

3.4.4 Mamuretü'l-Aziz Alman Misyoner Okulları……59

3.4.5 Mamuretü'l-Aziz Darülmuallimin Mektebi……66

3.4.6 Fransız Kapuçin Okulları……...67

3.4.7 Elaziz Hükümet Konağı……71

3.4.8 II. Abdülhamit Dönemi'nde Kent Merkezinin Harput'a Taşınması İçin Yazılan Belgeler……74

3.4.9 Vital Cuinet'in Notlarında Mamuretü'l-Aziz……76

3.5 Sultan V. Mehmet Reşad ve Sultan VI. Mehmet Vahdettin Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1909 -1922).....80

3.5.1 Annie Tracy Riggs Hatanesi……87

4 TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK YILLARINDA ELAZIĞ ŞEHRİNİN GELİŞİMİ VE YAPILAŞMA (1923-1950) 89

4.1 Elaziz Kültür Mahallesi Projesi……113

4.1.1 Elaziz Halkevi……119

4.2 Elaziz Tren Garı……125

4.3 Atatürk İlkokulu……127

4.4 Dördüncü Umumi Müfettişlik Binası……129

4.5 Elaziz Göçmen Köyleri……131

4.6 Elaziz Sinema ve Tiyatro Binası……134

5 DEĞERLENDİRME **138**

6 SONUÇ **141**

KAYNAKÇA **144**

A ELÂZIĞ ŞEHRİNDEKİ TARİHİ YAPILARIN DÖNEM VE ÖZELLİKLERİNİ GÖSTEREN TABLO **160**

B FARKLI DÖNEMLERDE ELÂZIĞ ŞEHRİNDEKİ TARİHİ YAPILARI GÖSTEREN HARİTALAR **165**

TEZDEN ÜRETİLMİŞ YAYINLAR **169**

SİMGE LİSTESİ

m	metre
m^2	metrekare
s.	sayfa

KISALTMA LİSTESİ

A.}AMD	Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO	Bâbıâli Evrak Odası Evrakı
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.ML.	Cevdet Maliye
DH. MTK.	Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.TMIK.S.	Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
H	Hicri
HRT.h	Hariciye Nezareti, Tahrirat Kalemi
İ.	İrade
İ.DH	İrade Dahiliye
İ.HR	İrade hariciye
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL	İrade Meclis-i Vâlâ
M	Miladi
mah	Mahalle
ŞD	Şûra-yı Devlet Evrakı
TMMOB	Türkiye Mühendis ve Mimarlar Odaları Birliği
ty	Tarih yok

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 2.1 Elâzığ şehri konum …….....…….....**4**
Şekil 2.2 Norşuntepe Höyüğü……..…….....….**6**
Şekil 2.3 Harput Kalesi……..……..…….....**7**
Şekil 2.4 Meryem Ana Kilisesi ……..…….....**8**
Şekil 2.5 Meryem Ana Kilisesi plan……..…….....**9**
Şekil 2.6 Ulu Camii arkada Harput Kalesi …….....**10**
Şekil 2.7 Harput Ulu Camii planı……..…….....**10**
Şekil 2.8 Sara Hatun Camii Harput……...…….....**11**
Şekil 2.9 Keban Madeni ve Fırat Nehri…….....**12**
Şekil 3.1 Mezra da bulunan evler 1905……...…….....**17**
Şekil 3.2 Vilayet Konağı genişletmeden önce…….....**18**
Şekil 3.3 Vilayet Konağının genişletildikten sonraki hali 1844 …….....**19**
Şekil 3.4 Hüseynik'te Osmanlı ordusunun cephaneliği ve kışlası…….....**20**
Şekil 3.5 Mamuretü'l-Aziz de Askerî kışla …….…….....**23**
Şekil 3.6 Laurens'in çizimiyle Harput 1 1847 …….....**25**
Şekil 3.7 Laurens'in çizimiyle Harput 2 1847……...…….....**27**
Şekil 3.8. Laurens Harput Ağa Konağı çizimi 1847 …….....…….....**27**
Şekil 3.9 Takvim-i Ticaret Gazetesi 23 Şubat 1867 Harput makalesi ….....**29**
Şekil 3.10 Mamuretü'l-Aziz (Elaziz) matbaa ve kütüphanesi ……..…….....**30**
Şekil 3.11 Mezra Getronagan Okulu 1959 …….....**32**
Şekil 3.12 İzzet Paşa Camii plan ve krokisi……..……..……**34**
Şekil 3.13 İzzet Paşa Camii …….……...…….....**35**
Şekil 3.14 İzzet Paşa Camii girişi …….....**35**
Şekil 3.15 İzzet Paşa Camii iç mekan …….....**36**
Şekil 3.16 1970'li yıllarda İzzet Paşa Camii minare inşaatı devam etmekte**.....36**
Şekil 3.17 Mamuretü'l-Aziz merkez hapishanesi görünüş ……..…….....**37**
Şekil 3.18 Mamuretü'l-Aziz merkez hapishanesi plan …….……..….**38**
Şekil 3.19 Mamuretü'l-Aziz Gazetesi ilk sayısı ilk sayfa…….……..…....**41**
Şekil 3.20 1900'lü yılların başında Sinabut Mahallesi ……...……...…….....**47**

Şekil 3.21 Mamuretü'l-Aziz'de 1879 da inşa edilecek bir Ermeni okulu planı…...**49**

Şekil 3.22 Fırat Koleji yerleşkesi planı …….....**49**

Şekil 3.23 Mamuretü'l-Aziz Mezra'da Amerikan ruhbanlarınca inşa edilen mektep 1884 ……..….....**50**

Şekil 3.24 Mamuretü'l-Aziz Kasabası (1903-1911 tarihlerini kapsayan bir albümden görüntü…….…….**51**

Şekil 3.25. Gertrude Margaret Lowthian Bell'in Harput arşivinden. 1909 yılı Harput panoraması …….....**51**

Şekil 3.26 Mamuretü'l-Aziz'de açılan Askerî hastane……..……..**54**

Şekil 3.27 Mamuretü'l-Aziz Askerî Rüştiyesi ……...…….**55**

Şekil 3.28 Mamuretü'l-Aziz Askerî Rüştiyesi planı ……...……....**56**

Şekil 3.29 1900 'lü yılların başında Harput yolu üzerindeki Mamuretü'l-Aziz İdâdî Mektebi ……..……...**58**

Şekil 3.30 Mezra Kasabasının kuzeyinde yer alan Alman okulları ……..... **60**

Şekil 3.31 Mezra Alman Okulları …….…….....**60**

Şekil 3.32 Yukarı Mezra'da Alman okullarına ait kroki ……...…....**61**

Şekil 3.33 İcadiye Mahallesi Kız Okulu kroki……..…….....**62**

Şekil 3.34 İcadiye Mahallesinde Almanlara ait kız yetimhanesi krokisi……...…..**63**

Şekil 3.35 İcadiye Mahallesinde Almanlara ait kız yetimhanesi krokisi……...….**64**

Şekil 3.36 İcadiye Mahallesinde Alman yetimhanesi 3 planı…….....**65**

Şekil 3.37 Elaziz muallim mektebi. ……..….**67**

Şekil 3.38 Harput Gürcübey Mahallesi Kapuçinlere ait Kilise ve Okul ……**67**

Şekil 3.39 Mezrada inşa edilmesi düşünülen kilise……..……..**68**

Şekil 3.40 Mezra da Kapuçin Fransız Koleji Vaziyet Planı ……..…....**69**

Şekil 3.41 Mamuretü'l-Aziz Kapuçin Kız Mektebi ve Kilisesi……..**69**

Şekil 3.42 Erkek ve kız okulları ve eski kilise yapısı planları……....**70**

Şekil 3.43 Erkek Okulu……..….**70**

Şekil 3.44 Elaziz Hükümet Konağı …….....**71**

Şekil 3.45 Hükümet Konağı planı…….....**73**

Şekil 3.46 Hükümet Konağı ön ve arka cephe…….....**73**

Şekil 3.47 Harput'ta oluşan kar yığınları 1911……...**77**

Şekil 3.48 Amerikan misyoner okullarından Harput Kız Okulu gravürü…..……**79**

Şekil 3.49 Harput Amerikan misyoner okullarından Fırat Koleji yerleşkesi…….**80**

Şekil 3.50 1914 yılında Mamuretü'l-Aziz havadan çekilmiş bir fotoğrafı ……....**85**

Şekil 3.51 1902 Harput Sarahatun ve Gürcübey Mahalleleri……..……..…..**85**

Şekil 3.52 1917 Mamuretü'l-Aziz panoraması …….…….…….....**86**

Şekil 3.53 1920 yılında Mamuretü'l-Aziz……..**86**
Şekil 3.54 Anna Trancy Riggs Hastanesi 1921 ……..**87**
Şekil 3.55 Anna Trancy Riggs Hastanesi iç mekan ……..….**88**
Şekil 3.56 Annie Tracy Riggs Hastanesi giriş cephesi ……...…**88**
Şekil 4.1 Elaziz kent sınırları 1929 ……..…..**90**
Şekil 4.2 Elazığ ve Tunceli vilayet merkezleri 1955 ……..**91**
Şekil 4.3 Elaziz Beşkardeşler yapısı Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi…....**94**
Şekil 4.4 Elazığ Cüzzam Hastanesi …….…….....**94**
Şekil 4.5 Elazığ Devlet Hastanesi……...**94**
Şekil 4.6 Elaziz İpek ve Mensucat Fabrikaları …….....**96**
Şekil 4.7 Elaziz İmar planı……... ……..**97**
Şekil 4.8 1930'lu yıllarda Elaziz Belediye Binası ……..…….……..**98**
Şekil 4.9 Elaziz Belediye Binası inşaatı 1……...…….....**98**
Şekil 4.10 Elaziz Belediye Binası inşaatı 2 ……..……..…….....**99**
Şekil 4.11 1930'lu yıllarda Elaziz Bediye Binası ……..……...**100**
Şekil 4.12 Elaziz Buğday Meydanı 1928 ……....…....**101**
Şekil 4.13 Elaziz elektrik fabrikası……..……**102**
Şekil 4.14 Elaziz Kültür Parkı 1930'lu yıllar ……...…**103**
Şekil 4.15 Kültür Projesi kapsamında Cumhuriyet meydanı, Halkevi, hastane binası, park, kapalı spor salonu yapıları vaziyeti 1947 ……...……..**104**
Şekil 4.16 Elazığ Kız Enstitüsü……...….**105**
Şekil 4.17 1930'lu yıllarda Harput Halkevi ……...…..**105**
Şekil 4.18 Perçenç göçmen evleri yapılırken ……..……..……..**106**
Şekil 4.19 1937 yılında Elazizin havadan görünümü ……...…**107**
Şekil 4.20 1951 yılında Elazığ Kasabası …….……..…...**108**
Şekil 4.21 1951 yılında Elazığ genel görünüm ……**109**
Şekil 4.22 1967 yılında Elazığ Kasabası……...…**110**
Şekil 4.23 Süel Park …….....**112**
Şekil 4.24 Proje için seçilen bölge Beşkardeşler yapısının karşısında yer alan boş bölge ve bölgenin batısıdır. ……..….**113**
Şekil 4.25 Kültür projesi planı …….....**113**
Şekil 4.26 1930'lu yıllarda Cumhuriyet meydanı Atatürk Heykeli ve Beşkardeşler yapısı …….....**114**
Şekil 4.27 Fabrika ve satılan arazilerin krokisi……**115**
Şekil 4.28 Un fabrikası olarak kullanılan Ermeni Protestan Kilisesi……...**115**
Şekil 4.29 Kapalı spor salonu planı...……**116**

Şekil 4.30 Kapalı spor salonu kesit ve görünüşü ……..**117**
Şekil 4.31 Kapalı spor salonu…….……..…**117**
Şekil 4.32 Elaziz stadı (stadyum) plan, kesit ve görünüşü …….……...……**118**
Şekil 4.33 Halkevi için hazırlanan planlar ……...**120**
Şekil 4.34 Halkevi ön cephe çizimi ……..**121**
Şekil 4.35 Halkevi arka çizimi ……...**121**
Şekil 4.36 Elazığ Halkevi temel ve bodrum planı…..……...**122**
Şekil 4.37 Elazığ Halkevi zemin kat planı……..……..**122**
Şekil 4.38 Elazığ Halkevi birinci kat planı……..……..**123**
Şekil 4.39 Elazığ Halkevi ön cephe 1930'lu yıllar ……..**123**
Şekil 4.40 Elazığ Halkevi arka cephe havadan fotoğrafı ……..**124**
Şekil 4.41 1930'lu yıllarda Elazığ tren garı ……..**125**
Şekil 4.42 Elazığ İstasyon Caddesi gar önünden resmi ……..**125**
Şekil 4.43 Elazığ Tren Garı görünüş ……**126**
Şekil 4.44 Elazığ Tren Garı plan ……..**126**
Şekil 4.45 Elaziz Beşinci Mektep……..…..**127**
Şekil 4.46 Elazığ Atatürk İlkokulu ……..…**127**
Şekil 4.47 Atatürk İlkokulu plan ve görünüşü ……..**128**
Şekil 4.48 Dördüncü Umumi Müfettişlik Binası ……..……..…..**129**
Şekil 4.49 Dördüncü Umumi Müfettişlik plan çizimi ……..……....**130**
Şekil 4.50 Dördüncü Umumi Müfettişlik ön cephe çizimi ……....**130**
Şekil 4.51 Elazığ'da yeni kurulan Etminik göçmen köyü……..**131**
Şekil 4.52 Bizmişen göçmen köyü 1934……..…**132**
Şekil 4.53 Elazığ Vertetil'de kurulan göçmen köylerinden biri……...**132**
Şekil 4.54 Elazığ'da yeni kurulan Habusu göçmen köyü……...…...**132**
Şekil 4.55 Elazığ Huvenk (Şahinkaya Mah. göçmen köyü 1934……...…...**133**
Şekil 4.56 Elaziz Sinema avan projesi kesit ve görünüş çizimleri …….....**134**
Şekil 4.57 Elaziz Sinema avan projesi zemin ve ikinci kat projesi ……...……...**135**
Şekil 4.58 Elaziz Sinema 1/50 ölçek plan çizimi ……..…..**136**
Şekil 4.59 Elaziz Sinema 1/200 ölçek cephe çizimleri ……...……...…..**136**

HARİTA LİSTESİ

Harita 3.1 Mamuretü'l-Aziz yol haritası ……..……**15**
Harita 3.2 Mezra ve Harput ……..……**16**
Harita 3.3 Mamuretü'l-Aziz'de Kışla-i Hümayun……..…...**22**
Harita 3.4 Miri Ambarın konumunu gösterir…….....**24**
Harita 3.5 İzzet Paşa Camii bulunduğu meydan……..…..**34**
Harita 3.6 Hapishanenin bulunduğu konum …….....**37**
Harita 3.7 Mamuretü'l-Aziz kumaş fabrikası yerini gösterir……..…...**43**
Harita 3.8 Mamuretü'l-Aziz merkez kasabası ve civarında bulunan köyler ….....**44**
Harita 3.9 Mamuretü'l-Aziz kasabası mahalleleri (1894/1895) ……..…..**46**
Harita 3.10 Mamuretü'l-Aziz Kasabasında hastaneler……..…**47**
Harita 3.11 16.yy da Harput Sancağı ……....**52**
Harita 3.12 Osmanlı Devleti Asyası-Kuzey, Harput-Hekimhan arasındaki yol.....……..**53**
Harita 3.13 Askerî Rüştiye Mektebi bulunduğu bölge…….……..…**57**
Harita 3.14 Elaziz Hükümet Konağı'nın bulunduğu alan…….…..…**72**
Harita 3.15 Harput Vilayeti yol haritası……..…...**76**
Harita 3.16 Mamuretü'l-Aziz Vilayet haritası…….....**78**
Harita 3.17 1911 yıllarında Mamuretü'l-Aziz ……...……**83**
Harita 3.18 1922-23 yıllarında Mamuretü'l-Aziz……..**84**
Harita 4.1 1948 yılında Elazığ haritası …….....**95**
Harita 4.2 Ticari merkez olarak seçilen bölge…….....**101**
Harita 4.3 1894 Salname haritası ve halihazır haritanın çakıştırılması. ……...**111**

ÖZET

19.Yüzyılda ve 20.Yüzyılın İlk Yarısında Elâzığ Şehri

Gamze DEMİR

Mimarlık Anabilim Dalı
Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU

Elâzığ, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi sınırlarında, Yukarı Fırat Havzası içerisinde konumlanmaktadır. Elâzığ şehrinin bulunduğu bölgenin tarihi çok daha eski olmasına rağmen kentin kuruluş tarihi nispeten yenidir. Elazığ'ın bugün bulunduğu yerde kuruluşu Sultan II. Mahmut döneminde Doğu vilayetlerinin ıslahatı için görevlendirilen paşalardan biri olan Mehmet Reşid Paşa'nın idare merkezini dönemin sancak merkezi olan Harput'tan alıp mezraya taşımasıyla başlamıştır. Ancak yüzlerce yıllık geçmişi olan Harput'tan insanların bu yeni vilayet merkezine geçişi hemen gerçekleşmemiş, uzun bir zaman almıştır. Taşınma sürecinin ilk aşamalarında Harput'tan mezraya yönelik kitlesel bir göç hareketi görülmemiştir. Mezra kasabası 19. yüzyılın ortalarına kadar Harput'un bir mahallesi kadar büyüyebilmiştir. Sultan Abdülaziz dönemine gelindiğinde kasabada imar faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Sultan Abdülaziz'in şehrin imarına olan yardımlarına karşılık kent meclisi ve dönemin Valisi ortak bir karar alıp bu yeni merkezin isminin Mamuretü'l-Aziz olmasını önermiştir. 12 Şubat 1867'de bu öneri kabul edilmiştir. Daha sonrasında bu isim halk arasında kısaltılıp Elaziz şeklinde kullanılmıştır. Sultan II. Abdülhamit döneminde de Mezra kasabasında imar

faaliyetleri hız kesmeden devam etmiş, eğitim yapılarında artış yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı dönemlerinde ise kasabada imar faaliyetleri hız kesmiştir. Bu dönemde mevcut yapılar savaşlar dolayısıyla askerlerin kullanımına verilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra da Elaziz'in bayındır olması için çalışmalar devam etmiştir. Bu dönemde kentsel sınırlar genişlemiş, mevcut kent içi boşluklar yeni yapılarla doldurularak yerleşim dokusunun yoğunluğu artırılmıştır. 1937 yılında kenti ziyaret eden Atatürk, azık diyarı anlamına gelen Elazık adını önermiştir. Küçük bir düzenleme ile bu ad bugün de kullanılan Elâzığ şeklini almıştır. Bugün kentte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bu tarihsel gelişim, yerleşim dokusunu ve kentsel kimliği şekillendirmeyi sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elâzığ, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti, Elaziz, 19. yüzyıl, Cumhuriyet Dönemi

ABSTRACT

Elazığ City in 19th Century and First Half of the 20th Century

Gamze DEMİR

Department of Architecture
Master of Science Thesis

Supervisor: Doç. Dr. Işıl ÇOKUĞRAŞ BAĞDATLIOĞLU

Elazığ is located within the Upper Euphrates Basin, in the Eastern Anatolia Region of Turkey. Although the history of the region where the city is situated dates back to much earlier periods, the foundation of the city itself is relatively recent. The establishment of Elazığ in its present location began during the reign of Sultan Mahmud II, when one of the pashas assigned to reform the eastern provinces, Mehmet Reşit Pasha, moved the administrative center from Harput—then the seat of the district—to the area then known as Mezra. However, the relocation of people from Harput, with its centuries-old history, to this new administrative center did not occur immediately; rather, it took a considerable amount of time. In the initial stages of the relocation process, no large-scale migration from Harput to Mezra took place. Until the mid-19th century, Mezra remained no larger than a neighborhood of Harput. During the reign of Sultan Abdulaziz, urban development activities in the town intensified. In recognition of Sultan Abdulaziz's contributions to the city's development, the city council and the governor of the time jointly proposed that the new center be named Mamuretü'l-Aziz. This proposal was accepted on February

12, 1867. Over time, this name was colloquially shortened to Elaziz. During the reign of Sultan Abdulhamid II, urban development activities continued unabated in Mezra, and the number of educational institutions increased. However, during World War I, urban development slowed significantly, and existing buildings were allocated for military use due to the wars. Following the proclamation of the Republic, efforts to develop Elaziz continued. During this period, the urban boundaries expanded, and vacant spaces within the city were filled with new structures, increasing the density of the settlement fabric. In 1937, during a visit to the city, Atatürk proposed the name Elazık, meaning “land of abundance.” With a minor modification, this name evolved into Elazığ, which remains in use today. The city’s urban fabric and identity continue to be shaped by this historical development extending from the Ottoman era to the Republic.

Keywords: Elazığ, Ma'mûretü'l-Azîz Province, Elaziz, 19th century, Turkish Republican Period

1
GİRİŞ

1.1 Literatür özeti

Bu tez çalışmasında, 1834 yılında Harput'tan ovaya doğru başlayan göç hareketleriyle şekillenen yerleşim süreci ve bu sürecin sonucunda kurulan Elâzığ kentinin tarihi gelişimi, kentleşme süreci ve mimari özellikleri bütüncül bir yaklaşımla incelenmiştir. Çalışmanın kapsamı öncelikli olarak 1834 ile 1950 yılları arasındaki dönemi içermektedir. İnceleme alanı ise Elâzığ kentinin ilk nüvelerinin oluştuğu merkez kasaba ile onun yakın çevresi olarak sınırlandırılmıştır.

Kaynak araştırması yapılırken öncelikli olarak Başbakanlık Osmanlı ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri taranmıştır. Ayrıca İshak Sunguroğlu'nun yazmış olduğu dört ciltlik Harput Yollarında eseri incelenmiştir. Eserinde Harput'un tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel yapısını yansıtarak şehrin bir portresini bizlere sunmuştur. (İşaret yayınları, t.y) Ahmet Aksın'ın 19. Yüzyılda Harput eseri ise kentin kuruluş dönemine dair önemli veriler sunar. (Aksın, 1999) Süleyman Yapıcı'nın Salnamelerde Elâzığ (Harput, Ma'muratü'l-Aziz, Elaziz) ve Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu'nun Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907) eserleri dönemin idari, demografik, ekonomik ve sosyal yapısına dair verileri aktarmışlardır. (Köçer vd., 2009; Yapıcı,2022)

19. yüzyılda kentin durumunu bizlere aktaran yabancı seyyahların gözlemleri derlenmiştir. Genellikle bir geçiş güzergâhı olan Harput ve Mamuretü'l-Aziz'de seyyahlar her ne kadar kısa süreli konaklamış olsalar da dönemle ilgili önemli veriler sunmuşlardır. Bu seyyahlar arasında James Brant, Helmuth von Moltke, Vital Cuinet ve Xavier Hommaire de Hell'in aktardığı bilgiler, kent hakkında daha ayrıntılı değerlendirmeler yapılmasına olanak tanımaktadır. Brant ve Moltke, Sultan II. Mahmud dönemi ile kentin kuruluşunun ilk yıllarına dair gözlemler

sunarken Hommaire de Hell, Sultan Abdülmecid döneminde Harput ve Mezra'yı karşılaştırma imkânı sağlamıştır (Brant, 1836; Brant, 1840; Hell, 1855; Moltke, 1969). Cuinet ise Sultan II. Abdülhamid devrine ait önemli bilgiler aktarmıştır (Cuinet,1891).

Osmanlı Dönemine ait salnâmelerin incelenmesi neticesinde, kasabadaki imar durumunu yansıtan bir adet haritaya ulaşılmıştır. Söz konusu harita üzerinde tespit edilen yapıların konumları işaretlenmiştir. Söz konusu yapıların büyük bir kısmı günümüze ulaşmamış olsa da harita aracılığıyla bu yapıların konumlarına ilişkin fikir edinmek mümkündür.

Kent tarihine dair birçok makale ve tez taranmış olup kentte 19. ve 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan olaylar ve gelişmeler araştırılmıştır. Genel olarak Tarih Ana Bilim Dalı alanında yayınlanan tezler ve makaleler taranmıştır. Ahmet Aksın, Yurdal Demirel, Yavuz Haykır ve Şahin Yedek'in hazırlamış olduğu birçok çalışmadan faydalanılmıştır. (Aksın, 1998,1999,2013,2015,2019,2023; Demirel, 2023,2012; Haykır,2015,2016,2017; Yedek, 2015,2016) Erdal Karakaş Elaziğ Şehrinin Gelişmesi, Murat Çelikdemir Harput'un Elazığ'a Naklî makaleleri tez konusu için önemlidir. (Çelikdemir, 2019; Karakaş, 1999) Tarihten Günümüze Elâzığ Uluslararası Kongresi ve Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyum bildirilerinde yer alan çalışmalar incelenmiştir. (Akdoğanbulut İnsan & Türker, 2015; Baytal, 2015; Çakar, 2013; Çelik, 2015; Haykır & Haykır, 2015; Taşkın, 2015; Yıldırım, 2013; Yılmazçelik & Erdem, 2013) Kent yapıları ve kent tarihine ilişkin güncel çalışmalar, bu alandaki bilgi birikimini zenginleştirmektedir. Bu çalışmalara örnek olarak: Ayşe Betül Köksal ve Nur Urfalıoğlu Architectural Evaluation of People's House Building as a Modernization Project in The Early Republic Period and The Example of Elazığ People's House (Köksal & Urfalıoğlu, 2024) makalesi, Ayşe Gülce Karakaya Conservatıon Problems Of Hıstorıcal Churches In Elazığ: Surp Sımon Church (Karakaya, 2023) başlıklı yüksek lisans tezi, İbrahim Arar Deprem Sonrası Kentsel Dönüşüm Konutlarında Kullanıcı Memnuniyeti Değerlendirmesi: Elâzığ Abdullahpaşa Mahallesi Örneği (Arar, 2023) Özge Öztürk Aşan Kültürel Çevre Korumada Bir Yöntem Olarak Ekomüzeler: Elazığ, Harput Örneği (Aşan, 2023) doktora tezi, çalışmaları verilebilir.

Çalışma kapsamında kaynak taraması ve araştırmalar yapılırken kentin tarihsel süreçte farklı isimlerle anılmış olması dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, Mezra, Ağavat Mezrası, aşağı şehir (Mezra), yukarı şehir (Harput), Harput, Mamuretü'l-Aziz, Mamuratü'l-Aziz, Elaziz, Elazık ve Elâzığ isimleri incelenmiştir.

1.2 Amaç

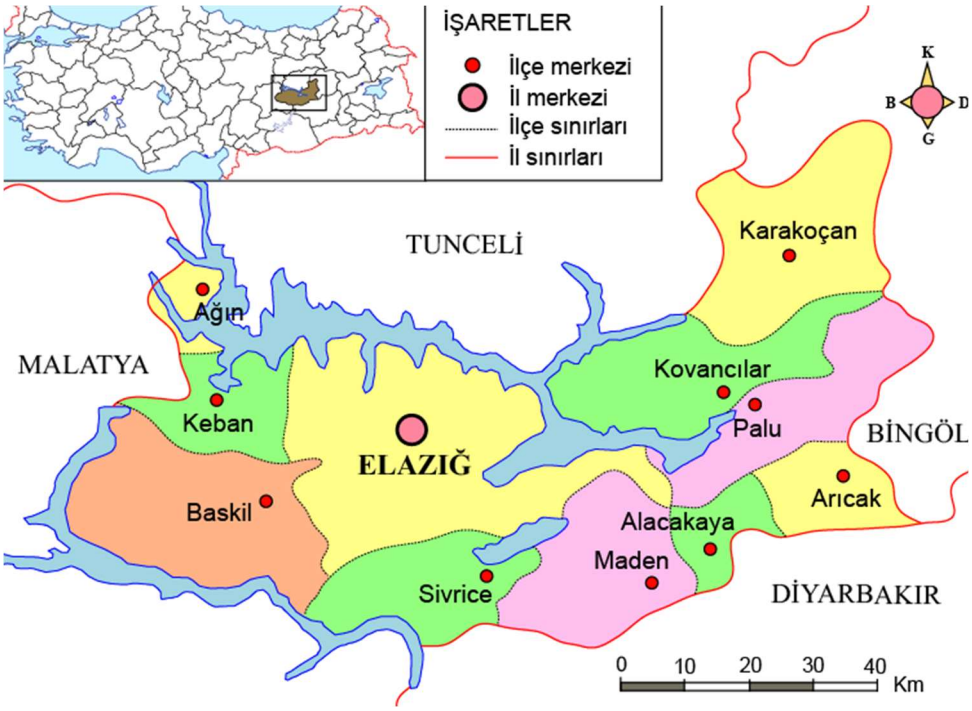
Yapılan literatür taramaları sonucunda, yeni kurulan kentin kuruluşu ve gelişim süreci üzerine sınırlı sayıda akademik çalışma, makale ve tez bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu bağlamda derinlemesine bir araştırma yapma gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çalışmanın temel amacı, kentin kuruluş sürecine ilişkin dönemleri ayrıntılı biçimde ele alan arşiv belgeleri, haritalar, yapılar ve görsellerle desteklenmiş kapsamlı bir tez ortaya koymaktır. Mimari yapılar, erişilebilen veriler doğrultusunda dönemsel bir sınıflandırma yapılarak incelenmiştir.

Kent tarihi incelenirken tüm ilçeler yerine yalnızca kentin ilk kurulduğu yer olan merkez ilçe temel alınmıştır. Vilayet sınırlarındaki değişiklikler ve diğer ilçelerin de köklü bir geçmişe sahip olması, konunun kapsamından sapma riskini doğurduğu için bu yöntem tercih edilmiştir. Zamansal sınırlama olarak kentin kuruluş sürecine denk gelen 19. yüzyıl ile kentleşme olgusunun belirgin biçimde güç kazandığı 20. yüzyılın ilk yarısı tercih edilmiştir.

2
ELAZIĞ ŞEHRİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE TARİHÇESİ

2.1 Coğrafi Özellikleri

Elâzığ kenti Doğu Anadolu Bölgesi'nde Yukarı Fırat Havzasında yer alır ve toplam alanı 9151km²yi bulur (Elâzığ Belediyesi, 2020). Elâzığ, doğuda Bingöl, kuzeyde Keban Baraj Gölü aracılığıyla Tunceli, batı ve güneybatıdan Karakaya Baraj Gölü aracılığıyla Malatya, güneyde ise Diyarbakır illerinin arazileriyle çevrilidir. İl, merkez ilçe dâhil olmak üzere toplam 11 ilçe, 537 köy ve 709 mezradan oluşmaktadır (Elâzığ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, t.y). (Şekil 2.1)

Şekil 2.1 Elâzığ şehri konum (Milliyet, 2021)

Güney Toros Dağları'nın Batı yönündeki uzantıları, kenti doğudan, batıdan ve güneyden kuşatmaktadır. Ovanın güneyinde Meryem Dağı konumlanırken, kuzeyde ise sıradağlar yükselerek doğal bir sınır oluşturmaktadır (Elâzığ Belediyesi, 2020).

Elazığ'daki akarsu havzalarının büyük bölümü, güney kesim haricinde Fırat Havzası sistemine dâhildir. Bu havza, Basra Körfezi havzasının bir parçasıdır. Elâzığ Keban ilçesine kadar olan bölümünü Murat ve Karasu kolları oluşturur. Elâzığ ilinin sularını Murat Nehri boşaltmaktadır. Murat Nehri ilk kaynağını il dışından, Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'ın eteklerinden alır ve sürekli akarak Palu ilçesine ulaşır, buradan Keban Baraj Gölü'ne dökülür. Murat Irmağı ile Keban ilçesinin kuzeyinde Karasu birleşir. Buradan sonra Fırat Nehri güneybatı yönünde akar. Elâzığ-Malatya il sınırında geniş bir yay çizerek Elâzığ-Diyarbakır sınırına ulaşır (Elâzığ Belediyesi, 2020).

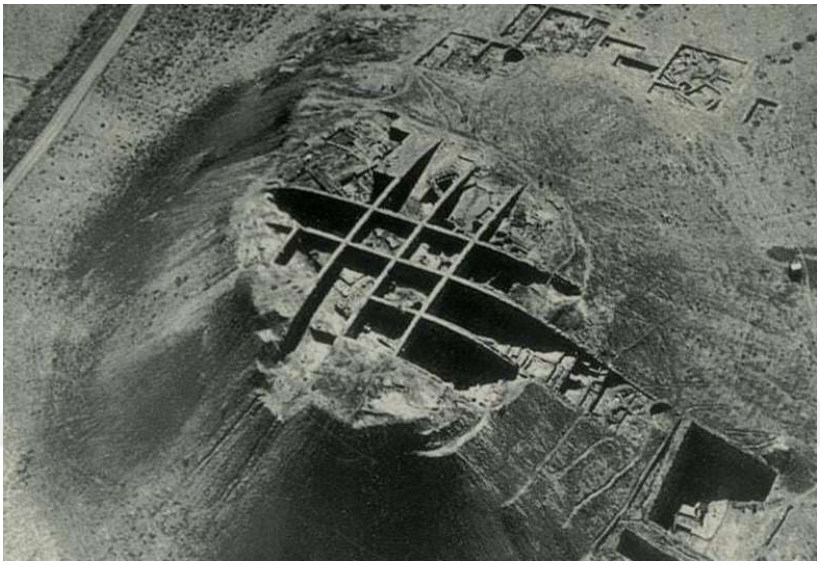
Hazar Gölü'nün Güneydoğusundan akan sular ile Behramaz Deresi birleşerek Dicle Nehri'nin ilk kaynağını oluşturur. Tektonik bir göl olan Hazar Gölü, il merkezine 25 km uzaklıktadır. Hazar Baba Dağı gölün güneyinde bulunmakta ve Mastar Dağları, Uluova ile gölü ayırmaktadır. Keban Baraj Gölü, Türkiye'nin büyük yapay göllerinden biridir. Burada elektrik üretiminin yanı sıra balık yetiştiriciliği ve su avcılığı yapılmaktadır. Murat Nehri ile buluşan Cip Çayı burada Cip Baraj Gölü'nü oluşturur. Oluşturulan bu baraj ile yöre sulanmaktadır (Elâzığ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, t.y.).

Dağlar ve platolardan oluşan il alanında, toplam alanın büyük bir kısmını platolar oluşturur. Plato ve dağların yanı sıra ovalara sahip olan ilin Uluova, Elâzığ Ovası, Behremaz, Kuzova ve Palu ovaları başlıca ovalardır (Elâzığ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, t.y.).

Kentin iklimi karasal iklimdir ve sahip olduğu barajlar, bu iklim özelliklerinde sapmalar meydana getirebilmektedir. Toprakların yarısını çayır ve meralar oluştururken kalan kısım tarım ve orman arazileri ve barajlarla kaplıdır. Bölgede kızılağaç, dişbudak, çitlenbik, ceviz ve ardıç türleri bulunur. Söğüt ve kavak ağaçları dere ve nehirler boyunca uzanır (Elâzığ Belediyesi, 2020).

2.2 19. Yüzyıla Kadar Elâzığ Şehrinin Tarihçesi

Kentin tarihi yeni olsada kurulduğu bölgenin tarihi nispeten daha eskidir. Kent sınırları içerisinde yapılan kazılar bizi Paleolitik Çağ'a kadar götürür (Öztürk ve Coşkun, 2014) Bölgede Paleolitik dönem sonrasına tarihlenen önemli yerleşim alanları Norşuntepe (Şekil 2.2) Habusu, Korucutepe, Kalecik Höyük, Şimsat, Pağnik, Değirmentepedir. Gavurtepe, Tepecik, Fatmalı Kuyupınarı mevkilerinde MÖ 6. ve 7. binlerde orta Anadolu, Kuzey Mezopotamya, İran ve Kuzey Suriye ile ticari ilişkiler kurulmuştur. Bölgede yapılan kazılarda Sümerlere dair izler bulunmuştur (Öztürk ve Coşkun, 2014)

Şekil 2.2 Norşuntepe Höyüğü (Şentürk, 2021)

Kentin tarihi bugün kent merkezine bağlı bir mahalle olan Harput tarihinin devamıdır. Harput verimli ovalara ve yüksek korunaklı ve etrafına hâkim konumda bir kaleye sahiptir. Şehir bu kalenin eteklerine kurulmuştur.

Harput yöresi Hitit İmparatorluk döneminde merkezi Altınova'da bulunan Hurri kökenli İşuva Krallığı'nın toprakları içerisinde kalmaktadır. Bölgede İşuva ismiyle anılmaktadır. Bu krallığın merkezinin ise Asur Medeniyeti'ne ait tabletlerde geçen Karpata'nın Harput olduğu düşünülmektedir. (Köçer vd., 2009) Büyük Hitit Krallığı'na bağlı olarak yönetilen yörede Hitit egemenliği, imparatorluğun yıkılışına dek sürmüştür. Sunguroğlu, Hurri isminin yaşatıldığını Hurri isminde bir köy ve mezra bulunduğunu yazar ancak daha sonraları köy isminin Havri şeklinde değişime uğradığını belirtir. (Sunguroğlu, 1958)

Hititlerin yıkılmasıyla bölgenin hâkimi Muşli adlı bir kavim olmuştur ancak uzun sürmeyen bu egemenlik sonrası bu kez bölgeyi Asurlular hakimiyeti altına almıştır. Bu dönem Asur ve Hurriler arasında Harput için mücadeleler olmuştur. (Gaspak,2004) Bu devletler zayıflamış ve karşılarında yükselen yeni bir güç olarak Urartuları bulmuşlardır. Kral Menua zamanında Harput Urartular tarafından ele geçirilmiştir. Menua, Alzi[1] ülkesine düzenlediği seferde Qutume[2] yi ele geçirmiştir (Ayman,2013). Bu dönemde Harput Kalesi'nin (Şekil 2.3) inşa edildiği düşünülmektedir. Kalenin kaçıncı yüzyılda yapıldığı tam olarak tespit edilememiştir. Urartular birçok kitabe bırakmışlardır. Palu Kalesi'nde bulunan bir kitabede Harput yöresi, Supani olarak geçer. (Gaspak,2004) Urartular yol yapımına önem vermiştir. Merkez Tuşpayı Malatya ve Elâzığ'a bağlayan yol, günümüzde bazı yörelerde kullanılmaya devam etmektedir. (Kavrakoğlu, 2020)

Şekil 2.3 Harput Kalesi (Cangül, 2016)

Medler önce Asurluları yıkmış ardından Urartuları yıkıp bölgenin hâkimi olmuşlardır. Sürekli el değiştiren bölgenin hâkimi Medlerin ardından Persler olmuştur. (Sunguroğlu 1958) Harput, Pers kralı Kûraş'ın kurduğu satraplıklardan Medya Satraplığı'nda yer almaktadır. Daha sonra seferlerle büyüyen imparatorluk sınırlarında Harput Armania Satraplığı içerisinde yer almaktadır (Öztürk ve Coşkun, 2014) Perslerin yapmış olduğu Kral Yolu, Harput ve Ergani civarından geçmektedir. (Sevin vd., 2011)

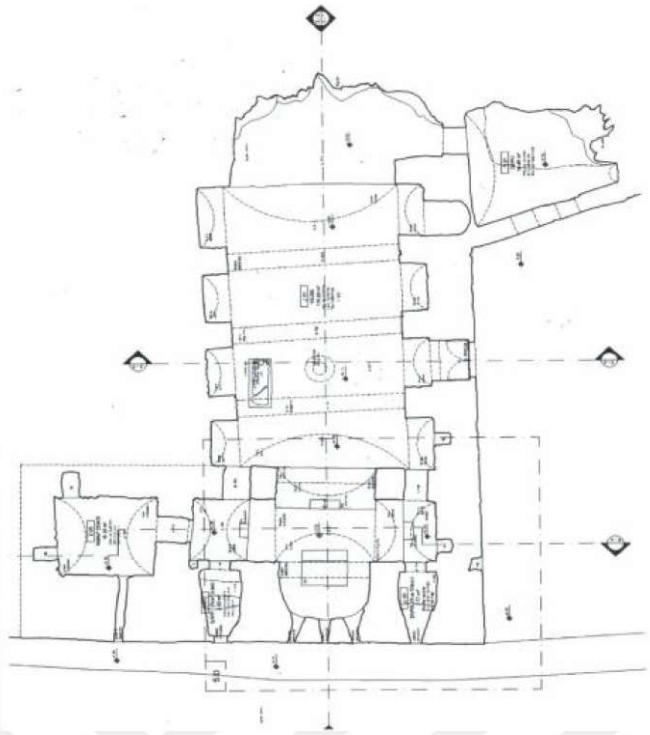
[1] Elâzığ ve yakın çevresi
[2] Harput (Ayman, 2013)

Harput bir süre Part İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiş ve Ermeni kralları arasında sürekli savaşlar yaşanmıştır. Roma imparatoru Trajan buna son vermek için bölgeye gelmiş, Ermeni kralını öldürüp Part ülkesinin üstüne yürümüş ve Doğu illerini ele geçirmiştir (Sunguroğlu, 1958). Bundan sonra Harput Doğu Roma (Bizans) ile Sasani Egemenlikleri arasında bir süre el değiştirmiştir. Bizanslılar bölgeyi Ziata Castellum, Kharpote olarak adlandırmıştır. Gertrude Bell, Harput'a bağlı bir köy olan Kesrik Köyü'nde harabe bir kiliseye uğramış, burada MS 64 yılında Romalı General Domitius Corbulo'nun seferini anlatan bir yazıttan bahsetmiştir. Corbulo, Harput yakınlarında ordusuyla konakladıktan sonra Armenia üzerine ve İran'daki Part Krallıkları'na karşı seferlerine devam etmiş, bu seferleri sırasında önemli başarılar elde etmiştir (Gaspak 2004).

Harput ve çevresinde Bizans Dönemi'nden kalma kiliseler vardır. Bu kiliseler Kızıl Kilise, Süryani Kilisesi, Merşumuni Kilisesi, Yakubi Kilisesi ve Meryem Ana Kilisesidir. Meryem Ana Kilisesi günümüzde de Hristiyanlar için önemli ibadet yerlerindendir (Şekil 2.4). Harput'ta Gürcübey Mahallesi'nde kalenin eteğinde bir duvarı kayaya dayalı taştan yapılmış tek nefli bir kilisedir (Şekil 2.5). Yapı daha önceleri putların bulunduğu bir tapınak iken Yakubi Hristiyanları tarafından kiliseye dönüştürülmüştür (Gaspak 2004).

Şekil 2.4 Meryem Ana Kilisesi (Elâzığ Valilik Arşivi)

Şekil 2.5 Meryem Ana Kilisesi plan (Tolunoğlu, 2013)

Bugün kent merkezine 14 km uzaklıkta Salkaya Köyü'nde Roma Dönemi'nden kalan mozaik bulunmaktadır (T.C. İletişim Başkanlığı, 2024). Erken Hristiyanlık Dönemi'ne ait katakomplar da merkeze bağlı Ağın ilçesinde bulunmuştur (Arkeolojik Haber, 2022).

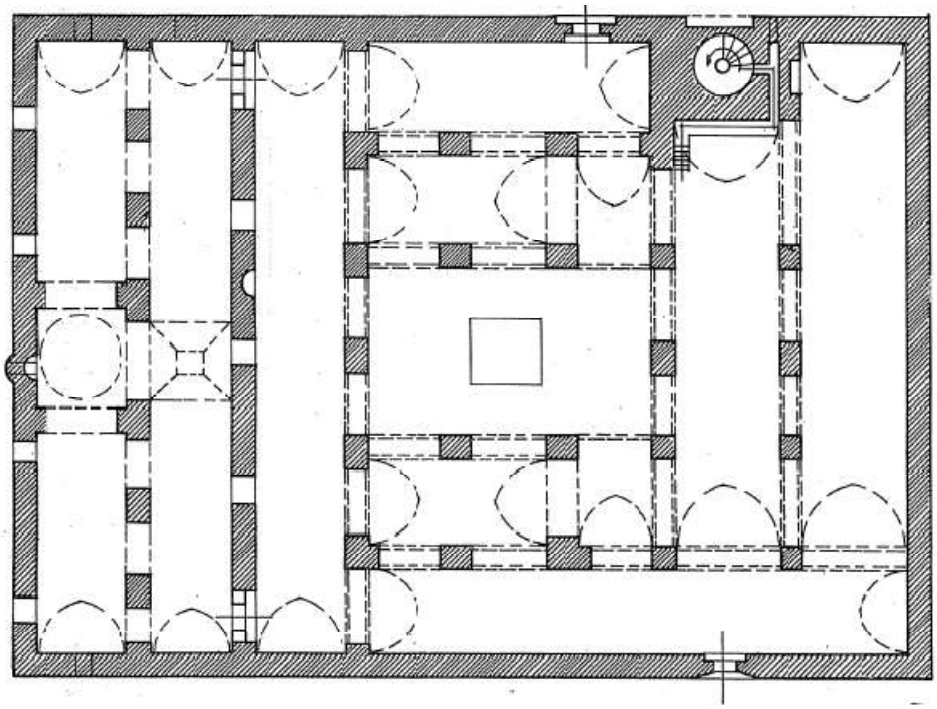
Hz. Ömer Dönemi'nde bölgeye İslam akınları başlamıştır. İyaz bin Ğanem bölgeyi ele geçirmiştir (Yapıcı, 2022). Bu sefer bölge Arap ve Bizans mücadeleleri nedeniyle el değiştirmeye devam etmiştir. Harput ve havzasını 661 yılında Emevi Kralı Muaviye egemenliği altına almıştır. Bu dönem, Harput Hısnı-Ziyad olarak anılmaktadır (Gaspak, 2004). Ancak yeniden bölgeye Bizans hâkim olmuştur. Bölge Bizans, Sasani ve İslam orduları arasında sürekli el değiştirmiştir (Öztürk ve Coşkun, 2014)

Bir dönem Hamdaniler, Büveyhoğulları ve Mervaniler kısa süreliğine de olsa hâkim olmuşlardır. Sultan Melik Şah bölgeyi fethetmesi için gönderdiği komutanlardan olan Çubuk Bey, önce Palu ve çevresini ele geçirir. Daha sonra Fileratos'un elinden Harput ve çevresini almıştır. 1085 Yılında başlayan bu hakimiyet 26 yıl sürmüştür. Selçuk İmparatorluğu bölündüğünde Harput, Suriye Selçukluları'nın egemenliği altına girmiştir (Yapıcı, 2022).

Artuklular'ın egemenliği altına giren Harput'un en önemli komutanı Belek Gazi'dir. Belek Gazi, Haçlı Seferleri'ne karşı mücadele etmiştir. 1165-1166 tarihlerinde Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan döneminde Harput'un simge yapılarından biri olan Harput Ulu Camii (Şekil 2.6) yaptırılmıştır (Gaspak, 2004). Ancak bu konuda tartışmalar bulunmaktadır. Yapının Çubukoğulları döneminde yapıldığı görüşü de bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı olan yapı, mihrap önü kubbeli, iç avlulu cami plan tipindedir. Cami, harim, iç avlu ve avluyu üç yönden çevreleyen çift sıralı revaklardan oluşmaktadır (Şimşek, 2010) (Şekil1.7).

Şekil 2.6 Ulu Camii arkada Harput Kalesi (Timeturk, 2012)

Şekil 2.7 Harput Ulu Camii planı (Altun, 1973)

1234 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Sultan Keykubad'ın fethi ile Harput'taki Artuklu dönemi sona ermiştir (Yapıcı, 2022). Selçuklu devleti 13. yüzyılın sonunda zayıflamış ve bölgede birçok beylik kurulmuştur. Dulkadiroğulları Beyliği bölgeye egemen olmuş ve Harput'u bir süre yönetmiştir. Bu dönemde Harput, Akkoyunlular ve Dulkadiroğulları arasında el değiştirmiştir. Akkoyunlular döneminde devletin hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sare Hatun, 1465 yılında Harput'ta ahşap bir mescit yaptırmıştır. Yapı, daha sonraki yıllarda tadilattan geçmiştir. 1843 yılında Sultan Abdülmecid döneminde yapı yıkılıp yeniden inşa edilmiştir (Türkiye Turizm Ansiklopedisi, 2020) (Şekil 2.8). Günümüzde hizmet vermeye devam eden yapı, Sultan Abdülmecid döneminde inşa edilen yapıdır.

Şekil 2.8 Sara Hatun Camii Harput (Harput.Web.tr, t.y)

Fatih Sultan Mehmet ile 1473 yılında Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular yenilgiye uğramıştır. Bu yenilginin ardından zayıflayan Akkoyunlular'ı, 1507 yılında Şah İsmail yok etmiştir. Harput, artık Safevi Devleti'nin sınırları içerisindedir (Öztürk ve Coşkun, 2014) 1514 yılına gelindiğinde bu kez Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail ile Çaldıran Savaşı'nda karşı karşıya gelip onu mağlup etmiştir. Bu zaferden sonra Doğu Anadolu bölgesinin büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir (Öztürk ve Coşkun, 2014) Yüzyıllar boyunca sürekli el değiştiren kent, Osmanlı hakimiyeti altına girince istikrara kavuşmuştur. Çaldıran Seferi'nden sonra İdrisi Bitlisi'nin önerisiyle bölge, yurtluk, ocaklık ve hükümet olmak üzere idari imtiyazlara sahip sancaklara ayrılmıştır (Yapıcı, 2022).

Osmanlı döneminde Harput, 19. yüzyılın ortalarına dek Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak varlığını sürdürmüştür. Aynı eyalete bağlı bazı sancaklar 16. ve 17. yüzyıllarda yurtluk-ocaklık ya da hükümet statüsünde mülkiyet üzere tasarruf edilmişken Harput bu süreçte sürekli olarak klasik Osmanlı sancağı niteliğini korumuştur. (Aksın, 1999)

Harput önemli ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Osmanlı hakimiyeti döneminde Harput, Busra ve Bağdat'tan Diyarbekir'e uzanıp oradan Malatya ve Sivas istikametinde devam eden ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Bu yol aynı zamanda askerî amaçlarla da kullanılmakta, Bingöl ve Muş üzerinden Van'a ulaşmaktadır. Bu kervan yolları Harput için önemli gelir kaynağıdır. 16. ve 17. yüzyıllarda bölgeden geçen ticaret mallarından tahsil edilen vergiler, kamu gelirleri içerisinde kayda değer bir paya sahiptir. Harput aynı zamanda çevresinin sanayi merkezi durumundadır. Dericilik, demircilik ve bakırcılık çok gelişmiştir (Harput Uygulama ve Araştırma merkezi ty.). Bölgenin önemini artıran bir diğer etken, Keban ve Ergani Madenleri için kurulan Madeni Humayun Emaneti'nin oluşturulmasıdır. Harput'un da dahil olduğu birçok kaza mali açıdan bu emanete bağlanmıştır. Diyarbakır'a atanan valilerin aynı zamanda Madeni Humayun Emaneti'nin emiri olarak atanmaları bu iki bölgenin ortasında kalan Harput'un önemini daha da arttırmıştır (Aksın, 1999). Henry F. Tozer'in seyahatnamesinde yer alan çizimde, Keban Madeni Fırat Nehri ve maden çevresinde kurulan köy görülmektedir (Şekil 2.9).

Şekil 2.9 Keban Madeni ve Fırat Nehri (Tozer, 1881)

3
19. YÜZYILDAN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE ELAZIĞ ŞEHRİNİN MİMARİ VE TARİHSEL YAPISI

3.1 Sultan II. Mahmut Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1808-1839)

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük reformların yapıldığı, modernleşme hareketlerinin oldukça yoğun olduğu ve büyük toprak kayıplarının yaşandığı dönemdir (Memiş, 2008). Merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışıldığı bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, dışta baskılar ve savaşlar; içte ise çeşitli ayaklanmalarla uğraşmaktadır (Nurdun, 2024).Ruslarla yapılan savaşlar sonucunda Rumeli ve Anadolu'daki halk ciddi biçimde yıpranmıştır (Sunguroğlu, 1958). Bu dönemde yalnızca halk değil, askerî teşkilat da sarsılmış; yeniçeriler, padişah ve sadrazam değişikliklerine yol açacak kadar büyük isyanlar çıkarmaya devam etmiştir. Bu isyanlar ve disiplinsizlik karşısında Padişah II. Mahmud, köklü bir reform gerçekleştirerek Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmış ve yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla modern bir ordu kurmuştur (Kalaycı, 2023).

Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan ettiği bu yıllarda, Osmanlı topraklarında olan ayaklanmalar ve eşkıya olayları Harput ve çevresinde de yaşanmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bu asayişsizlikler büyük çaplara ulaşınca Padişah II. Mahmut bölgeyi ıslah etmesi için geniş yetkilerle Mehmed Reşid Paşayı 1834 yılında Sivas, Diyarbakır, Harput ve Maden eyaletlerine Vali olarak atamıştır (Elâzığ İl Yıllığı, 1970). Mehmed Reşid Paşa çeşitli vilayetlerde valilik yapmıştır. Rumeli ve Vanya Valisi olarak seraskerlik yapan, Arnavutluk ıslahatı ve asayişi için çalışmış bir dönem sadrazam olmuş tecrübeli bir paşadır

(Beydilli, 2008). Bölgede bulunan aşiretler ve Devlet-i Aliyye'ye zorluk çıkaran unsurları kontrol altına almak için gelen Mehmed Reşid Paşa emri altındaki 40 tabur asker ile Sivas, Malatya, Harput ve Diyarbakır'a kadar gitmiş, burada hızlı ve sert tedbirler almış, eşkiya reislerini idam etmiş ve kellelerini şehir, kasaba ve köylerde asmıştır (Sunguroğlu, 1958). Ele geçirdiği reisleri ve ailelerini Rumeli'ye sürüp burada iskân ettirmiştir. Bölgede asayişi sağlayan Mehmed Reşid Paşa merkez ile bağlantının daha da güçlenmesi için çalışmalara başlamış, yol güvenliği ve ulaşıma önem vermiş, Samsun'dan Sivas'a oradan da Harput'a ulaşan bir askeri yol yaptırmıştır. 1836 yılında bu yol Diyarbakır'a bağlanmaya çalışılmıştır. Böylece bölgede bir isyan olduğunda birlikler çok daha çabuk isyan merkezine varacak ve gerekli tedbirleri alacaktır. Bu çalışmalar yapılırken isyanlar da devam etmektedir. Bölge için önemli bir kuruluş olan Madeni Hümayun Mehmet Reşit Paşa bir isyanı bastırmaya çalışırken başka bir isyancı topluluk tarafından saldırıya uğramıştır. Mehmed Reşid Paşa Dersim[3] (Tunceli) bölgesinden gelen bu aşiret isyanını da bastırmış, merkezi otoriteyi burada da güçlendirmiştir (Gencer, 2015).

Bu dönemde İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan James Brant'ın Doğu illerine olan seyahatindeki gezi notlarında Mehmed Reşid Paşa[4] tarafından Samsun'dan başlatılan askerî yolun devamının ancak Harput Ovası'na bakan dağın zirvesine kadar devam ettiğini Hafız Paşa'nın eklemeleri ile engebeli dağlardan geçişi kolaylaştırdığını yazmıştır (Brant, 1840). Brant, Diyarbakır'da Reşit Paşa'dan önce halkın adeta abluka altında olduğunu, kervanların ticaret yapmakta zorlandığını ancak paşanın bu durumu düzelttiğini de notlarına eklemiştir (Brant, 1836). Mehmet Reşid Paşa o dönem idare merkezi olan Diyarbakır Eyaleti yerine Harput'ta kalmaya karar vermiştir. Bu kararında, bölgede asayişin sağlanmasının devamlılığı ve Harput'un bölge için önemli bir ekonomik kuruluş olan Keban ve Ergani Madeni Humayun'un ortasında yer almasıdır. (Harita 3.1) (Aksın, 1999). Bu durumun sebebine dair bir başka görüş ise bu bölgelerde valilerin sürekli olarak kalmadığı ve değiştiği için bölge halkı ve otorite arasında bir bağ olan valinin burada kalarak devlet otoritesinin kalıcı olduğunu hissettirmesidir (Gencer, 2015).

[3] Bölge Osmanlı hakimiyeti altında Dersim olarak adlandırılmış ancak 25 Aralık 1935 tarihinde kabul edilen 2885 sayılı yasa ile Tunçeli adında bir vilayet kurulmasına karar verilmiş 4 Ocak 1936 da Tunceli vilayeti kurulmuştur. (Tunceli Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, t.y.)

[4] Brant notlarında Reşid Muhammed Paşa olarak bahseder.

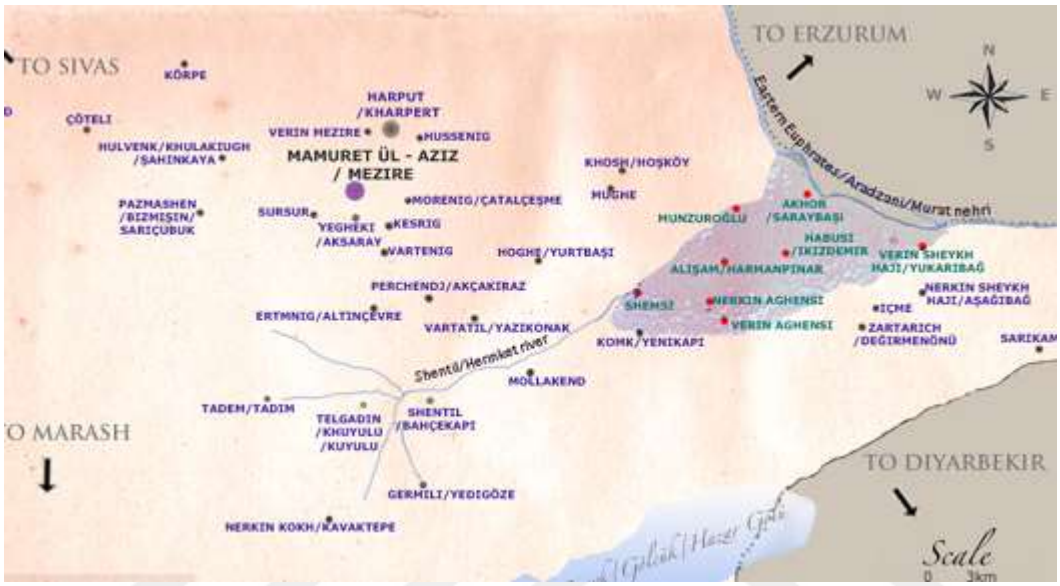

Harita 3.1 Mamuretü'l-Aziz yol haritası (BOA HRT.h 984)

Paşa, ilk olarak Harput'ta Ağa Mahallesi'nde bir konağı idare merkezi yapmıştır (Elâzığ İl Yıllığı, 1970). Kısa bir süre burada konakladıktan sonra bölgenin sınırlarına ulaşması, sarp kayalar üzerine kurulu bu yerin gelişmesi ve genişlemesi pek mümkün görülmemiştir. Harput'ta iklim, ovadan daha serttir ve kış mevsimi uzun bir süre hakimdir. Bu durum, ana ulaşım yollarına uzak bir konumda bulunan Harput'ta özellikle kış aylarında ulaşımı zorlaştırmıştır. Bu etkenler, Mehmed Reşid Paşa'nın bugünkü Elâzığ il merkezinin bulunduğu Uluova'daki Muzafferiye Mezrası'na[5] idare merkezini taşınmasında etkili olmuş olmalıdır (Dökmenci, 1965). Paşa, bu amaçla Mezra'daki Iğiki / Yığınki (Harita 3.2) adlı gayrimüslim köyünde Çötelizadelere ait konağı kiralayarak burayı idare merkezi olarak kullanmıştır. Mehmed Reşid Paşa'nın ardılı olan paşalar da bu uygulamayı sürdürerek burada konaklamaya devam etmiştir. Zamanla bölge, bir idari merkez niteliği kazanmıştır.

[5] "Mezra" terimi, sözlük anlamıyla ekime elverişli, ziraat yapılacak araziyi ifade eder. Daha geniş anlamda ise kalıcı iskâna açık olmayan, ancak tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü alanlar için kullanılmıştır. Bu kavram, hem nüfusu dağılmış eski yerleşim alanlarını hem de henüz iskâna açılmamış fakat ziraate elverişli hâle getirilmiş toprak parçalarını tanımlamak amacıyla tercih edilmiştir. (Yerel Kültür, t.y)

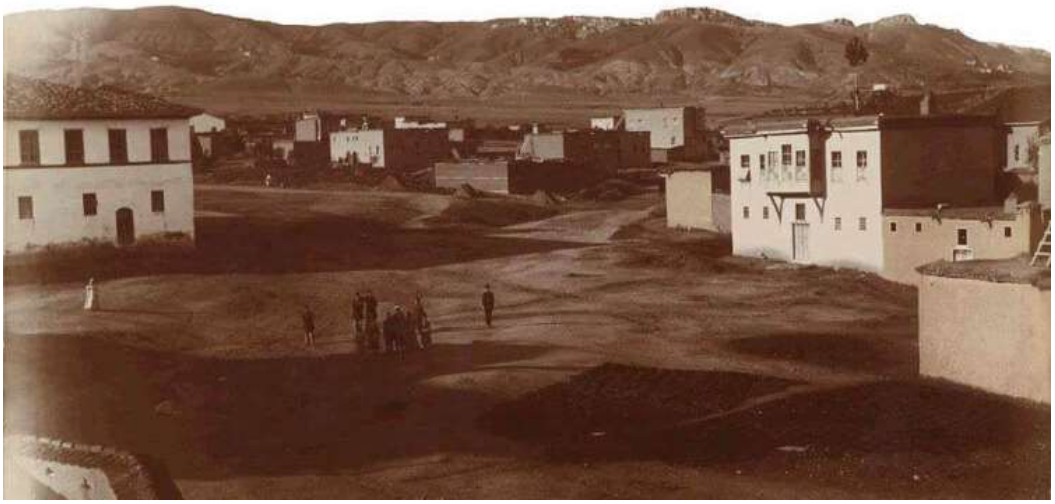
Bölgede birçok mezra olduğu için bu idare merkezi daha sonraları ağaların, beylerin oturduğu, konakladığı yer anlamında Ağavat Mezrası olarak anılacaktır (Elâzığ İl Yıllığı, 1970). Mehmed Reşid Paşa Mezra'da bir hastane, kışla ve askerî cephanelik inşaatına başlamıştır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301: 104). Yol yapımına da önem veren Mehmed Reşid Paşa Harput'un çevre vilayetlerle olan ulaşım bağlantılarını güçlendirmiştir.

Harita 3.2 Mezra ve Harput (Houshamadyan, t.y.)

Ardından gelen Hafız Mehmet Paşa, Mehmed Reşid Paşa'nın kiraladığı konağı satın alarak burayı Hükümet Konağı haline getirmiş ve idare merkezi yapmıştır (Aksın, 1999). Bölgeye atanan diğer paşalar da bu uygulamayı devam ettirmiş ve bu konakta kalmaya devam etmiştir. İdare merkezinin kalıcı olacağına dair bu adımlar Harput'un cazibesini kaybetmesine ve Mezra'nın öne çıkmaya başlamasına sebep olmuştur.

Bölgeyi ziyarete gelen James Brant, Mezra'nın Harput'a 2 mil uzaklıkta Paşa'nın konakladığı küçük bir köy olduğunu yazmıştır. Notlarında yakınlardaki hiçbir yerin Paşa'nın haremini ve hizmetlilerini barındıracak kadar büyük olmadığı yazmıştır (Brant, 1840). Brant'la yakın bir tarihte, 1838 yılında, kente Alman Mareşal Helmuth von Moltke gelmiştir. Moltke'nin notlarında ovadaki köylerin derli toplu olduğu, buradaki evlerin yüksek, kerpiçten yapılmış, cisirli, düz damlı ve balçıkla sıvandığı yazmaktadır. Bu kerpiçten yapılma evlerin temiz bir görüntüye sahip olduklarını da belirtmiştir (Moltke, 1969) (Şekil 3.1).

Şekil 3.1 Mezra'da bulunan evler 1905 (Eski Türkiye Fotoğraf Arşivi, t.y)

3.1.1 Vali Konağı

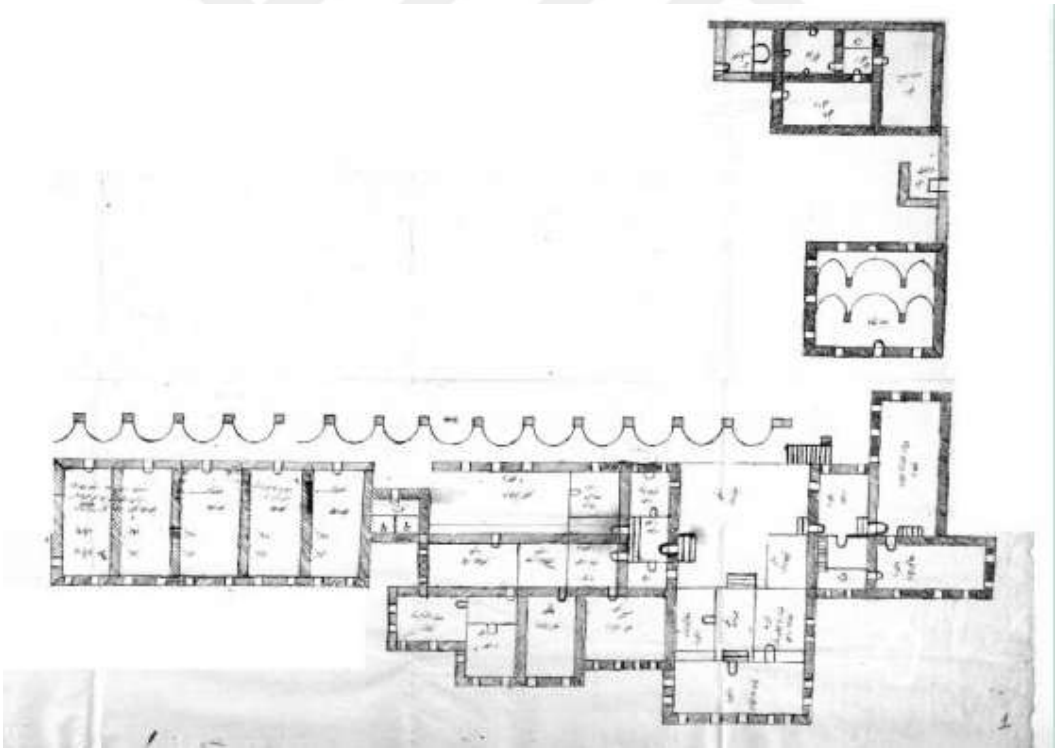
Mehmed Reşid Paşa Iğiki kariyesinde Çötelizadelere ait olan konağı kiralayarak idare merkezini Mezra'ya taşımıştır. Konağın bulunduğu köy yaklaşık yirmi ila otuz haneden oluşan küçük bir yerleşim yeridir. (Aksın, 2013) Konağın konumuna dair bilgilere Canani Dökmeci çalışmasında yer verilmiş olup, yapının Iğiki köyünün güneyinde, Boztepe sırtlarında yer alan bir mevkide konumlandığı belirtilmektedir. 1965 yılına gelindiğinde sadece temelleri bulunan beyaz renkli bir konaktır. Iğiki Köyü'nün ileride Aksaray adını almasında bu konağın rengi etkili olmuştur (Dökmeci, 1965).

Moltke konak hakkındaki notlarında, bölgede bulunan kerpiç evlere benzer şekilde inşa edilmiş geniş bir binanın paşanın ikametgahı olduğunu yazmıştır (Moltke, 1969). Vali Konağı kerpiçten yapılmış düz damlı avlulu bir plana sahiptir. Konakta yüksek ahşap tavanlı bir vali odası, kethuda odaları, divanhane, kâtip odaları, duhancı odaları, kahve odası ve aralık adı verilen odalar bulunmaktadır (Aksın, 2013).

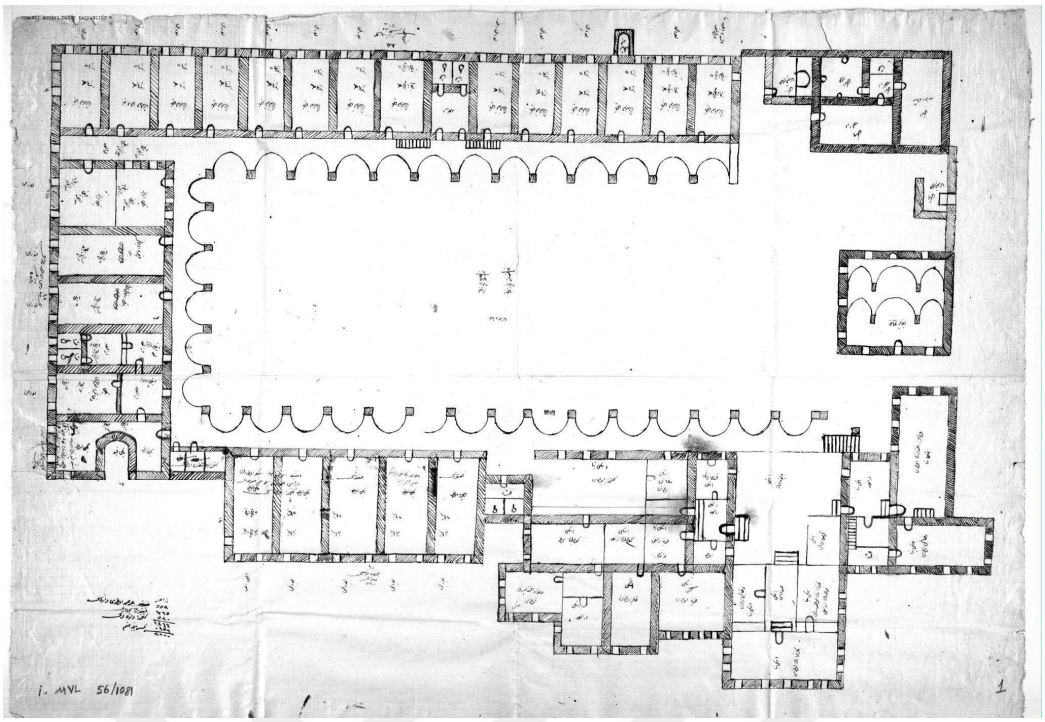
Moltke, notlarında dönem Valisi Hafız Paşa'nın odasını kütüklerden yapılmış yüksek tabanlı bir oda olarak tanımlamıştır. Bu odanın zemini ile sediri, kurşuni renkte bir kumaşla kaplanmış, pencereleri ise kağıtla örtülmüştür. Duvarlarda çeşitli silahlar sergilenmektedir. Mindere yerleştirilmiş şekilde, her biri muslin bezine sarılmış ve kırmızı mumla mühürlenmiş çok sayıda mektup bulunmaktadır. Moltke odanın içerisinde en azından kendi kültüründe zorunlu olarak kabul görülen masa,

sandalye, perde, komodin gibi eşyaların olmadığını yazmıştır (Moltke, 1969). Onun bu gözlemi, dönemin Doğu-Batı kültürel farklılıklarına ve yaşam tarzlarına dair önemli bir karşılaştırma imkânı sunmakta aynı zamanda mekânsal kullanımın toplumsal normlarla ne denli ilişkili olduğunu da ortaya koymaktadır.

Vilayet Konağı'nda çalışan memurlarda tek bir merkezde değil Mezra'da çeşitli hanelerde ve civar köylerde konaklamaktadır (Çelikdemir, 2019). Vali İsmail Paşa döneminde konak yetersiz gelmeye başlayınca genişletilmesine karar verilmiştir (Şekil 3.2 Şekil 3.3). Genişletme çalışmaları kapsamında konağa eklenen birimlerden biri de dairede görevli personel için inşa edilen koğuşlardır. Bu müdahaleyle birlikte koğuş sayısı yaklaşık dört katına çıkmıştır. Çalışanların ikameti dışında konağa hayvanlar için ahır, depolama birimleri, arz odası, tuvaletler ve odalar yapılmıştır (Aksın, 2013). Eklenen odaların kapısı avluya açılmaktadır. Önlerindeki eski konağa ait revak da devam ettirilmiştir. Konağın ne kadar süreyle kullanıldığı belirsizdir. Bu konak günümüze ulaşamamıştır.

Şekil 3.2 Vilayet konağı genişletmeden önce (Aksın, 2013)

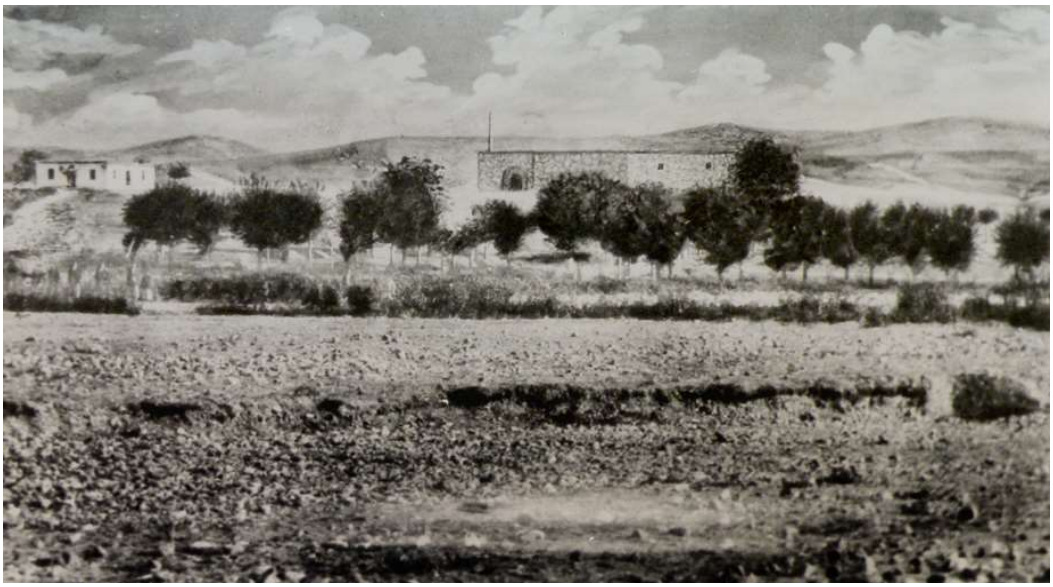
Şekil 3.3 Vilayet Konağının genişletildikten sonraki hali 1844 (Aksın, 2013; BOA İ.VML 56 1081)

3.1.2 Kışla ve Cephane

Reşid Paşa Vilayet Konağı'nın dışında bölgede bir hastane ve Hüseynik köyünde yaklaşık 6000 kişi barındıracak bir kışla ve cephane (Şekil 3.4) inşaatının yapımına başlamıştır (Aksın, 2013). Ancak Mehmed Reşid Paşa 11 Kasım 1836 yılında Diyarbakır'da vefat etmiştir (Yılmazçelik, 2019). Kendisinden sonra gelen Hafız Paşa döneminde bu yapılar tamamlanmıştır (Aksın, 1999). İshak Sunguroğlu bu kışlaların Hüseynik Köyü'nün hemen altında ve cephaneliğin üzerinde Uluova'ya gidecek yolun sol tarafında olduğunu yazmıştır (Sunguroğlu, 1958).

Dördüncü Ordu'nun merkezi önce Erzurum'a, ardından Erzincan'a taşındığı için, müşirlik dairesiyle birlikte kışla ve hastane boş kalmış ve zamanla yıkılmıştır. Ancak cephanelik bir süre daha kullanılmaya devam etmiştir (Duruksu, 2013). Cephanelik yapısı da günümüze ulaşamamıştır.

Bu tür büyük ölçekli askerî yatırımlar, yalnızca güvenlik açısından değil, aynı zamanda bölgedeki yeni yerleşimlerin yönünü ve Harput'tan ovaya doğru olan kentleşme eğilimini de şekillendirmiştir.

Şekil 3.4 Hüseynik'te Osmanlı ordusunun cephaneliği ve kışlası (Tachjian,2015)

3.2 Sultan Abdülmecid Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1839-1861)

Sultan II.Mahmud'un oğlu olan Sultan Abdülmecid, 1839 yılında Osmanlı tahtına çıkmıştır. Babasının reformlarını devam ettirerek merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştır. Döneminde Islahat ve Tanzimat Fermanları yayınlamıştır. İdari, askeri, adli, hukuki ve mali alanlarda yenilikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Rus savaşları devam etmiştir. Kırım Harbi Sultan Abdülmecid döneminde yaşanmıştır. Bu savaş sırasında İngiltere'den ilk defa dış borç alınmıştır. (Önal, 2019) Bu borçlar zamanla büyüyecek Osmanlı ekonomisine zarar verecektir. (Karabulut, 2016)

Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasını takiben yaklaşık 6 yıl sonra Harput Kazası ve Madeni Hümayun Emaneti müstakil bir mutasarrıflık olarak teşkilatlanmış yeni bir idari yapıya kavuşturulmuştur. (Aksın, 1999) Bu dönem Harput'ta Memleket Meclisi kurulmuştur. Harput, Tanzimat'a dahil edilmesinden kısa bir süre sonra eyalet statüsü kazanmıştır. 1851 yılına tarihlenen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeden Dersim sancağının Harput'a ilhak edildiği bilgisi edinilmiştir. (BOA İ.MVL 98 2090) Tanzimat Dönemi'nde çeşitli askerî ve mali konular sebep gösterilerek ayaklanmalar çıkmıştır (Aksın, 1999). Bu dönem Madeni Hümayun Emaneti mali ve idari açıdan Harput Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bölge için önemli bir

mali kaynak olan Madeni Hümayun Emaneti'nin Harput'a bağlanması eyaletin önemini arttırmıştır (Aksın, 1998).

1856 yılında Harput ve çevresinde şiddetli bir deprem yaşanmıştır. Depremde civar köy ve kasabalarda evlerin bazı bölümleri yıkılmıştır. Eğin kazasında bulunan cami kubbelerinde oynamalar olmuştur. Bu depremde can kaybı yaşanmamıştır (BOA İ. DH 339 22262).

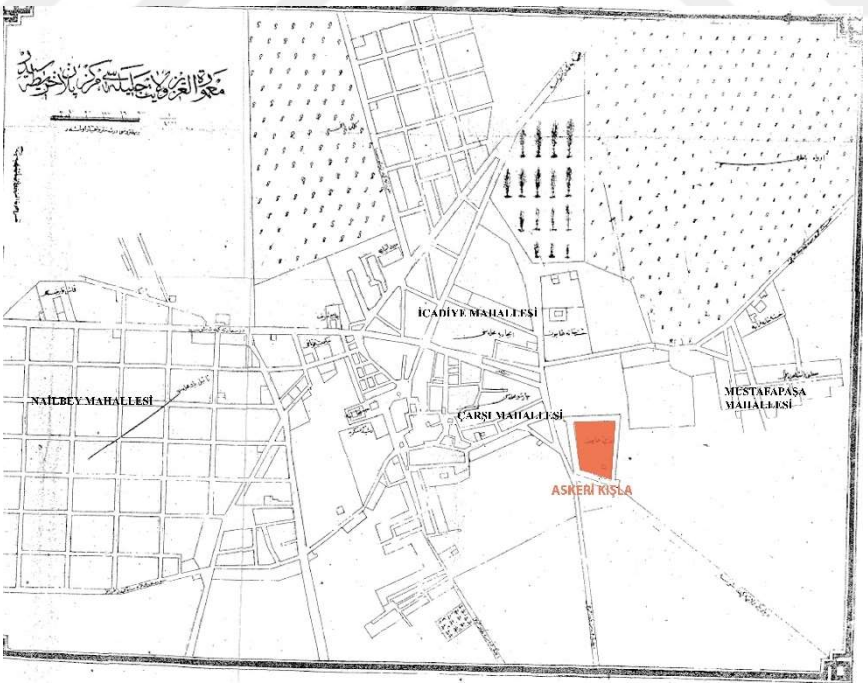
Sultan Abdülmecid döneminde de Mezra'da yapılaşma devam etmiştir. Genellikle askerî ve idari yapıların yapımında bir yoğunluk vardır. Savaşların ve isyanların yoğun olduğu bu dönemde, askerî yapıların öncelikli olarak yapılması olağan bir durumdur. Çarşı ve Sarayatik Mahallelerinin bulunduğu bölge, kentin ilk nüvelerinin oluştuğu bölgedir. Kışla-i Hümayun yapısının burada olması çevresinde diğer yapıların da yapılmasında etkili olmuş olabilir. Bu bölgede 1845 yılında ordu müşavirliği için konak satın alınmıştır. (Karakaş, 1999)

Sultan Abdülmecid döneminde valilik yapan İsmail Paşa dönemine gelindiğinde dış politikaların da etkisiyle bölgede kiliselerin tamiratında da bir yoğunlaşma yaşandığından söz edilmektedir (Aksın, 1999). Islahat Fermanı'nın yayınlandığı (1856) bu dönemde Osmanlı Arşivleri'nde Harput ve çevresinde birçok kilise tamiratı için belge görülmektedir. Bu belgelere örnek olarak Harput'a Tabi Bazı Köylerdeki Kiliselerin Tamirine ve Yeniden Yapılmasına Ruhsat Verilmesi (BOA A.} AMD 75 09), Bazı Mahallelerde Kilise İnşası ve Harput'ta Mektep Yapılması[6] (BOA 157 8373), Harput Eyaletinde Bazı Mahallerdeki Kilise ve Mekteplerin Tamiratı (BOA İ.HR 159 8502), Harput'ta Siverek Kasabasında Bir Kilise İnşası (BOA İ.HR 165 8877), Harput Kasabasında Rum Milletine Mahsus İnşa Olunacak Kilise (BOA İ.HR 183 10176), Harput Dahilinde Kain Malatya Kazasında Ermeni Milletine Mahsus Kilise İnşası (BOA İ. HR. 190 10658) başlıklı belgeler verilebilir. Burada sadece kiliseler değil bazı okullar da tamir edilmiştir. 1869 yılında Ağavat Mezrası'nda da bir kilisenin tamiratı yapılmıştır (BOA İ. HR 194-10947).

[6] BOA 157 8373 Bu belgede bahsedilen kiliseler sadece Harput değil Trabzon, Edirne, Halep,Amasya,Ankara, İzmid, Malatya gibi birçok Vilayet ve sancakta yapılacak kiliseler için izin verildiği yer alır.

3.2.1 Kışla-i Hümayun

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Harput'ta Kışla-i Hümayun inşası başlıklı bir belge yer almaktadır (BOA İ.MVL 98 2090). Bu belgede kışlanın öncelikle yapılacağı yerin suyunun ve havasının latif (güzel) olması, mevkiinin askerî usullere uygun bulunması ve binalarının sağlam olması gerektiği yazmaktadır. Kışla kompleksi içerisine bir alay piyade, bir tabur piyade topçusu ve bir bölük süvari olmak üzere nizamiye sınıfına ait birliklerin barındırılmasına yetecek büyüklükte bir kışla ile içinde bir cami ve ayrıca yeni baştan inşa edilecek bir idadi mektebinin yapılması kararlaştırılmıştır. Bahsedilen bu binalarının sağlam ve estetik olmasının son derece önemli ve gerekli olduğu belirtilmiştir (BOA İ.MVL 98 2090). Kışla inşaatı Vali Ali Paşa dönemine denk gelmektedir (1846-1847). Harput bu yıllarda 4. Ordu merkezidir. Bu kışla için Çarşı ve Sarayatik Mahallelerinin bulunduğu bölge olan Çatal Mezra'da 4 dönüm arazi tesis edilmiştir (Aksın, 2023). H1312 (M1894) tarihli Mamuretü'l-Aziz Salnamesi'nde yer alan haritada "Kışla-i Hümayun" olarak verilen bölge taranmış olup, bu taralı alan bahsedilen bölgede yer aldığı için Kışla-i Hümayun muhtemelen söz konusu dönemde bu bölgede inşaa edilmiştir (Harita 3.3).

Harita 3.3 Mamuretü'l-Aziz'de Kışla-i Hümayun (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Servet-i Fünun Dergisi’nin 5. cildi 116. sayısında Mamuretü'l-Aziz de bir askerî kışla görseline yer verilmiştir (Şekil 3.5). Gazetede yer alan makalede "Resimde, Osmanlı'nın zafer sancağını taşıyan daire, yüksek komutanlar heyetinin karargâhı olarak belirlenmiş ve bugün bu tabur heyetinin ikametgahı olmuştur. Ayrıca gerek kışlanın gerek yerel halkın ihtiyaçları için özel bir hamam yapılmıştır. Hümayun Kışlası'na ait uzun koğuş dairesi bulunmaktadır. Koğuşların ön tarafında, redîf askerler için ayrılmış bir daire bulunmaktadır ki bu birimin kışlanın asli heyetiyle bağlantısı olmayıp yalnızca çok düzenli kaldırımlar aracılığıyla bağlantı kurulmuştur. Kışlanın etrafı, çeşitli ağaçlarla süslenmiş olup zaten zarafetiyle ünlü olan Mezra, bu düzen sayesinde tamamen şeref kazanmıştır." yazmaktadır (Servet-i Fünun, 1893)

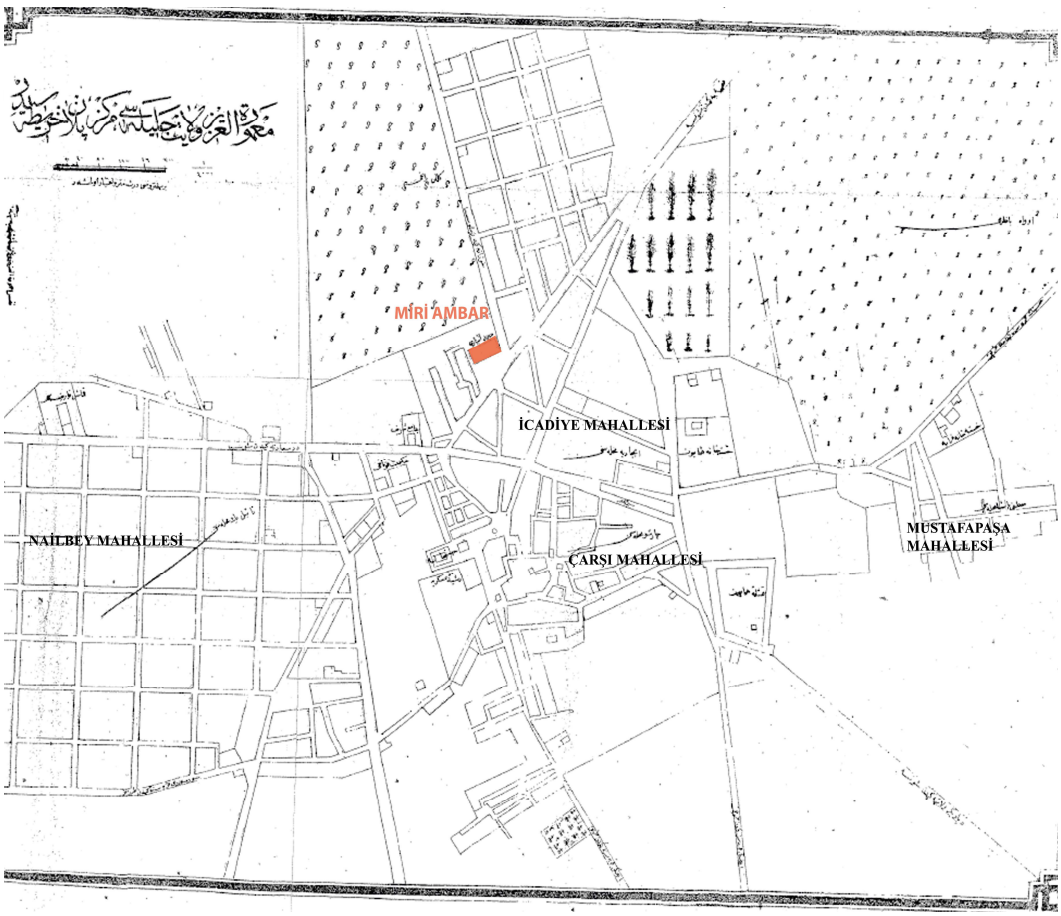

Şekil 3.5 Mamuretü’l-Aziz de askeri kışla (Servet-i Fünun, 1893)

Kışla hakkında Mamuretü’l-Aziz salnamelerinden, Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1310 salnamesinde “Kışla-i Hümayun’un ön kısmında ve sağ tarafında ağaç ve fidanlar yetiştirilmiş, böylece hem kışla ve hastanenin çevresi hem de etraftaki ağaçlıklar sayesinde ortam güzelleşmiş, bu yapılar Mamuretü'l-Aziz kasabasını süsleyen eserlerden biri haline gelmiştir. Bu eserlerin, padişahın yüksek himayesi altında, 14. liva (tümen) kumandanı Mustafa Naim Paşa tarafından harcanan “samimi gayret ve fedakârlıklarla meydana geldiği bilinmekte ve kabul edilmektedir.” yazmaktadır (Duruksu, 2013).

3.2.2 Miri Ambar

1852 yılında bir zahire ambarının yapılmasına karar verilmiştir (Aksın, 1999). Harput Eyaleti'nden alınan aynî vergiler olup alınan zahirelerin muhafazası için özel bir ambar bulunmamaktadır. Miri zahirelerin dağınık yerlerde ziyan olmaması için korunması elzem olduğundan bölgede altmış dokuz bin kuruş civarında bir masrafla miri ambar yapılması istenmiştir (BOA İ.MVL 255 9449). Ardından zahire ambarının inşasına onay verilmiştir. 1853 yılında zahire ambarı için çeşitli masraflar yapılmıştır (BOA MVL 340 71). Zahire ambarına 1854 yılında ambarcı ve bekçi tayini yapılmıştır (BOA İ.MVL 302 12357).

Harita 3.4 Miri Ambarın konumunu gösterir. (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

3.2.3 Xavier Hommaire de Hell'in Gözlemleri

1847 yılında kenti Xavier Hommaire de Hell ziyaret etmiştir. Bir coğrafyacı olan X. Hommaire ile birlikte ressam Jules Laurens de kente gelmiştir. X. Hommaire,

şehri Eski Harput ve Paşa'nın konakladığı Yeni Harput olarak ikiye ayırmıştır. Paşa yeni Harput'ta küçük bir kasabada harap bir evde yaşamaktadır. Eski Harput, ovaya yaklaşık bir saatlik mesafede, ovadan yaklaşık 250 metre yüksekte, dik bir yamacın üzerine kurulmuş eski bir yerleşim olarak betimlenmiştir. Ona göre bu bölge, Arap masallarında anlatılanlara benzer biçimde "Tam anlamıyla bir Doğu şehri" niteliği taşımaktadır. Burada evler kerpiçtendir. Eski şehri taşıyan kayanın hemen eteğinde yeni Harput Ovası uzanır. Bu ova, zarif köyleri, büyük askerî yapıları ve her yöne uzanan yolları ile dikkat çekicidir (Hell, 1855) (Şekil 3.6).

Şekil 3.6 Laurens'ın çizimiyle Harput 1 1847 (Sevin vd., 2011)

Eski şehrin tepesinden birkaç kilometrelik bir yarıçap içerisinde bahçeler ve ağaçlarla çevrili bir düzine köy bulunmaktadır. Bunların çoğu Müslümanlara geri kalanı Ermenilere aittir, buralarda hiç Rum görülmemektedir (Hell, 1855).

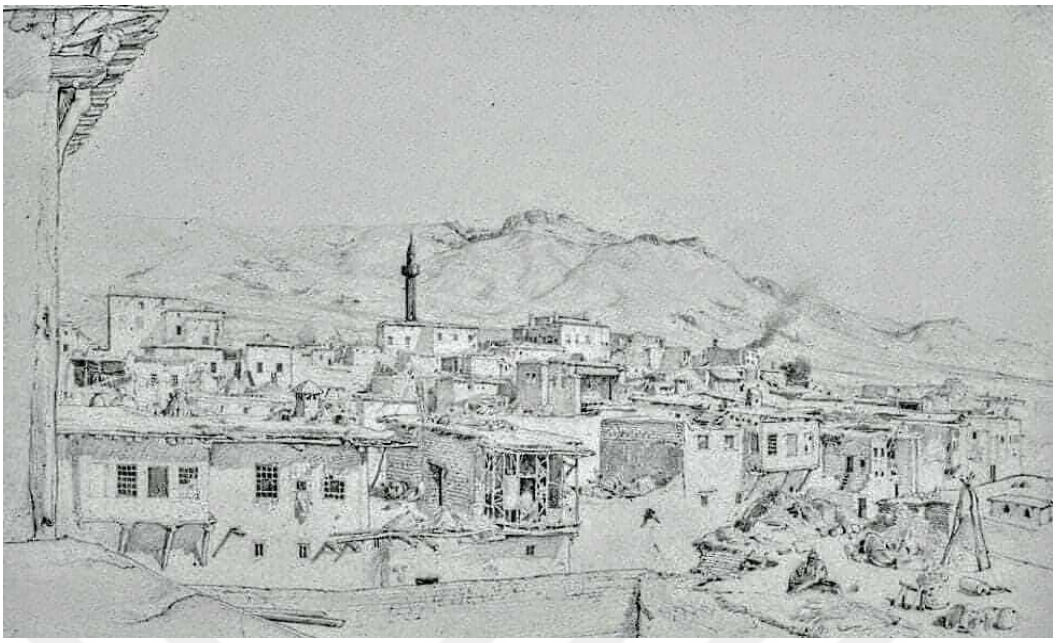
Hell, notlarında burada bir askerî kışla yapıldığını daha önce yapılan askerî kışlanın bakımsız bir durumda olduğunu yazmıştır (Hell, 1855). Bakımsız olarak bahsedilen kışla Mehmed Reşid Paşa döneminde yapımına başlanan Hüseynik civarındaki kışladır.

X. Hommaire 1846 yılında inşa edilen bir hastaneden bahsetmektedir. Hastanenin temiz ve bakımlı olduğunu ancak inşa yönteminin ve lokasyonunun sıkıntılı olduğunu da eklemektedir (Hell, 1855). Bu hastanede verilen hizmetin neredeyse kendi ülkesindeki hizmete eşdeğer olduğunu belirtmiştir. Bahsedilen hastane yapısı Anadolu Orduyu Hümayunu tarafından 1845 yılında Harput'ta inşa edilmesine

karar verilen hastane olmalıdır. Bu hastane için Çatal Mezra adı verilen bölgenin oldukça uygun olduğu belirlenmiş ve bu nedenle söz konusu alan satın alınıp hastane inşaatına başlanmıştır (BOA C..ML. 313 12832).

Bu tarihte Yeni Harput'ta (Mezra) çoğunluğu Ermenilere ait olmak üzere 100 kadar ev vardır. Eski Harput'ta ise 3.000 kadar Türklere ait ev bulunurken 350'ye yakın Ermeni evi bulunmaktadır (Hell, 1855). Bu durum, 19. yüzyılın ortalarında Mezra'nın henüz Harput ile kıyaslanabilecek ölçekte bir yerleşim alanı olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak askerî ve idari yapıların burada yapılmış olması, Mezra'nın ileride şehir merkezine dönüşeceğinin bir göstergesi sayılabilir.

Harita 3.2'de Mezire (Mezra) olarak gösterilen bölge, Mehmet Reşid Paşa'nın bir konak kiralayıp yerleştiği Iğiki Köyü'nün biraz ilerisinde, kuzeyinde kalan bölgeyi göstermektedir. Hell'in bahsettiği Yeni Harput'ta şehirleşmenin başladığı alan bu bölge olmalıdır. Hell ile birlikte bölgeye gelen ressam Jules Laurens, Harput ve çevresini çizmiştir. Ovanın yeşil oluşuyla tezat oluşturan Harput'ta, çizimlerde neredeyse hiç ağaç yoktur (Şekil 3.6, Şekil 3.7). Çizimlerde, evler adeta iç içedir, kerpiç yapılar baskındır. Evlerin, çıkmalarını destekleyen ahşap payandalar, pencerelerinde ise parmaklıklar vardır. Düz damlı bu evlerin saçaklarından cisirleri görünmektedir. (Şekil 3.7) Çizimlerde cami minareleri oldukça yüksektir ancak kerpiçten yapılan düz damlı evler yıpranmaya başlamıştır. Bu evlerin mimari üslubu, mezralardaki yapılar hakkında da fikir vermektedir zira birbirine coğrafi olarak yakın olan bu iki yerleşim alanında aynı halkın benzer mimari formlar üretmiş olması muhtemeldir.

Şekil 3.7 Laurens'ın çizimiyle Harput 2 1847 (Harput Yollarında, 2021)

Şekil 3.8'deki Ağa Konağı bize Harput'taki terk edilmişliği gösterir. Dört katlı olan bu yapının, avlu cephesinden çizilen resimde konak yıpranmaya başlamıştır. Konağın cephesinde bir simetri yoktur, pencerelerinin boyutları birbiriyle uyumsuzdur, bazılarının korkulukları sökülmüştür. Teras zemini bakımsızdır ve korkulukları sökülmüştür.

Şekil 3.8 Laurens Harput Ağa Konağı çizimi 1847 (Sevin vd., 2011)

3.3 Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1861-1876)

Sultan Abdülmecid'in kardeşi olan Sultan Abdülaziz 25 Haziran 1861'de tahta çıkmıştır. Devletin içinde bulunduğu durumu iyileştirmek için reform ve düzenlemeler yapmaya devam etmiştir. Avrupa ile ilişkileri geliştirmek amacıyla yurt dışı seyahatleri düzenlemiştir (Topçu, 2014).

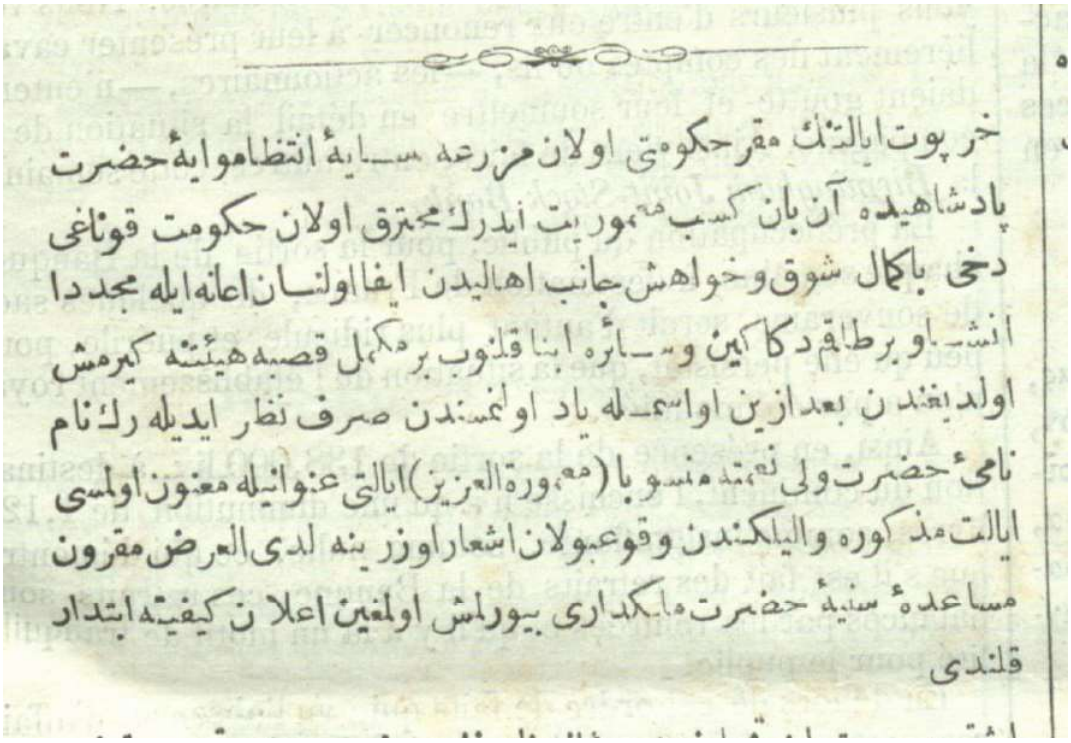
Bu dönemde Osmanlı-Rus savaşları yaşanmaktadır. Savaşlar nedeniyle Kırım ve Kafkasya bölgesinden gelen muhacirler Anadolu'da çeşitli bölgelerde iskân edilmişlerdir. Bu bölgelerden biri de Harput'tur. Harput'a 300 hanelik bir göçmen grubu gelmiştir. 1865 yılında 30 hane firar ederek Sivas'a göçmüş, 40 hane göçmen için ev inşa edilmiş olup yaklaşık 230 hane misafir konumdadır (Asan, 2016).

Sultan Abdülaziz döneminde Harput'ta yaşanan en önemli gelişme, vilayet isminin değiştirilmesi olmuştur. 1834 yılından sonra başlayan taşınma sürecinin ardından başlangıçta birkaç konuttan oluşan yerleşim, Sultan Abdülaziz'in yardımlarıyla daha da imar edilmiştir. Gün geçtikçe büyümüş, gelişmiş ve yaklaşık 600 haneye ulaşmıştır.[7] Bu durumdan memnun olan Vali ve meclis üyeleri isim değişikliği için teklifte bulunmuşlardır. Tekliflerinde "Padişah hazretlerinin adil gölgesi ve yüksek vezirlerinin himayelerinde refah ve rahatlığa erişeceğimizden hiç şüphe yoktur." yazmaktadır. Padişah'a övgünün ardından yeni imar edilen merkezin aslında resmî bir adının olmadığı ve Mezra dendiği yazılmıştır. Bu imar edilmiş kasaba artık mezra görünümünden uzaktır. Mezra'nın gelişmişlik ve imar seviyesi göz önünde bulundurularak bir de padişahın adaleti gözetilerek şehir isminin Mamuretü'l-Aziz olması önerilmiştir. Daha sonra bu isme onay verilmiş ve şehrin ismi Mamuretü'l-Aziz olmuştur (Aksın, 1999). İsim halk arasında kısaltılarak Elaziz şeklinde kullanılmıştır. Osmanlı belgelerinde bu iki isme de rastlanmaktadır (BOA).

Takvim-i Ticaret Gazetesi 23 Şubat 1867 tarihinde yayınlanan sayısında bu isim değişikliği haberi yer almaktadır (Nefes, 2019) (Şekil 3.9). Haberde Harput vilayetinin hükümet merkezi olan Mezra, padişahın yüksek himayesi ve devlet düzeni sayesinde her geçen gün daha da gelişip mamur (bayındır) bir hale geldiği belirtilmektedir. Yangın sonucu yanan hükûmet konağı da halkın büyük bir istek ve gayretle yaptığı bağışlarla yeniden inşa edilmiş, bazı dükkânlar ve başka yapılar

[7] BOA MVL. 725-46 Bu belgede hane sayısı 600 verilmiş olmasına rağmen, H1310 tarihli vilayet salnamesinde kasabanın 1892 yılında 600'e yakın haneyi barındırdığı görülür.

da eklenerek burası mükemmel bir kasaba görünümüne kavuşmuştur. Bu nedenle artık "Mezra" adıyla anılmasından vazgeçilerek, padişah hazretlerinin adıyla bağlantılı olarak “Mamuretü'l-Aziz” adı verilmesi, eyalet valisinin bu yöndeki arzı üzerine ilgili makamın yüksek izniyle kabul edilmiştir (Takvim-i Ticaret, 23 Şubat 1867).

Şekil 3.9 Takvim-i Ticaret Gazetesi 23 Şubat 1867 Harput makalesi (Milli Kütüphane, t.y)

1867 vilayet Nizamnamesi’nin uygulanmasıyla Mamuretü'l-Aziz Vilayeti tekrar Diyarbekir Vilayeti’ne bağlı bir sancak olmuştur. Bir dönem müstakil mutasarrıflık olarak yönetilmiştir (Aksın, 1999). 1878 yılında Mamuretü'l-Aziz Diyarbekir’den ayrılarak tekrar ayrı bir vilayet olmuştur (Özdemir, 2011).

Bu dönemde ilk basımevi, 1866 yılında Müzlef Efendizâde Rıza Efendi tarafından kurulmuştur (Demirel, 2012). Bu matbaa yaklaşık dört yıl kadar hizmet verdikten sonra kapatılmış, uzun bir aradan sonra 1881 yılında tekrar açılarak çalışmalarına devam etmiştir. Vilayet Salnamesi, Mamuratü’l-Aziz, Şark, Satveti Milliye ve Yeni Mefkûre gazeteleri ve birçok kitap burada basılmıştır. (Haykır ve Haykır, 2014) Bu basımevi Cumhuriyet döneminde kapatılmıştır (Öztürk, 2022) (Şekil 3.11).

Şekil 3.10 Mamuretü'l-Aziz (Elaziz) matbaa ve kütüphanesi (Salt Araştırma, t.y.)

Sultan II. Mahmud döneminde Harput'tan ovaya doğru başlayan yerleşim hareketi, Elâzığ kentinin ilk nüvelerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde ise kentin valiliğini yürüten Hacı İzzet Paşa'nın girişimleriyle imar faaliyetleri belirgin bir ivme kazanmıştır. Söz konusu döneme ait arşiv belgelerinde, bu imar çalışmalarına dair çeşitli bilgilere ulaşmak mümkündür.

İlk olarak "Harput kasabasının Mezra Adlı Mahalleye Nakli" isimli bir belgede Harput Kasabası'nın çarşısında büyük bir yangın yaşandığı, su temininin zorluğu ve o gece yaşanan şiddetli fırtına ve zamanında müdahale edilememesi nedeniyle yangının çok geniş bir alanı etkilemesiyle başlamıştır. Bu yangından sonra kasaba sakinlerinden bazıları burada kalmaya devam etmiş ve burada kiraların artmasına neden olmuştur. Yangından etkilenenlerin bazıları da taşınmıştır (BOA MVL. 725-46).

Belgenin devamında Harput çevresinde tarım ile geçinen fakir bir halkın yaşadığı yazmaktadır. Bu insanlar, yerel yönetim tarafından örgütlenmiş ve köyde tarımsal faaliyetlerine devam etmişlerdir. Belgede Mezra'nın da benzer durumda olduğu ve kasaba olarak kabul edilmesinin zor olduğunu yazmaktadır. Kasaba, yerel yönetimle pek ilişkili değildir ve genelde askerî ile devletin idari yapılarıyla sınırlıdır. Manastır, saray (hükûmet konağı), telgrafhane, postane ve askerî hastane gibi kamu yapıları burada yer almaktadır. Kasaba, zamanla devletin müdahalesiyle

gelişmiş ve daha önce 5-6 haneli küçük bir köy iken, bu günlerde altı yüz hanelik bir kasabaya dönüşmüştür. Valinin ve yerel halkın yardımlarıyla kasaba önemli bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Ancak bazı kişiler bu yapıların kendi çıkarlarına uygun olmasını istedikleri için, devletin buradaki varlığının artmasından memnun değillerdir. Bu kişilerin çıkarlarını göz önünde bulundurmak, halkın genel çıkarlarıyla çelişiyordur. Yine de bu kişilerin planları yerine halkın güvenliği ve tarımsal faaliyetlerin devamlılığına odaklanmasının gerektiği belirtilmiştir. Devletin yönetimine ve halkın sadakatine dair vurgular yapılarak, kasabanın güvenli bir şekilde büyümesi ve gelişmesi için gerekli adımların atılması gerektiği ifade edilmiştir (BOA MVL. 725-46).

Reşid Paşa'nın gelişinden yaklaşık 30 yıl sonra yazılan bu belge Mezra'nın henüz çok gelişmediğini ancak devlet yardımlarıyla imarının hızla devam ettiğini gösterir. Görece hane sayısı çok artsa da Harput'a kıyasla bir köy büyüklüğündedir. Ancak şehir idare merkezinin Harput'tan Mezra denilen bölgeye taşınması, buranın gelişerek büyümesi Harput ahalisini rahatsız etmiştir. (BOA MVL. 725-46).

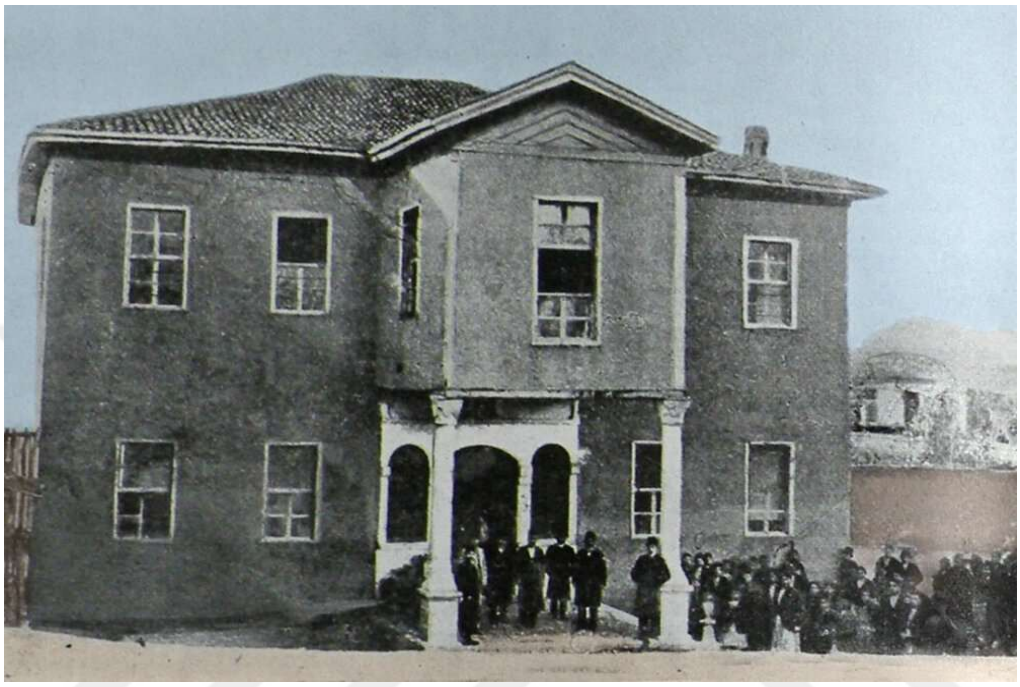
H1283/M 1867 tarihli bir belgede mezrada bulunan hükûmet konağının yandığını resmî dairelerin Mezra'da çeşitli yerlere dağılarak işlerin yürütülmeye çalışıldığı ve bu durumun çeşitli zorluklar ve karışıklıklar yarattığını yazmaktadır. Yeni inşa edilen hükûmet dairesi ile bunların tek bir merkezde toplandığı ve bu dairenin karşısına bir camii şerif ve bir çeşmenin yapılmasıyla Mezra'nın bir kasaba görüntüsüne kavuştuğu yazmaktadır. (BOA İ. DH 38901; Aksın,1999)

Belgede bahsedilen Hükûmet Konağı 1307 Rumî senesinin Kanun-ı Sani (Ocak) ayının 21. salı günü tamamen yıkılmıştır. (Miladi 2 Şubat 1892) Bu nedenle hükûmet daireleri, daha önce vilayet dairesine bitişik olarak inşa edilmiş olan zabıta kışlasına taşınmıştır (Duruksu, 2013).

Halkın önceleri sadece arpa, buğday ektiğini, teşvikler sayesinde pamuk ve diğer hububatlar ekilmeye başlandığını ve kent ticareti canlandırılıp bol ürün ihracat edilmeye başlandığı aktarılmıştır (Aksın, 1999). Bu teşvikler ile bölgede ticaret canlandırılmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde eğitime de önem verilmiş, okullar yapılmıştır. 1870 yılında inşaatına başlanan Mamuretü'l-Aziz Rüştiye Mektebi 1872 yılında eğitim öğretim hayatına başlamıştır. 1890 yılında eğitmen kadrosu değişmiş, burada Harput Rüştiye

Okulu'nun öğretmenleri eğitim vermişlerdir (Demirel, 2012). Mamuretü'l-Aziz Rüştiye Mektebi günümüze ulaşamamıştır. Mezra'da gayrimüslimler de bu dönemde okul açmıştır. 1866 yılında Ermenilerin yardımlarıyla Mezra'da Getronagan[8] Koleji açılmıştır[9] (Şekil 3.11). Sanatkâr, çiftçi ve tüccar olan Ermenilerin çocukları bu okulda eğitim görmüşlerdir (Demirel, 2012).

Şekil 3.11 Mezra Getronagan Okulu (Taşçıyan, 2012)

Sultan Abdülaziz döneminin sonlarında 1875 yılında, Mamuretü'l-Aziz Kasabası'nda üç yüz doksan beş hane, bir Hükûmet Konağı, bir Kışla-i Hümayun, birer adet mapushane, telgrafhane, ıslahhane, han, boyahane, salhane[10], debbağhane[11] muvakkithane[12] fabrika, menzilhane, mektebi rüştiye, tahmishane[13] üç nalbandhane, altı meyhane, on dokuz ahır, on dokuz mağaza, iki yüz bir dükkan yirmi kahve, dört hamam, dokuz fırın, dört camii şerif, birer adet Ermeni kilisesi, Katolik kilisesi, Latin kilisesi, bir Ermeni mektebi birer adet Müslüman kabristanı,

[8] Getronagan Ermenice merkezi anlamına gelir
[9] 1860 yılında Harput'ta bir Getronagan koleji açılmıştır. Bu kolej kırmızı duvarlarıyla Kırmızı kolej olarak anılır. (Houshamadyan, t.y.)
[10] Kasaplık hayvan kesimi yapılan yer, mezbaha.
[11] Dericilerin deriyi sepileyip terbiye ettikleri yer, tabakhâne.
[12] İçinde muvakkitler tarafından ayarlanmış saatlerle bu işe yarayan âletlerin bulunduğu, küçük bir rasathâneyi andıran ve daha çok büyük câmilerin bitişiğinde yer alan bina.
[13] Kahve tânelerinin kavrulup dövülerek veya çekilerek kuru kahve hâline getirildiği yer.

Hristiyan mezarlığı , beş adet mahalle bulunmaktadır (Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir 1291,1292; Yapıcı,2022).

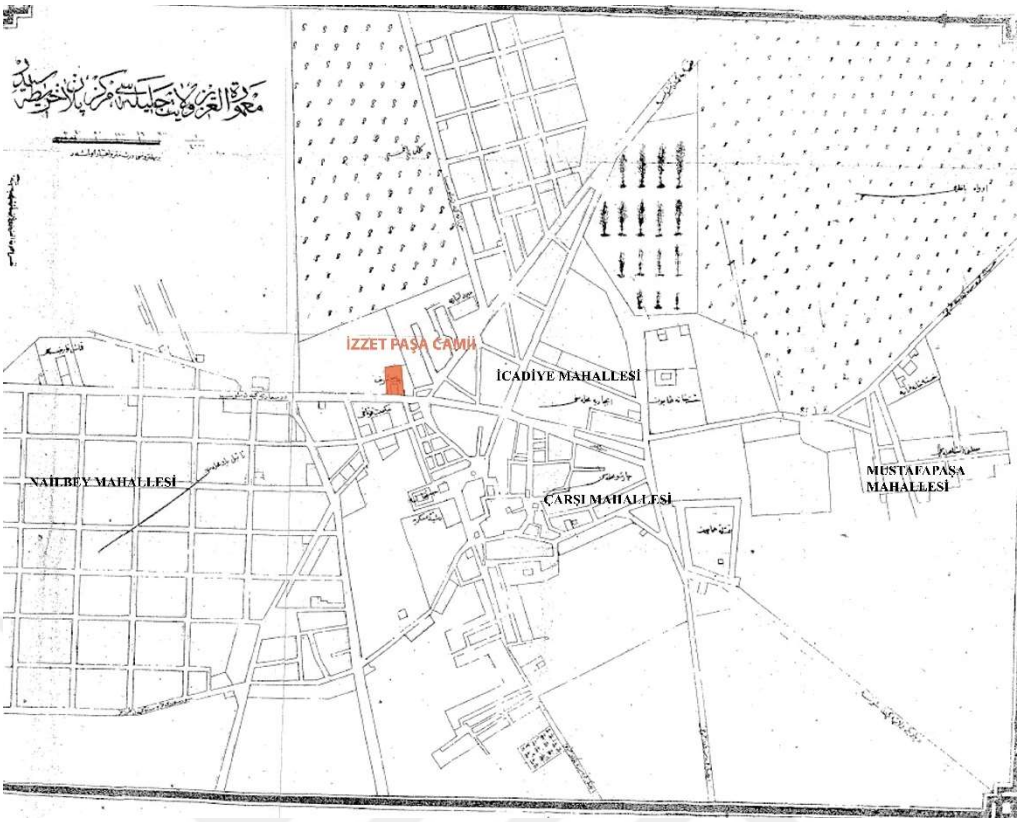
1870'li yıllarda Henry F. Tozer ve bir misyoner olan Maria A. West Harput'a gelmiştir. Bir yazar olan Henry F. Tozer, Mamuretü'l-Aziz'de uzun süre kalmamıştır. Kaldığı sürede misyoner olan Dr. Barnum'un çalışmalarıyla ilgilenmiştir. Tozer, Mezra'da taştan yapılmış bir yazlık evde kalmıştır. Bu ev nüfuz sahibi bir Ermeni'ye aittir. Bir tarafı tamamen açık, üç bölüme ayrılmış orta bölümde bir çeşme, yan taraflarda kalan bölümleri ise misafirlere ayrılan bu evin ön tarafında geniş bir havuz, ötesinde ise güzel bir bahçe uzanmaktadır (Tozer, 1881). Bu yapı, Mezra'daki geleneksel konut dokusundan farklı olarak taş malzeme ile inşa edilmiş özgün bir konaktır. Bölgeye daha önce uğrayan seyyahların anlatımlarında bölgedeki yapıların genellikle kerpiçten yapıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda söz konusu taş konut, mimari açıdan istisnai bir örnek olarak öne çıkmaktadır.

Maria A. West'in yöre ile karşılaştığında yaptığı tanım, bize ondan yıllar önce gelmiş Jules Laurens'in çizimlerini (Şekil 3.6 Şekil 3.7) hatırlatır. West'in notlarında Harput'ta evlerin, duvarların, sokakların rengi yeknesak bir toprak rengidir. Burası bitki örtüsünden yoksun, ağaçsız, kasvetli bir yerdir. Sokakları ise dar ve engebelidir (West, 1875).

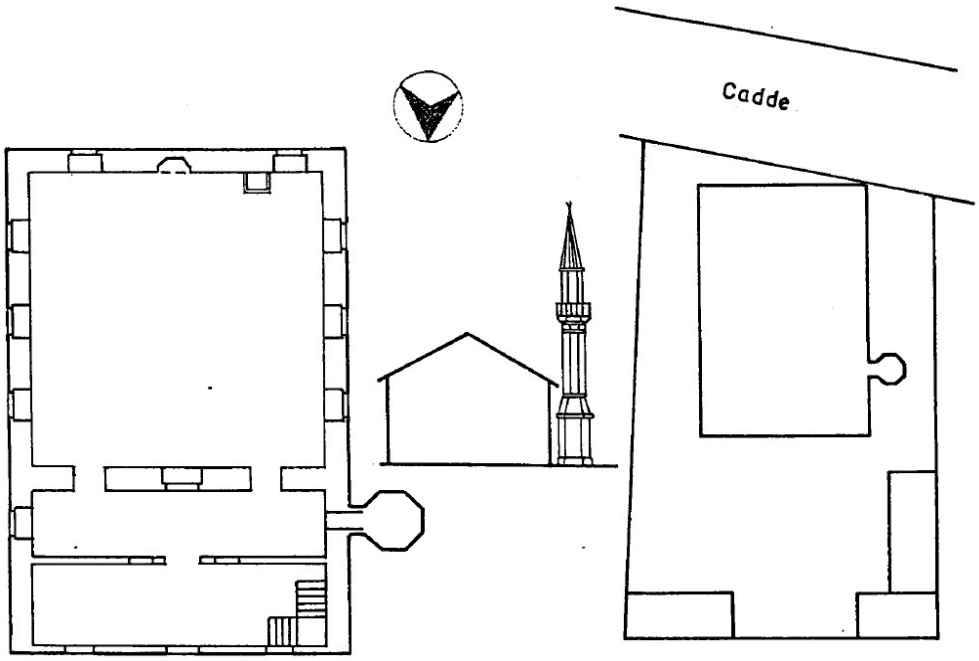
3.3.1 İzzet Paşa Camii

Bugün kentin merkezinde önemli bir simgesel yapı olan İzzet Paşa Camii'nin ilk halinin inşasına 1866 yılında başlanmıştır. Vali Hacı Ahmet İzzet Paşa, 1865 yılında Çöteli Beyleri'ne ait olan Ağavat Mezrası'nda, Bağdat Yolu[14] üzerinde yer alan ve günümüzde yeniden yapılan caminin bulunduğu 600 metrekarelik bir alanı, kendi cebinden ödeyerek satın almıştır (Karahan, 2023) (Harita 3.5). Camii dikdörtgen bir plana sahiptir. Kerpiçten yapılan yapının bir adet ahşap minaresi bulunmaktadır. İlk yapılan caminin kubbesi yoktur. Kırma çatılı olarak inşa edilmiştir (İzzetpaşa Vakfı, 2017) (Şekil 3.12).

[14] Günümüzde Elâzığ Gazi Caddesi'nin o dönem adı Bağdat yolu olarak geçer.

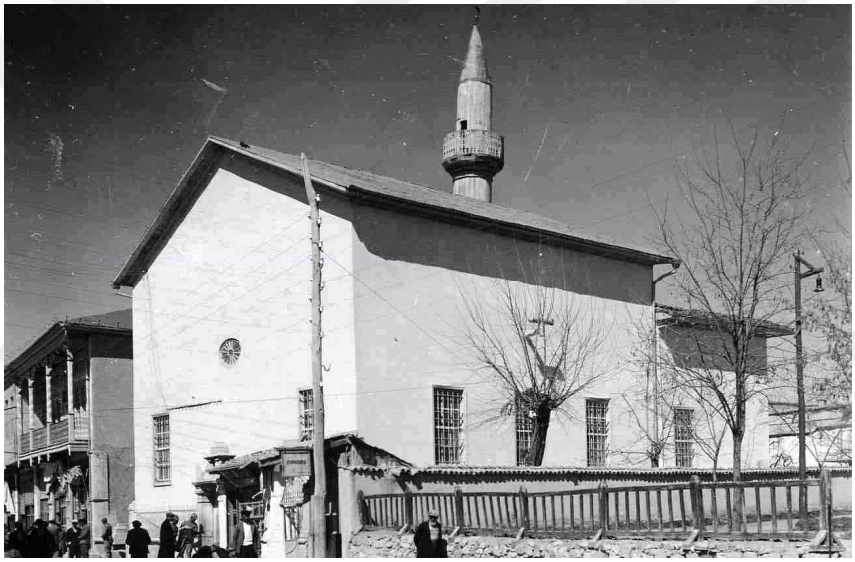

Harita 3.5 İzzet Paşa Camii bulunduğu alan (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil 3.12 İzzet Paşa Camii plan ve krokisi (Arslan, 2003)

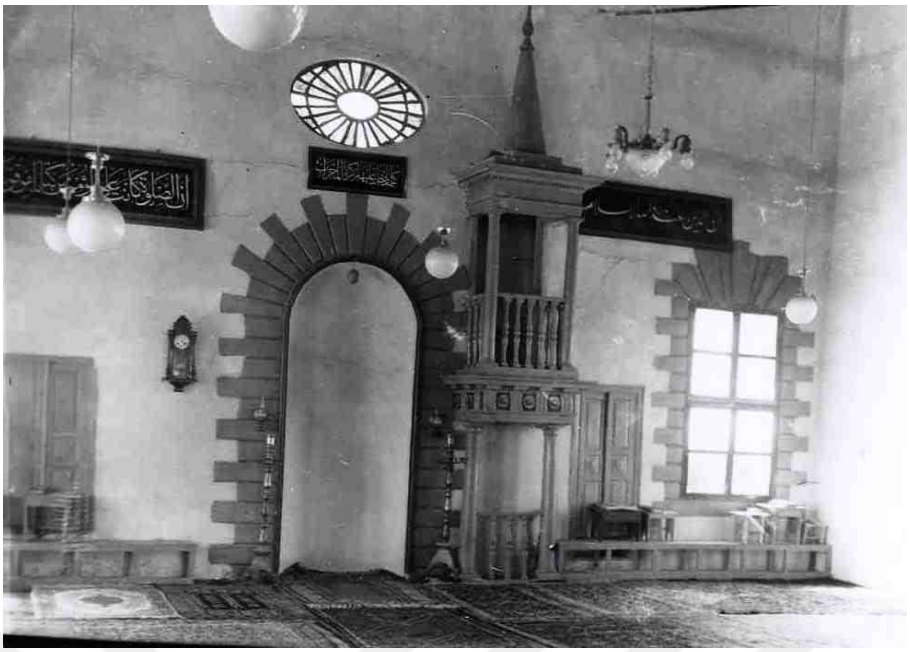
İzzetpaşa Vakfı'nın tarihçe kısmında yer alan bilgiye göre, cami ile ilk müderrisi İbrahim Halil Efendi olan medresenin bulunduğu külliyenin 1866 tarihinde inşası tamamlanarak ibadete açıldığı bilgisi yer almaktadır. Cami yaklaşık olarak 400 ila 500 arasında bir cemaati sığdırabilecek kapasiteye sahiptir (İzzetpaşa Vakfı, 2017). Yapıya ait görseller incelendiğinde camii cephesinin sade olduğu ve pencerelerin zemin kat hizasında olduğu görülür (Şekil 3.13). Ancak caminin giriş cephesinde pencereler hem zemin hem de üst katta yer alır (Şekil 3.14). Caddeye bakan cephesinde dairesel bir pencere dikkat çekmektedir. Ana mekân ve geçiş mekanları arasında yükseklik farklılıkları bulunmaktadır. İç mekânda pencerelerin etrafı dış cephenin aksine süslenmiştir (Şekil 3.15). Ancak görsel tarihleri bilinmediği için net bir şey söylenemez.

Şekil 3.13 İzzet Paşa Camii (Karahan, 2023)

Şekil 3.14 İzzet Paşa Camii girişi (Karahan, 2023)

Şekil 3.15 İzzet Paşa Camii iç mekân (Karahan, 2023)

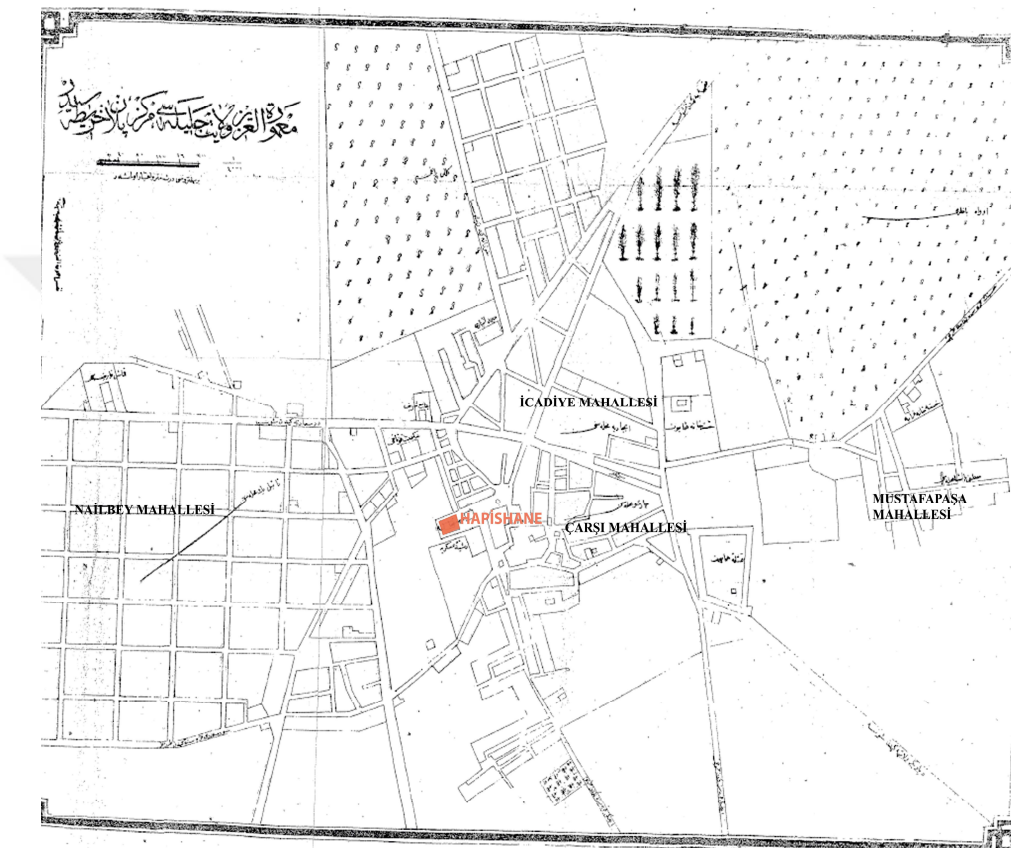
Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgede caminin 1899 yılında tadilattan geçtiği yazmaktadır (BOA ŞD 148 41). Bu kerpiç yapı yüz yıldan fazla süre hizmet vermiştir. Eski camii 1967 yılında yıktırılarak aynı yerinde yeniden projelendirilmiş ve 1972 yılında caminin yapımı tamamlanmıştır (Karahan, 2023) (Şekil 3.16) Günümüzde Elazığ'da olan camii bu ikinci yapılan camiidir.

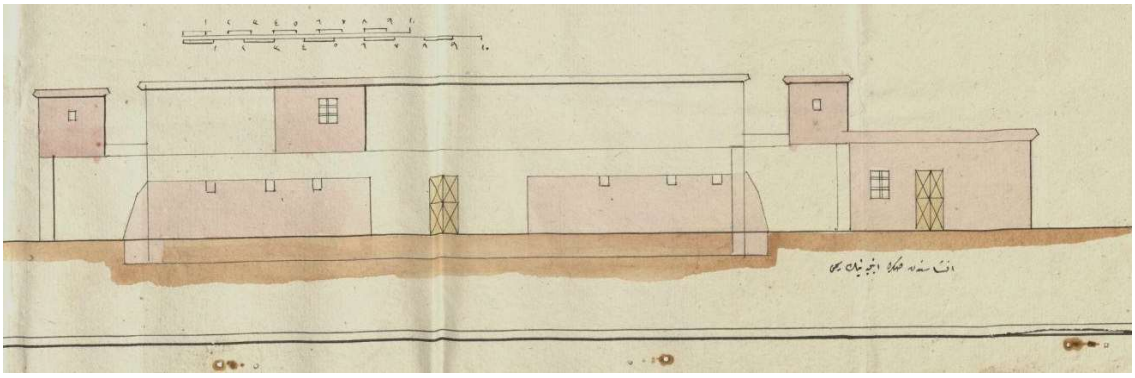
Şekil 3.16 1970'li yıllarda İzzet Paşa Camii minare inşaatı devam etmekte (Elâzığ Şivesi, 2016)

3.3.2 Mamuretü'l-Aziz Hapishanesi

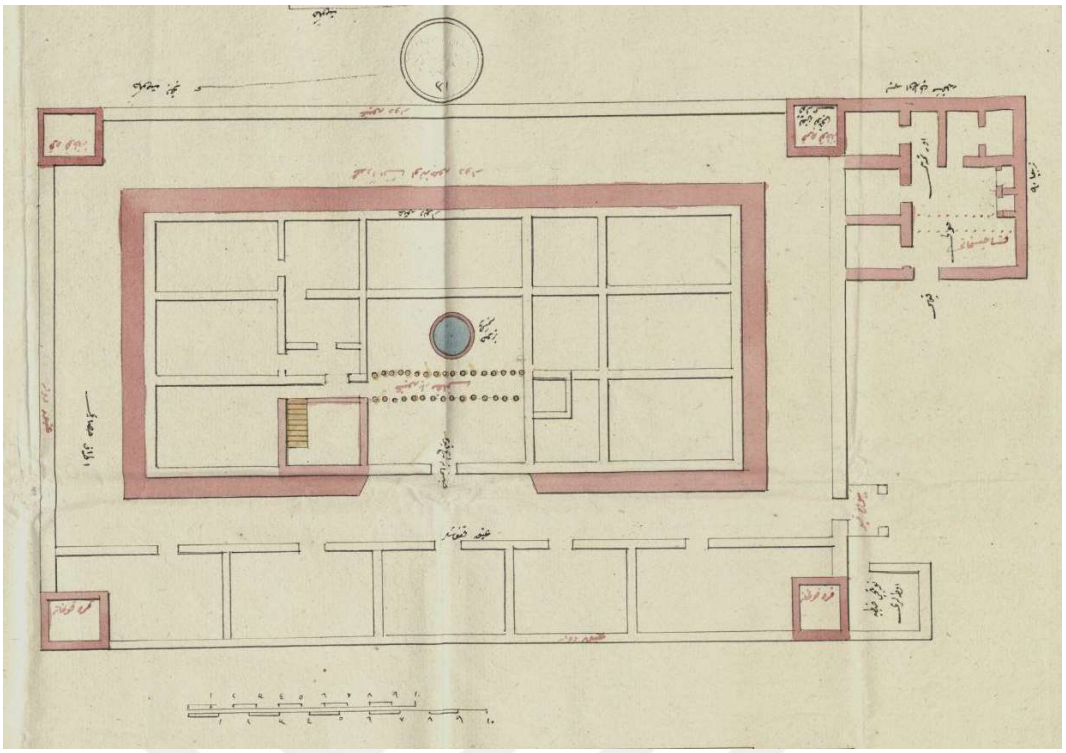
Mamuretü'l-Aziz Merkez Hapishanesi, Çarşı Mahallesi'nde çarşıya yakın konumlanmış ve bağımsız bir yapı olarak inşa edilmiştir (Harita 3.6). Hapishane 3940 m²lik bir alanda bulunmaktadır (Demiryürek, 2019) Toprak zemin üzerine kerpiçten inşa edilen yapı iki katlıdır. (Şekil 3.17) Zemin katta yirmi adet koğuş dairesi, bir iç avlu ortasında küçük bir havuz bulunmaktadır (Şekil 3.18).

Harita 3.6 Hapishanenin bulunduğu konum (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil 3.17 Mamuretü'l-Aziz Merkez Hapishanesi görünüş (BOA ŞD. 1459 27; BOA ŞD. 701 1)

Şekil 3.18 Mamuretü'l-Aziz Merkez Hapishanesi plan (BOA ŞD. 1459 27; BOA ŞD. 701 1)

Hapishane, yıllar geçtikçe yıpranmış, harap bir duruma düşmüştür. 1882 yılında yazılmış bir raporda, hapishanenin eski ve düzensiz olduğu mevcut mahkumları barındırmak için yetersiz olduğu, hapishanede bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı yazmaktadır (BOA ŞD. 1459 27). Yıllar içerisinde çeşitli tamiratlar yapılsa da 1905 yılında hapishane, tamire elverişli olmaktan tamamen çıkmış, her geçen dakika artan büyük bir tehlike arz eder hâle gelmiştir. Güvenliğinin sağlanması da neredeyse imkânsızlaşmıştır. Bu nedenle, anılan yapının yıkılarak yerine yeni bir hapishane inşa edilmesi hususunda merkezden izin istenmiştir (BOA DH.TMIK.S. 57 54).

3.3.3 1874 Depremleri ve Etkileri

1874 yılına gelindiğinde bölgede şiddetli ve yıkıcı etkilere sahip depremler yaşanmıştır. 14 Ocak 1874 yılında yaşanan depremde büyük kayıplar yaşanmıştır. Mamuretü'l-Aziz Sancağı'na bağlı Ulubad Nahiyesi'nde çok sayıda köyde evler yıkılmış, can kayıpları olmuş ve hayvanlarda telef olmuştur (Satılmış, 2023). Bir müslüman köyü olan Sarıkamış'ın sahip olduğu 100 hane yıkılmış, can kayıpları yaşanmış, hayvanlar telef olmuştur. Buna benzer ikinci bir hasarı da bir Ermeni köyü Vartinik (Kuşhane Köyü) sahip olduğu hanelerin neredeyse tamamı

yıkılmıştır. Mezra'da bulunan köylerde de evler yıkılmıştır ancak bunlar sayıca çok daha azdır. (Satılmış, 2023) Dönem valiliği hızlı davranmış, afetzedelere gerekli olan yardımları yapmak için çabalamıştır. Bu depremden yaklaşık üç ay kadar sonra Ergani'de büyük hasarlara yol açan deprem, bu depremden 1 hafta kadar sonra da Elaziz'de hasara yol açan başka bir deprem yaşanmıştır. Bu yaşanan depremlerde Ergani Kazası büyük hasar almıştır. Merkez kaza da bu depremde büyük hasar almış, kışla ve hastaneler hasar görmüştür. Merkeze bağlı köylerden bir Ermeni köyü olan Habusu (İkizdemir) Köyü'ndeki hanelerin tamamı yıkılmıştır. Kullanılamaz hale gelen kışladaki askerler bir süre bölgedeki hanelerde veya çadırlarda konaklamıştır (Satılmış, 2023).

Depremin coğrafi boyutlardaki etkisini bizlere Barkley ve Hell'in Gölcük Gölü'ne dair gözlemlerinin karşılaştırması sunar. Ergani Madeni'nden yola çıkan Henry C. Barkley, dağınık birçok köy, tarım arazileri ve büyük bir göl ile karşılaşır. Notlarında, 5 yıl önce yaşanan deprem sonucunda Dicle Nehrine dökülen bir dereyle akan vadinin seviyesi yükselmiş, akarsu akışı durmuş, mevcut göl yavaş yavaş yükselmeye başlamış; kıyı boyunca uzayan yollar, patikalar, göl çevresindeki köyler sular altında kalmış ve terk edilmişlerdir. Barkley, gölün yükselip etrafındaki köyleri yutmaya devam edeceğini ve madene zarar vereceğini düşünmüştür (Barkley, 1891). Bu depremlerden önce bölgeye gelen Xavier Hommaire de Hell ise notlarında küçük bir göl olan bu gölün ortasında, içinde manastır kalıntılarının bulunduğu bir ada olduğunu, bir zamanlar orada olan bir köyün sular altında kaldığını yazmıştır (Hell, 1855). Gölcük Gölü günümüzde Hazar Gölü adını almıştır.

3.4 Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1876-1909)

Sultan Abdülaziz'den sonra tahta Sultan V. Murat geçse de birkaç ay tahtta kalan V. Murat kısa süre sonra tahtı II. Abdülhamit'e bırakmıştır (Eraslan,2019). II. Abdülhamit döneminde de ıslahatlara devam edilmiştir. Kanun-i Esasi ilan edilmiş, I. Meşrutiyet başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Rus savaşları devam etmektedir. 93 Harbi, Padişah II. Abdülhamit tahta çıktıktan kısa süre sonra yaşanmıştır (Özcan, 2019). Harbin ardından meclis kapatılmış ve istibdat dönemi başlamıştır (Uffin, 2019). Bu dönemde Kırım ve Kafkasya bölgesinden Harput'a gelen göçmenler

olmuştur. H1296 (M1879-1880) yılında Harput ve Ergani Sancakları'nda 700-800 muhacir aile için ev inşa edilmiştir ancak inşa edilen konut sayısı net değildir (Asan, 2016).Bu dönemde Ruslar ve Ermeniler iş birliği içerisindedir ve sadece Ermeniler değil Harput çevresinde bulunan aşiretler de isyan çıkarmaya devam etmişlerdir. Bazı aşiretler Ermeni köylerine saldırıp bu köyleri yağmalamışlardır. Asayişin sağlanabilmesi için bu dönem Hamidiye Alayları kurulmuştur. (Sunguroğlu, 1958).

Mamuretü'l-Aziz'de 1895 yılı, Ermeni isyanlarının yoğun olduğu bir dönemdir. Mamuretü'l-Aziz vilayet merkezinde Arapgir, Malatya ve Hısnı mansur (Adıyaman), Eğin'de isyanlar çıkmış bu isyanlara askerler müdahale ederek büyümelerini önlemişlerdir. Ancak isyanlar sık sık yaşanmaya devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde bölgede bulunan Ermeniler çeşitli cemiyetlerinde faaliyetleri sonucunda isyanlarını daha da artırmış civar köy ve kasabalara saldırmışlardır (Arslan, 2012). Yine bu dönemde Ermeniler ve bazı aşiretlerin iş birliği içinde oldukları ve bunların beraber isyan edeceklerine dair söylemler yaygınlaştırılmış, bölgede tedirginlik yaratılmaya çalışılmıştır. Nitekim isyan eden aşiretler de olmuştur ancak bu isyanlar da bastırılmıştır (Sunguroğlu,1958).

II. Abdülhamit'in tahttan indirildiği döneme yakın bir tarihte bölgeyi ziyarete gelen Gertrude Bell'in kitabında kargaşanın yeniden hâkim olduğunu, bölgede aşiretler, gayrimüslim ve Müslümanlar arasında bir kaos yaşandığı yazmaktadır. Bell, padişah değişiminden sonra ortamın yumuşadığını halkın tekrar sükûnet içinde yaşadığını belirtmiştir ancak bu ortam uzun sürmeyecektir (Bell,1911).

1883 tarihinde Mamuretü'l-Aziz Gazetesi yayın hayatına başlamıştır (Şekil 3.19). Bu gazete Elazığ'da yayın hayatına başlayan ilk gazetedir. Haftalık olarak çıkarılan bu yarı resmî gazetenin amacı kasaba ve köylerde oturan halkın bilinçlenmesi ve devlet politikalarının halka ulaştırılmasıdır (Demirel, 2012).

نومرو ۱ — پازار — پرنجی سنه

معمورة العزيز

۱۳۰۰

اولنی استانبولك مركز ولایت اولان
عزیز مطبعه سنه مراجعت
لازمدر .

خرطومزك بر سنه لك آبونه بدلی (بجیده
اون قروش حسابیله) ۶۰ الی
ایلی ۳۵ و بر نمره سی ۵۰ پاره در .

الك بر سطرلك اوج قروش
الی

فی ۵ ذی الحجه سنه ۱۳۰۰ رومی ۲۵ ایلول سنه ۱۲۹۹ افرنجی ۷ تشرین اول سنه ۱۸۸۳

اشبو غزته مركز ولایت دائره مخصوصنده هر هفته پازار كونلری چیقار یلور . معارفه و مواد نافعه سائره یه دائر اوراق ❖
مجانا ویریلور . حوادثه متعلق كاه جك مكتوب یازدن مناسب سهر واه نیازی معروف اولدیغی آدامه . اوراق وغیر مطبوعه اولانلر نشر اولنمیلور ❖

❖ مقدمه ❖

ثم وقایع یالم وضبط جریده حوادث ایام حوزه دار یتمزده تحدیده اولمق غیر متصور و هر وقت و زمان بر دستگاه هزاران اثر و رجحان نادره خبر اولوب یولنرك جمله سی ایسه الیوم وضعه مشیب و آثار مناعه قدرت الهیه و نوع انسانی ایچون اشبو بدایع اكوانه نظر امعنی الهه تفاوتلر اولدیغی اثبات اولمغله استدلال عوامی المعتاده سنی میدان فكر و ادراكه كتیرمك ایچون ایسه احوال جاریه اكوانك تشكیل صنعت بدیعه و ترتیب صنایع و مصالح یه اشتاق اسباب سود و زیان ایچون ایسه قوه مدبره سی اولان انسانه اعطیه سنی چیكه و استعداده اقلیت اعظم آلاتدن صنایعه اولدیغی نقش صحیفه انسان ایدرك هر حال و كار و خصوصیه دیاجه مؤلفات و آثاره نظر جدی و خدای واهب الجیادن الاستعانه جواهر اوزاهر جدوی مطالعه سنك طرازنده مرسله مساعی مشكوره فیض مأب دریغ پیشین اهل كمالات و دار یده موجب قبض و نجات ابدوی نزد ارباب بصیره مسلمدر . لحمده جل الاسمه حساب الحاسبین و منی ثناء لایحوم حول استحصاله وصف الواصفین و نصلی علی رسوله النبی الامین و اخوانه من الانبیاء و المرسلین و آله و اصحابه اجمعین .

مابین سامع اهل زمانه هر نظرك حوادث و اخبار كونیه سنی عرض و افاده ده فهمدار و تحدیده كرا قدر اولدیغندن آثار ترقیات مشتمله سنك لوقی اوزره متأخرین اصحاب عقولك عهد اخیره بلوری صنایع طباعتله اختراع كرده دستگاه اشاعه زی اولوب انتشار وقایع و آثاره واسطه مهمه اولان غزته لرك انجادی حقیقة عصر اخیر الجنون موجب افتخار اولمغه حق برمزیت فاضله در .

یوسیدن ثانی باعلیه بلاد عثمانیه ده مطبعه لر كشادی و غزته لر ایجادیله ساكنان مدن و قرای مستفید اولمق تصورات فكریه سی واصل مرحله یقین و اذهان اولدیغی هر برمحله مدنیات ترقیاتیله مسابقت كوستركده و كون بكون كسب كثرت و رغبت ایتمكده اولدیغی عیان و بیاندر . یاحسبانه توفیقه تعالی میرثابان ایام عدالت و سایبان افارق مظله اشتیان امن و استراحت صاحبزمان یعسوب زیشناز تخت و اكلیل ولی نعمت عجم اوال قطب اعظم دور اقتدال شهنشاه تاجدار چادای پادشاه كامكار ملك عثمانی شوكتلو سلطانو پادشاهمز مدار اكلی استانبول ورومیلی سلطان ❖ عبدالحمید ❖ خان ثانی افندمز حضرتلرینك فیوض شوكتو سیم ملوكانه لری بن بن الشرف فخرواجلال یوردلری روز فیروزدنبری ممالك محروسهٔ شاهانه لرینك اصلاح وترقیاتی امر نده یدر یغ والمال یورمیوب اولدقلری ایر فیضبار الطاف مالانهایهٔ شهریارانه لرندن هر قطعهٔ زمین بلاد حصه مند فیضارت و مسرورت اولدیغی دیكوكریه مدلولهٔ قصب السبق ایتمكده اولدیغی مثلو سایهٔ سایهٔ ملوكانه لرندوحق عزیز مولانا « معمورة العزیز » ولایتی دنی عهد همایون ملوكانه لرنده ایادهٔ عنوان قدیم ولایتیه یاسهٔ فخر استقلالیتی اكتساب ایدرك رفته رفته ولایات جلیلهٔ سائره لریندن بیرو اولوب آثار تمدن و ترقیاتی انظار عمومه ابراز ایده یاجك درجه یه ایصال خطوات مساعی جمیله ایتمكده و قوعبولان عرض الهای اولوندیغنه معارف نظارت جلیله سنك اطلب و اسعاف جلیله لری یله مكمل مطبعه ادوانی جلب و كشاد و اسباب متشعبه سی تهیهٔ و اعداد اولندیغی كبی برده ولایت غزته سی طبع و نشری حفنده یالاستیذان داخلیه نظارت جلیله سنك « معمورة العزیز » نامیله طبع و نشرینه مساعده موهبتنه دائر حضرت وكالتپناهی متضمن وارزان یوردیغنك تحریریه مقام ولایتمزه واصل اولدیغندن طولایی توسلاً بشیریه [illegible] ایله اوزاق افروق عمر وشوكت شاهانه لرینه ایصال كش یاً و شروع اولدیغی اشبو اثر نافعدن دولایی جریدهٔ حمیده دار اولسیله السان عمومیدن فیضهٔ علیای جناب جهانداری یه عرض تشكرات و تحمیدات عطیه یه علاوهٔ مساعدات جزیلهٔ اولیای اموریه مظهر یتدن مولایی جمله سنه اطاف وجیهٔ شكرانیت ایلمرز .

بو بندهٔ پیوایه یعنی « مضطفی صفوت » عدیم الاستطاعه اكرچه دردنجی اردوی همایون قولدن ژنك ایتش ایكنجی سنه ده غزته سنوار بن تزوین ایتك بشنجه رسلهٔ اینیه یه محتاج اولمغه رتبهٔ انتصاب و تعیین بیوردینم محررات وظیفهٔ سمه سنی جمله اداء ایده تلك طول مدت غزته لر محررینك گرانمایه آثار قیمه سنی تتبع و تقلید ایدرك یوسلكده تكاپوی رامه به تحصیل ملكه یه موفق اولدیغی تصدیق ذكرده اصحاب معارف اولسیله اشبو آثر اوزاده و قوعبوله حق زلل و هفواتك كذلك عفو و تسامح ایله تراشیده پورلمسی عرضهٔ پیاز مقامنده در .

—•—

❖ وقایع ولایت ❖

والی ولایت عطوفتلو (عبدالنافع) افندی حضرتلری داخلیه نظارت جلیله سندن بالاستیذان ماه حالت اون التنجی جمعه كونی معیتنده الای بكی عزتلو حسن بك اولدیغی حالده دورا ملائیه منجانته عزیمت بیورمشلردر . عودتلریه دكین امور وكالات دفتردار ولایت سعادتلو توفیق افندی یه تودیع ورلمشدر . (معمورة العزیز)

ریاست مسافه سی اولان محلدن بدأ یله كورحاق نام محله قدر تخمینه مباشرت اولنوب اون ساعت مقداری مسافه سی بولان وخرمن موسی تعطیلندن مقدم اكثر برلرینك ترایه سی تسویه اولنسان (ایزولی) طریق شوسه عجلیانه برهفته ده نظارت و اكمال لازمهٔ تشبثله بعده (ملاطیه) یه عزیمت ایتك اوزره الیوم (خان كندی) نام یه مسافه ارام و استقبال بیورمشلردر .

سنهٔ مالیه دن بدأ له تخمینی ناقصه نظارت

Sultan II. Abdülhamit devletin durumunu iyileştirmek için çalışmalar yapmaya devam etmiştir. Bölgelerde bulunan valilere raporlar hazırlatıp eksikliklerin giderilmesi için gerekli adımları atmıştır (Çelik, 2015). Maarifperver olarak bilinen II. Abdülhamit, döneminde birçok okul açtırmıştır (Alkan, 2019).

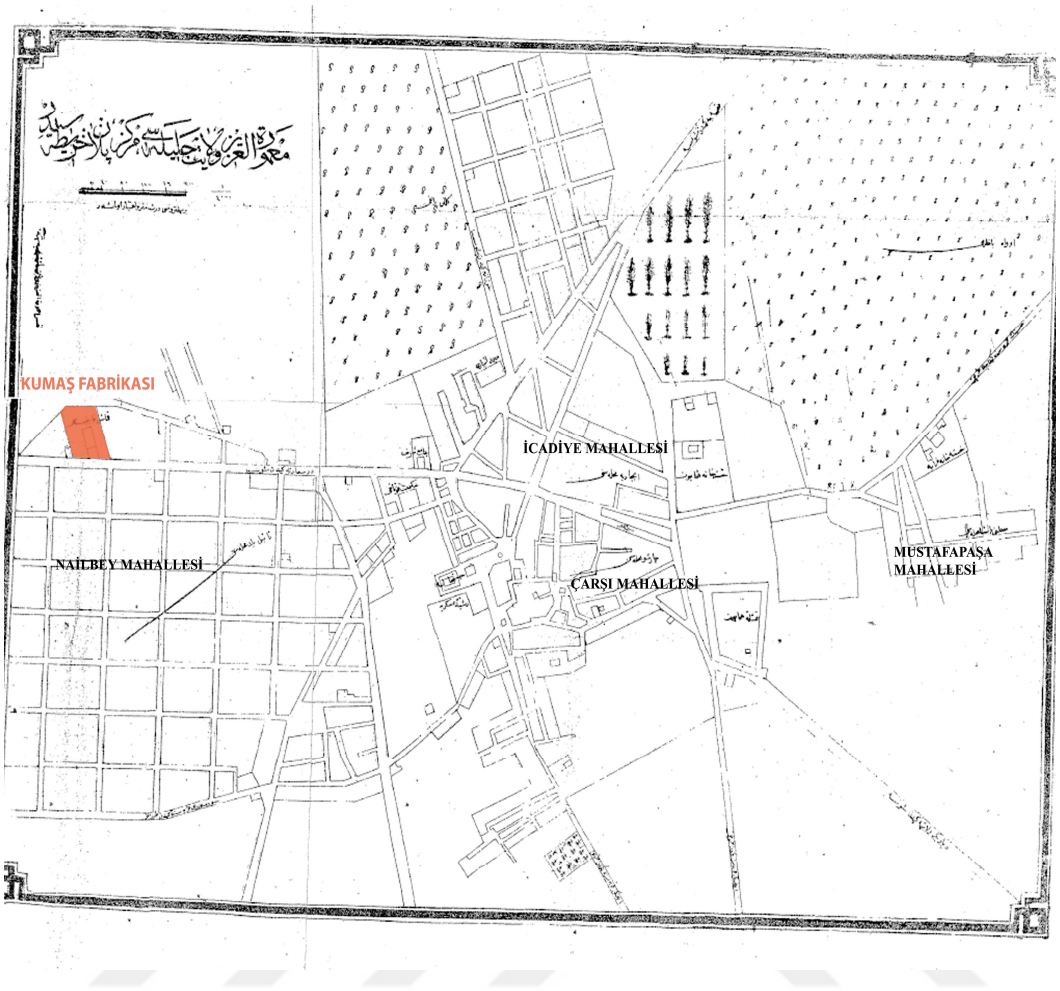
Mamuretü'l-Aziz vilayetine 1888'de Malatya ve Dersim sancakları eklenmiş, Mamuretü'l-Aziz 3 sancaklı bir vilayet halini almıştır. Mamuretü'l-Aziz'in bu yeni idari yapısı Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna dek sürecektir. 1900 yılında Elaziz vilayeti sahip olduğu 14 kaza, 70 nahiye ve 1890 köy ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 8. büyük vilayetidir (Akdemir, 2013). Sultan II. Abdülhamit döneminde de Harput'tan ovaya göçler devam etmiştir. Ancak Mezra 19. yüzyılın ortalarına kadar bir köy görünümündedir (Hell, 1855). II. Abdülhamit döneminin sonunda ise yerleşim sınırları genişlemiş, Mezra Harput kadar büyümesede dikkate değer bir büyüklüğe gelmiştir (Karakaş, 1999).

Sultan II. Abdülhamid döneminde de yol ağlarına önem verilmiş, toprak yollar düzenlenmiş, şose[15] yolların bakımları yapılarak mesafeler artırılmış ve köprüler inşa edilmiştir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301). 20. yüzyılın başında Harput ve Diyarbakır karayolu tamamlanmıştır (Akdemir, 2013).

Telgraf hatları yenilenerek Keban, Arapgir, Eğin, Besni, Hısn-ı Mansur'da halkın desteği ile telgrafhaneler ve direkler yapılmıştır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301). Mamuretü'l-Aziz'deki telgrafhanenin askerî rüştiye olarak kullanılması üzerine vilayet dairesi bitişiğinde yardımlarla bir telgrafhane yapılmış, 1894 yılında posta ve telgraf müdürü Haşim Efendi'nin özel gayretiyle posta ve telgraf idareleri için yeniden birkaç oda inşa ve ilave edilip iç bölümleri de güzel bir şekilde düzenlenmiştir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1312).

1884 yılında araç-gereç ve harf takımlarının getirilmesiyle yeniden bir matbaa açılmış, haftada bir defa gazete yayınlanmakta olduğu gibi, belediye tarafından bir de eczane tesis edilmiştir. Mezra civarında bir kumaş fabrikası inşa edilmiştir (Harita 3.7). Harput'ta Darülmuallimîn açılmıştır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301).

[15] Genellikle taş kırıkları üzerine kum döşenip silindir geçirilerek yapılan yol (Türk Dil Kurumu, t.y.)

Harita 3.7 Mamuretü'l-Aziz kumaş fabrikası yerini gösterir. (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

1884 yılında vilayet merkezi olan kasabada (Mezra) dört adet camii ve kilise, müslim ve gayrimüslimlere ait altı mektep, iki yüz elli dükkân, on dokuz mağaza, dört hamam, üç han, on misafirhane, bir zahire ambarı, on beş kahvehane, bir kıraathane, bir gazino, bir dabğane, iki mensucat [16] fabrikası, on fırın ve 555 ev bulunmaktadır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301).

Merkez kasabasına (Mezra) yakın konumda bulunan köylerde (Harita 3.8) ise durum: Kesrik Köyünde[17] üç cami ve mektep, iki kilise, beş yüz on iki hane bulunmaktadır. Iğiki Köyü'nde ise birer cami, mektep, kilise bulunurken hane sayısı iki yüzdür. Sürsürü Mahallesi'nde birer kilise ve mektep bulunurken burada

[16] Bez veya kumaş gibi dokumak suretiyle yapılan tezgâh veya fabrika mahsulü mallar
[17] Günümüzde Elâzığ Kızılay Mahallesi

yüz yetmiş dokuz hane bulunmaktadır. Mornik[18] Köyü'nde ise yüz yirmi bir hane içermektedir. Zafran ise bir camii ve on dokuz haneden oluşmaktadır. Diyarbakır Caddesi üzerinde bulunan Perçenç Köyü'nde üç yüz seksen bir hane bulunurken bu köyde iki cami, birer adet medrese, kilise, İslam sıbyan mektebi, Hıristiyan sıbyan mektebi ve hamam vardır. Bu köyün etrafı bağ ve bahçelerle çevrelenmiş güzel manzaralara sahiptir. Aynı yol üzerinde olan Molla Köyü'nde yüz yirmi hane bulunurken birer mektep, cami, medrese bulunmaktadır. Kavunuyla meşhur köyde çeltik (pirinç) ekilmeye başlanmış bunun sonucunda havası değişmiştir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301).

Harita 3.8 Mamuretü'l-Aziz merkez kasabası ve civarında bulunan köyler (BOA HRT 384)

Mamuretü'l-Aziz merkezî kazasını oluşturan köyler 796193 dönüm ekili ve ekilmemiş araziyi kapsamakta olup ekilmemiş olanı çok az miktarda ve ekilmiş olanları da kasaba ve köylerin nüfus yoğunluğuna göre yetersiz orandadır. Bu nedenle tarımsal ürünlerden yalnızca pamuk dışarıya sevk edilmekte olup diğerleri tamamen memleket içinde tüketilmektedir. Bazen Siverek taraflarından da tahıl gelmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Merkez köylerinde buğday, arpa, pamuk ve pirinç

[18] Günümüzde Elâzığ Çatalçeşme Mahallesi

başlıca ürünlerden olup mercimek, nohut, fasulye de yetiştirilmektedir. Kavun ve karpuz çokça ekilip gayet uygun fiyatlarla satılmaktadır. Tüm köylerde ve civar kasabalarda üzüm bağları yetiştirilmiş olduğundan üzüm bolluğu hayret verici bir düzeydedir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1312).

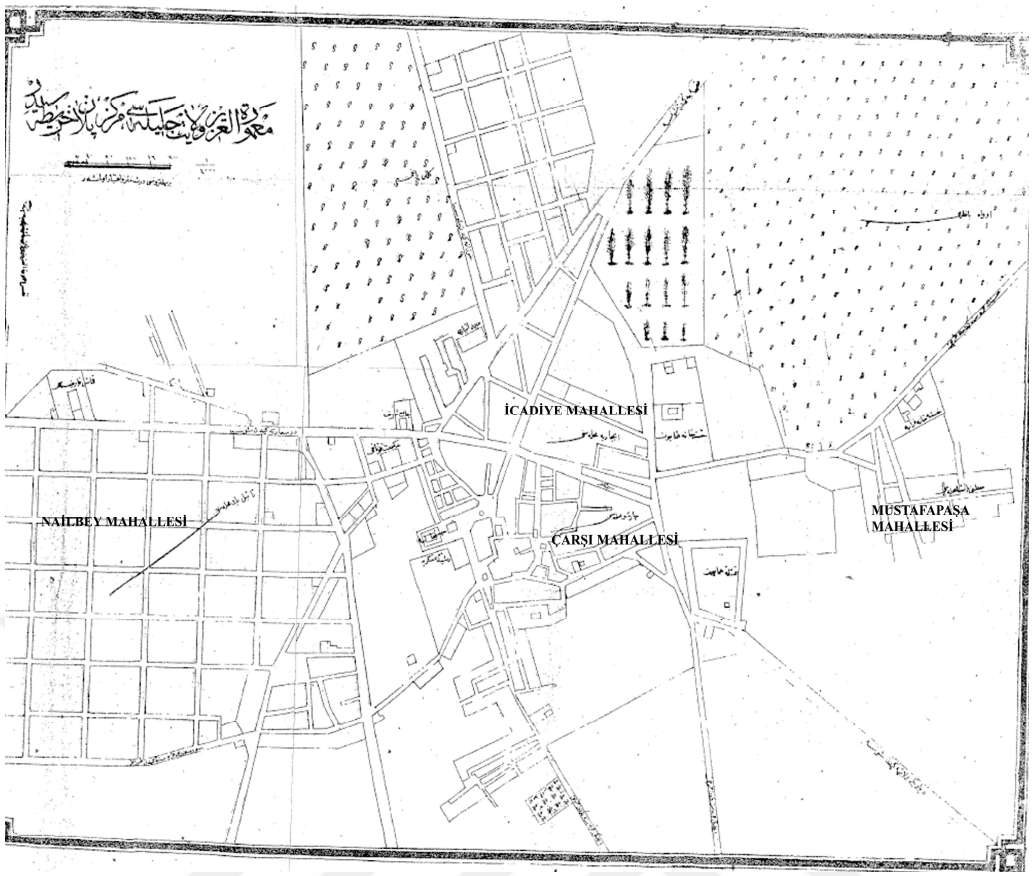
1885 yılında Mamuretü'l-aziz Kasabası'nda birer kız ve erkek iptidai mektepleri açılmıştır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1302). 1892 yılına gelindiğinde hane sayısı altı yüze yaklaşmıştır. Bir cami daha inşa edilmiş, cami sayısı beş olmuştur. Mensucat fabrikalarına bir ipek fabrikası eklenmiş, fabrika sayısı üçe çıkmıştır. 1891 yılında erkek ve kızlara mahsus iki düzenli bölüm içeren bir ilkokul da inşa edilmiştir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1310).

Vali Enis Paşa tarafından 1896 yılında Elaziz Vilayet Konağı inşa edilmiştir. Enis Paşa dükkanların eşit yükseklikte inşa edilmeleri konusunda düzenleme getirmiştir. Kasabada ortaya konan şartlara uygun düz bir hat üzerinde ve eşit yükseklikte dükkanlar yapılmış ve gönülçelen bir çarşı meydana getirilmiştir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1312).

Devam eden bayındırlık işleri ile yaklaşık 20-30 hanenin bulunduğu Mezra yaşanan göçlerle 1884'e gelindiğinde 555 hane (bu tarihte Harput'a bağlı olan Hüseynik köyü kadar büyümüştür), II. Abdülhamit son dönemlerine (1907 -1908) gelindiğinde ise hane sayısı 1335'i bulmuştur (Çelikdemir, 2019). 1876 yılında Mezra'da kurulan mahalleler Mustafa Paşa[19], İcadiye, Çarşı, Akpınar ve Sarayatik[20] mahalleleridir. Sarayatik Mahallesi Aşağı Mahalle, Mustafa Paşa Mahallesi Sako Mahallesi olarakta adlandırılmaktadır (Sunguroğlu, 1959). Bu dönem Mezra'da 5 mahalle bulunurken Harput'ta mahalle sayısı 21'dir. (Karakaş, 1999) Mamuretü'l-Aziz H1312 salnamesi 19. yüzyılın sonlarına doğru hazırlanmıştır ve burada yer alan haritada Nailbey Mahallesinde rastlanmaktadır. (Harita 3.9)

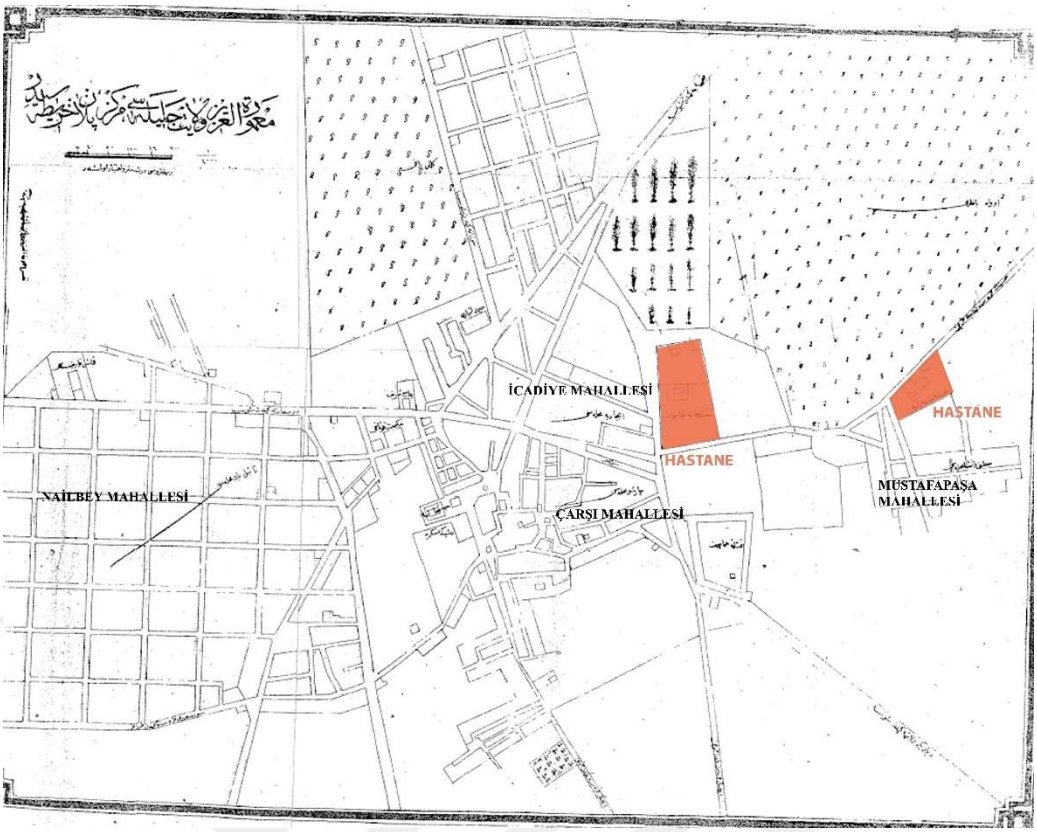
[19] Mamuretü'l-Aziz liva kumandanı Mustafa Naim Paşa'nın ismi daha önceleri Sako/ Seko olarak adlandırılan mahalleye verilmiştir (Dökmenci, 1964)

[20] Mahallenin Sarayatik olarak adlandırılmasında, Hapishane hamam ve camiinin, Saray hamamı, Saray camii diye adlandırılmasının nedeni hükümet konağının burada inşa edilmesidir. Eski dönemde halk tarafından hükümet konağına saray denmekteydi (Dökmenci, 1964)

Harita 3.9 Mamuretü'l-Aziz kasabası mahalleleri (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

1894/1895 tarihinde hazırlanan bu haritada yer alan diğer yapılar ise Mustafa Paşa Mahallesi'nin yakınlarında kurulan gureba hastanesidir. İcadiye Mahallesi yakınlarında da ayrıca bir hastane yapısı görünür. 1888 yılında Mamuretü'l-Aziz'de hayırsever ahali, memur ve askerlerin yardımıyla bir hastane açılışından memnuniyet duyulduğunu gösteren bir belge bulunmaktadır (BOA DH. MTK. 1523 119). 1905 yılında yazılan bir belgede gureba hastanesi ve sanayi mektebi inşa edilmesine karar verilmiş bu yapılar için ipek kozasından vergi alınmış ancak alınacak vergi miktarıyla ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmıştır (BOA BEO 2683 2021202; BEO 2752 206393). Bu hastane yapılarının tam olarak ne zaman yapıldığına dair belgeler bulunamamıştır (Harita 3.10).

Harita 3.10 Mamuretü'l-Aziz Kasabasında hastaneler (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

1898 Yılında Harput Kalesi'nden kopan bir kaya parçası hemen altında bulunan Sinabut Mahallesi'nin üzerine düşmüş burada çok sayıda can kaybına sebep olmuş, maddi-manevi büyük kayıplar yaşatmıştır (Sunguroğlu, 1958) (Şekil 3.20).

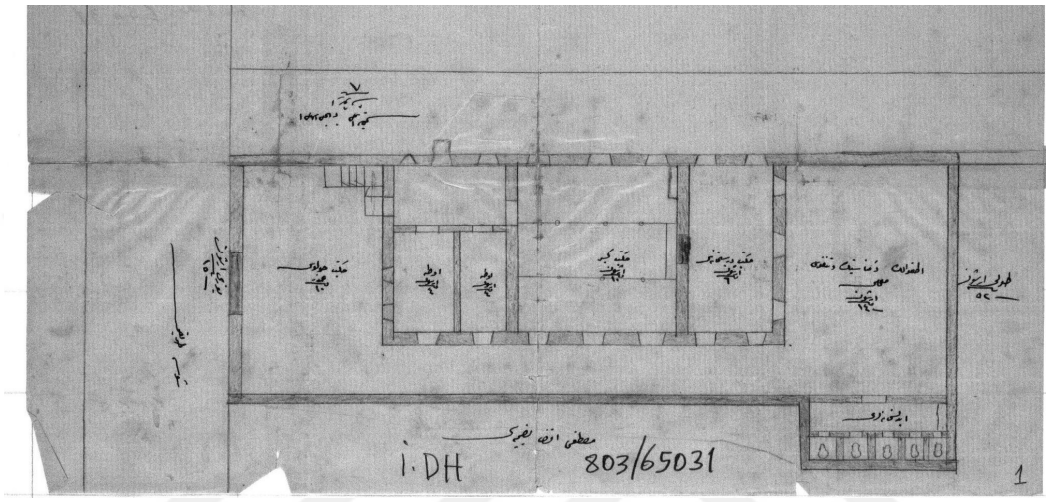

Şekil 3.20 1900'lü yılların başında Sinabut Mahallesi (Elâzığ Valiliği Arşivi)

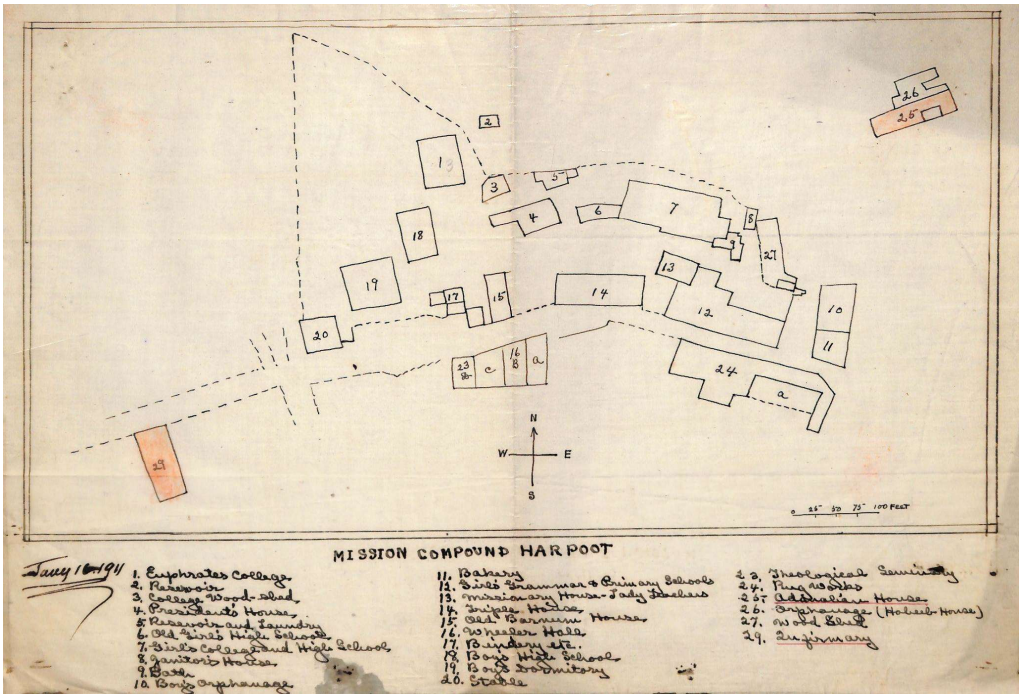
1880 ve 1890 yıllarında II. Abdülhamit'e gönderilmek üzere bölgenin sorunlarını ele alan raporlar hazırlanmıştır (Çelik, 2015). Bunlar 1880 yılında Ahmet Aziz Efendi ve 1890 Hasan Hilmi Efendi'nin hazırlamış oldukları raporlardır. Bu raporlarda vilayetin genel durumu anlatmaktadır. Raporlarda eksiklikler ve önerilere de yer verilmiştir. Bu raporlarda bölgede sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu, bölgede bir hastane yapılması gerektiği yazmaktadır. Ahmet Aziz Efendi bölgenin çevresinin dağlık olduğunu ancak etrafında ovaların olduğunu burada tarım yapıldığını yazmıştır (Çelik, 2015). Elaziz'in kurulduğu ovayı tanımlayan seyyahlar da bu ovanın bereketi üzerinde durmaktadır. James Brant, ovanın, ülkenin en verimli topraklarından birine sahip olduğunu, tarlaların bol ve bereketli olduğunu yazmıştır (Brant, 1940). Ondan yaklaşık 53 yıl sonra benzer rotadan Harput'a ulaşan Henry. C. Barkley manzara ile karşılaşınca benzer cümleler kurmuştur. Buranın, ülkenin incisi olduğunu, Asya Türkiye'sinde hiçbir yerin bu kadar verimli olmadığını, topraklarının dörtte birinin bu kadar iyi ekildiğini görmediğini yazmıştır. Ancak raporların hazırlandığı döneme yakın bir tarihte gelen Vital Cuinet, burada halkın tarımla geçindiğini lakin bereketli ovalarına rağmen çiftçinin fakir olduğunu yazmıştır (Cuinet, 1891). Sultan Abdülaziz döneminde tarımda farklı ürünlerin teşvikiyle ticaret canlandırılmaya çalışılmıştır. (Aksın, 1999) Ancak yazılanlara göre bu devamlı olamamıştır. Bu fakirliğin oluşmasına bir sebep de bölgede çiftçinin sermayeye sahip olmaması ile ağalara borçlanması, ağaların bu borçları yüksek faizle geri almasıdır (Cuinet, 1891; Çelik, 2015). Raporlarda bu durumun çözümü için Ziraat Bankaları'nın bölgede de kurulmasını önermiştir (Çelik, 2015).

Raporlarda eğitim alanında iptidailerin açılması ve bölgedeki rüştiyelerin ıslah edilmesi gerektiği önerilmiş, bu öneriler doğrultusunda vilayet genelinde okullar açılmıştır. Bu okullarda ders verecek eğitmen ihtiyacı için Darülmuallimin açılması önerilmiştir. II. Abdülhamit devrinde Mamuretü'l-Aziz kazasında 12 adet iptidai mektebi açılmıştır (Çelik, 2015). 1898 yılı kayıtlarına göre, II. Abdülhamid Dönemi'nde Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde 51 yeni iptidai mektebi açılmıştır. 1905-1908 yıllarına gelindiğinde 1905-1908 yıllarında iptidai mektep sayısı 81'e çıkmıştır (Yıldız, 2021). Bu dönemde mülki, askerî ve inas rüştiyeleri de açılmıştır. İdadi mektebi ve çeşitli meslek okulları da Mamuretü'l-Aziz'de eğitim vermişlerdir. Mamuretü'l-Aziz Kasabası'nda yalnızca Müslümanlar değil gayrimüslimler de okul

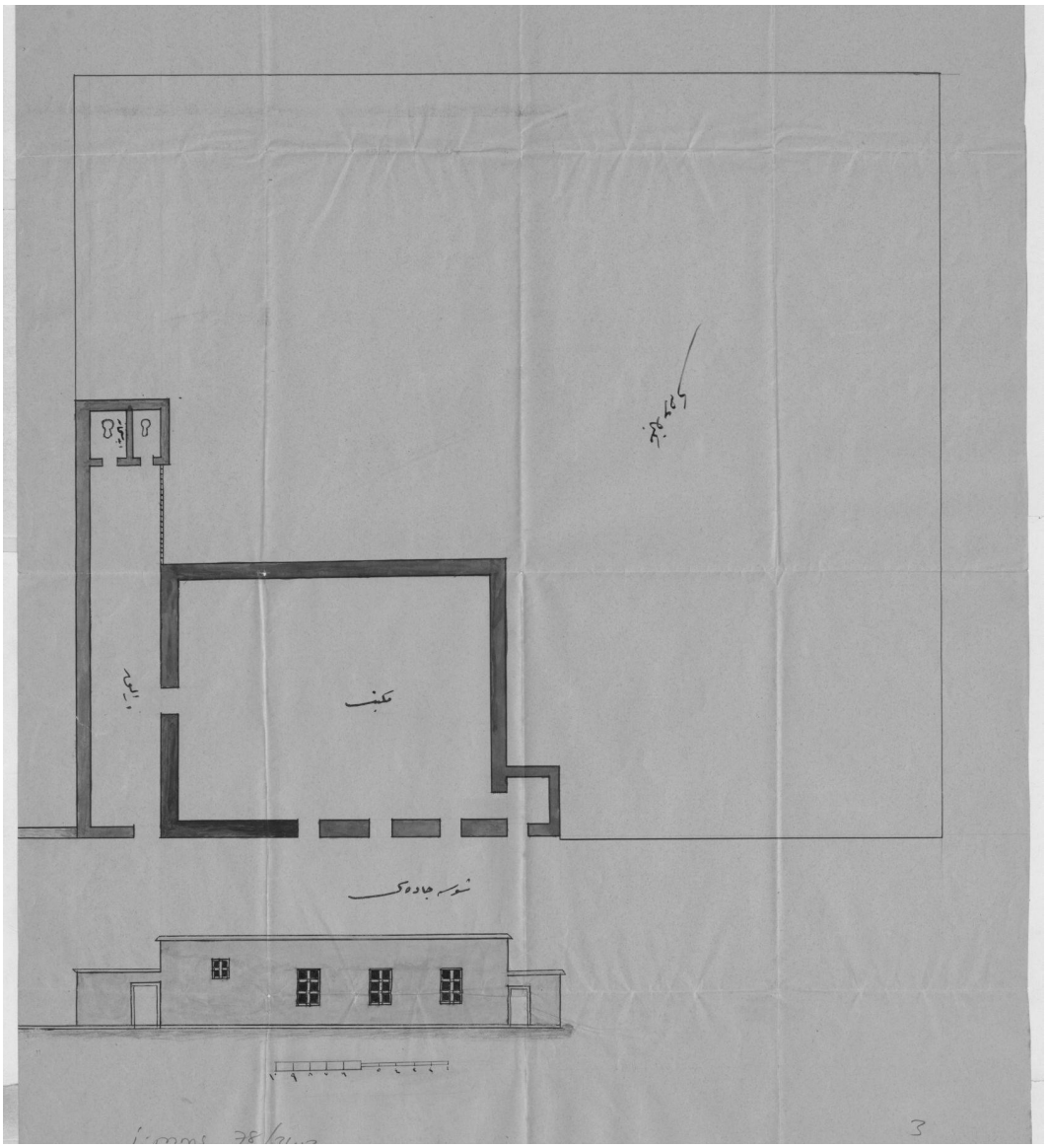
inşa etmiştir. (Şekil 3.21) Müslüman ve Ermenilerin yanı sıra Alman, Fransız ve Amerikan misyonerlerinin açmış olduğu okullar da bulunmaktadır (Köse, 2023). Misyonerler başlangıçta okullarını Harput'ta açmış ancak zamanla mezranın gelişip büyümesi ile Mezra'da da okullar açmaya başlamışlardır. Amerikalı misyonerler Harput'ta Fırat Koleji adında kapsamlı bir okul inşa etmişlerdir (Güngör, 2022) (Şekil 3.22). Amerikalı misyonerler sadece Harput'ta değil Mezra'da da okul inşa etmişlerdir (BOA İ.MMS 78 3413) (Şekil 3.23).

Şekil 3.21 Mamuretü'l-Aziz'de 1879'da inşa edilecek bir Ermeni okulu planı (BOA İ. DH 803 65031)

Şekil 3.22 Fırat Koleji yerleşkesi planı (Salt Araştırma, 2018-a)

Şekil 3.23 Mamuretü'l-Aziz Mezra'da Amerikan ruhbanlarınca inşa edilen mektep 1884 (BOA İ.MMS 78 3413)

1907 yılına gelindiğinde Mezra'da bir hükümet konağı, bir askerî kışla ve askerî hastane, birer kumandanlık ve redif daireleri, bir askerî okul ,bir idadi mülkiye okulu, iki kız ve on erkek iptidai okulu, bir telgrafhane, bir matbaa idaresi,bir belediye dairesi, bir medrese, iki hastane, altı adet minareli cami ve mescid, bir zahire ambarı, üç eczane, iki hastane, on iki han, iki otel, otuz kadar kahvehane, iki kıraathane, yedi yüz seksen iki dükkân ve mağaza, on dört fırın, beş hamam, ipek kumaş dokuyan bir fabrika, beş bezirhane, bin üç yüz otuz beş hane, beş kilise, bir gazhane, iki dabağhane bulunmaktadır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1325; Yapıcı, 2022) (Şekil 3.24).

Şekil 3.24 Mamuretü'l-Aziz Kasabası (1903-1911 tarihlerini kapsayan bir albümden görüntü. (Project Save, t.y-b)

Bu tarihlerde Harput'ta durum bir hükümet konağı, kasaba dahilinde tüccar ve diğerlerine mahsus yirmi han, dokuz değirmen, on iki bezirhane, sekiz yüz dükkan, üç pamuk fabrikasının yanı sıra ayrıca 1 fabrika, halı ve manusa tezgahları, bir ipek fabrikası ,yedi adet hamam, Amerikan misyonerlerine ait iptidai, rüştiye, ve idadi olmak üzere yedi adet okul, Kapuçin ve Frerler rahiplerinin idaresinde ikişer adet okul, Protestan, Süryani ve Hristiyanlara ait yine ikişer adet okul, bir muvakkithane ve bir postane bulunmaktadır. (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1325; Yapıcı, 2022) Hane sayısı 6300 olarak verilmiştir. Ancak H1310 (M1892) tarihli salnamede bu sayı 3000'e yakınken önceki tarihlerde 2675 olarak verilmiştir. Kısa sürede bu sayılara ulaşmak pek mümkün görünmemektedir, bir hata olması muhtemeldir. Bu yıllarda Harput'un durumu için bir görsel kaynak Gertrude Bell'in Harput arşivinden 1909 yılı Harput panoraması resmi verilebilir (Şekil 3.25).

Şekil 3.25. Gertrude Margaret Lowthian Bell'in Harput arşivinden. 1909 yılı Harput panoraması (Bell,1909)

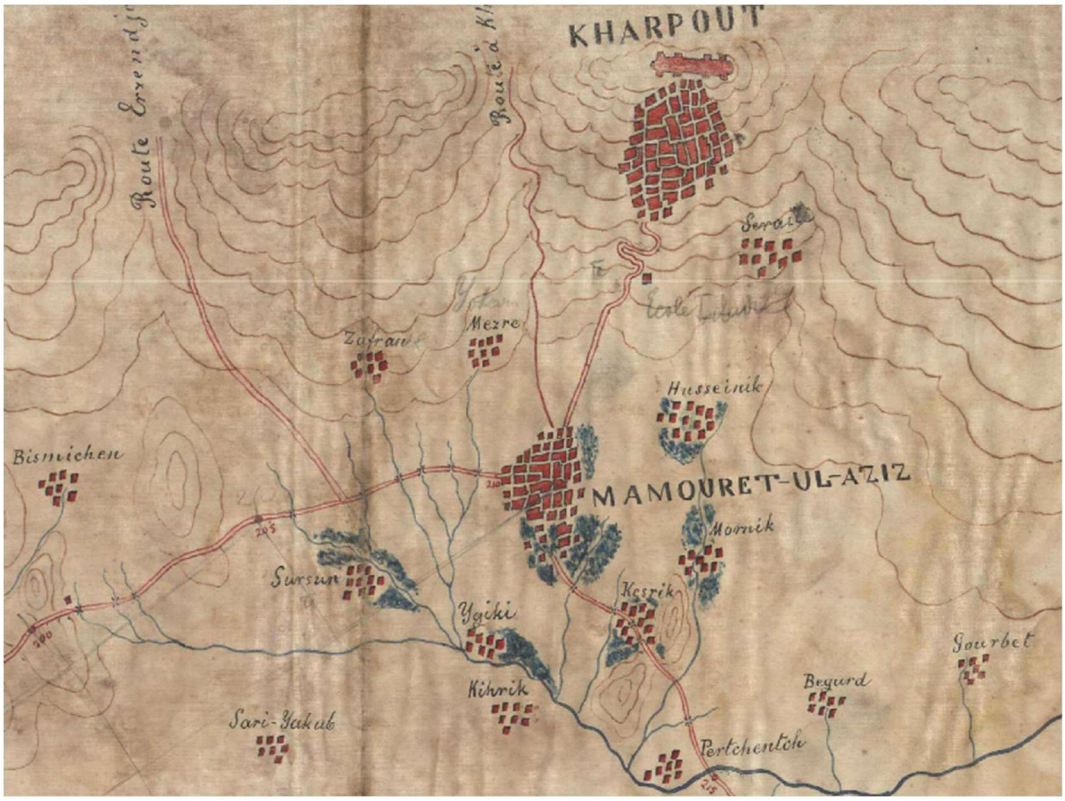
Osmanlı Vilayet Salnameleri'nde Mamuratü'l-Aziz adlı eserde verilen H1307 (miladi 1889-1890) tarihli salnamede verilen nüfus sayıları kıymetlidir. Burada verilen sayılardan Mamuretü'l-Aziz kasabası, Kesrik, Iğiki, Sosori kasabalarının toplam nüfusu gayrimüslim 3.810, müslim 963 olmak üzere 4.773'tür. Harput Kazası, Hüseynik, Sarayda gayrimüslim 3.850 müslim sayısı 4.303 olmak üzere nüfus 8.153'tür (Köçer vd., 2009). Mamuretü'l-Aziz'de gayrimüslim nüfusun fazla olmasında, Ağavat Mezrası'nın yani Mamuretü'l-Aziz kasabasının kurulduğu yerin çevresinin gayrimüslim yoğunlukta yerleşimlere sahip olması etkilidir (Ünal, 1989) (Harita 3.11).

Harita 3.11 16. yüzyıl da Harput Sancağı (Ünal,1989)

Harita 3.12 incelendiğinde Mezra ve Harput arasındaki yerleşim sınırları karşılaştırılabilir. Haritaya göre Mamuretü'l-Aziz, Harput kadar büyümese de ona yaklaşmıştır. Haritada Hüseynik Köyü ve Reşid Paşanın ilk olarak yerleştiği Iğkı (Yığınki) Köyü görülür. Haritada mesafeler tartışmalı olsa da yerleşim açısından fikir verir. Anayolları merkez alan kent ilerleyen zamanlarda da bu yollar aksında büyümeye devam etmiştir. Metin Tuncel, Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler

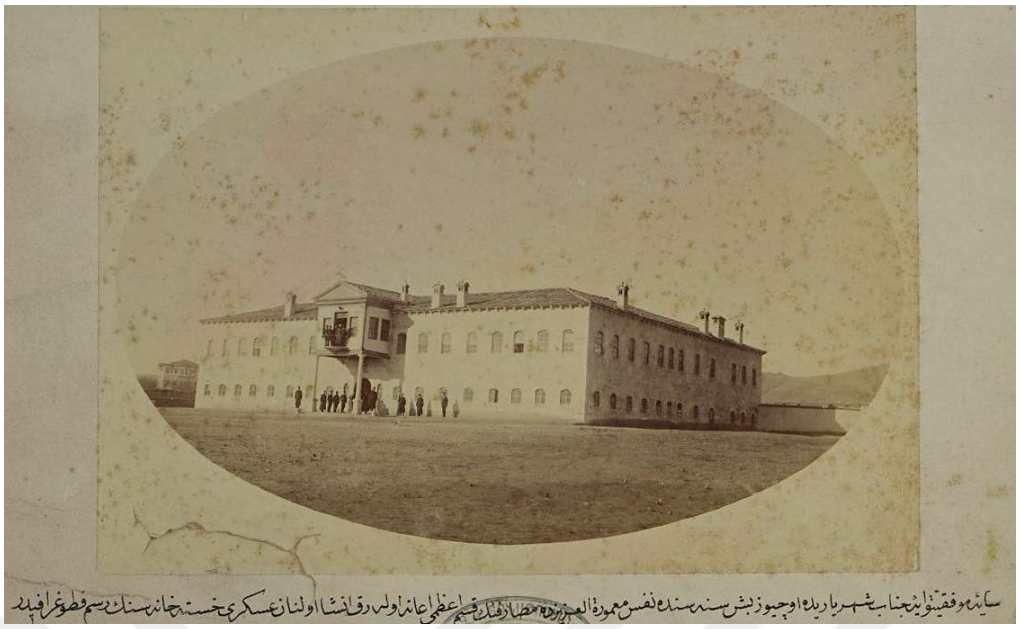
Hakkında Kısa Bir Not olarak yazdığı yazısında Elazığ'ın, Harput'tan taşınmasında iklimin yanı sıra bu yol güzergahlarına yakın olmasını da eklemiştir (Tuncel ,2019). Haritada görülen köyler daha sonra büyüyen Mamuretü'l-Aziz'in mahalleleri olacaktır. Bunlardan bazıları isim değişikliğine uğramıştır: Hüseynik Mahallesi günümüzde Ulukent, Iğkı (Yığınki) Aksaray, Etmenik ise Altınçevre Köyü olarak düzenlenmiştir. (Aghjayan, 2016)

Harita 3.12 Osmanlı Devleti Asyası-Kuzey, Harput-Hekimhan arasındaki yola ait harita (ölçek 1/100000) (BOA HRT.h 384)

3.4.1 Elazız Askerî Hastanesi

Sultan II. Abdülhamit döneminde yazılan raporlarda bölgede sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu, bölgede bir hastane yapılması gerektiği yazmaktadır (Çelik, 2015). 1890'lı yılların başında bölgeyi ziyarete gelen Duyunu Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet kitabında Mamuretü'l-Aziz'de Mezra ve Harput'ta bulunan askerî birlik için Mezra'da bir silah deposu ve 200 yataklı askerî hastane inşaa edildiğini yazmıştır (Cuinet,1891). II. Abdülhamit Han fotoğraf albümleri incelendiğinde Mamuretü'l-Aziz'de açılan askerî hastane fotoğrafına rastlanmıştır. (Şekil 3.26) Vitall'in bahsettiği bu hastanenin 1888'de açılışı yapılan hastane olduğu düşünülmektedir.

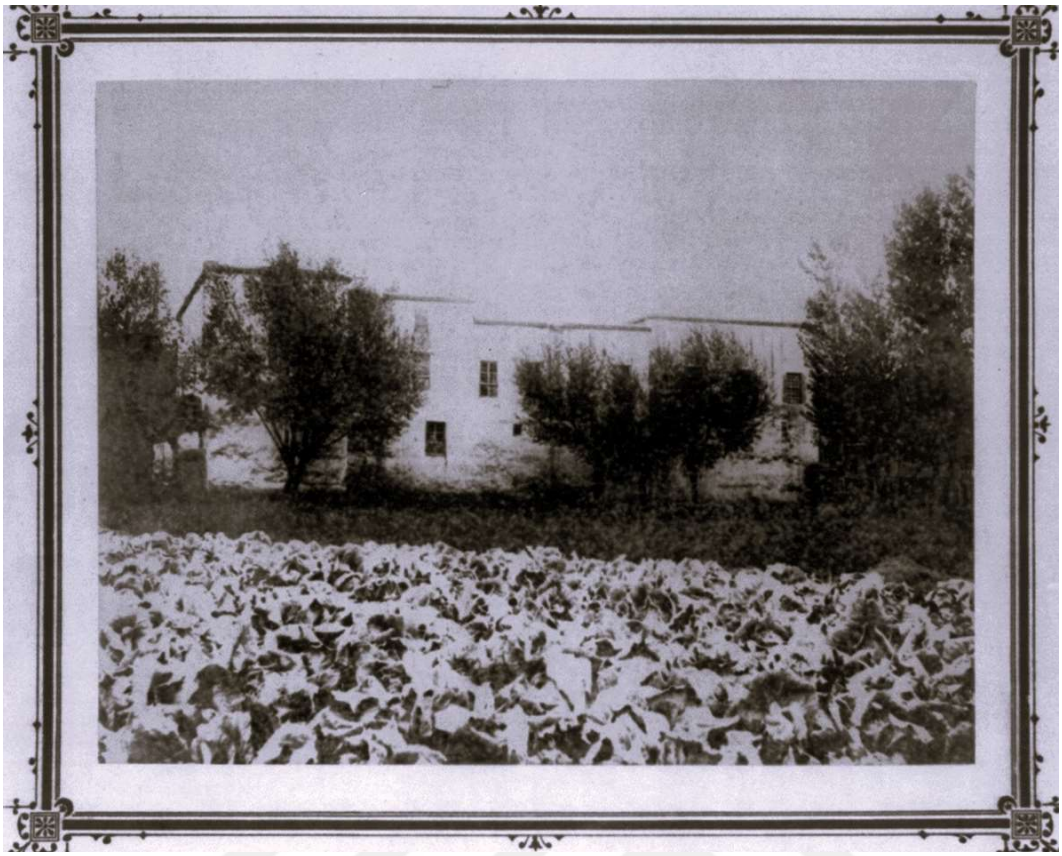

Şekil 3.26 Mamuretü'l-Aziz'de açılan askerî hastane, 1305 yılında (1887), Mamuretü'l-Aziz'de masraflarının büyük kısmı bağışlarla karşılanarak inşa edilen Askerî Hastanenin resmi (İstanbul Üniversitesi NEK, t.y.)

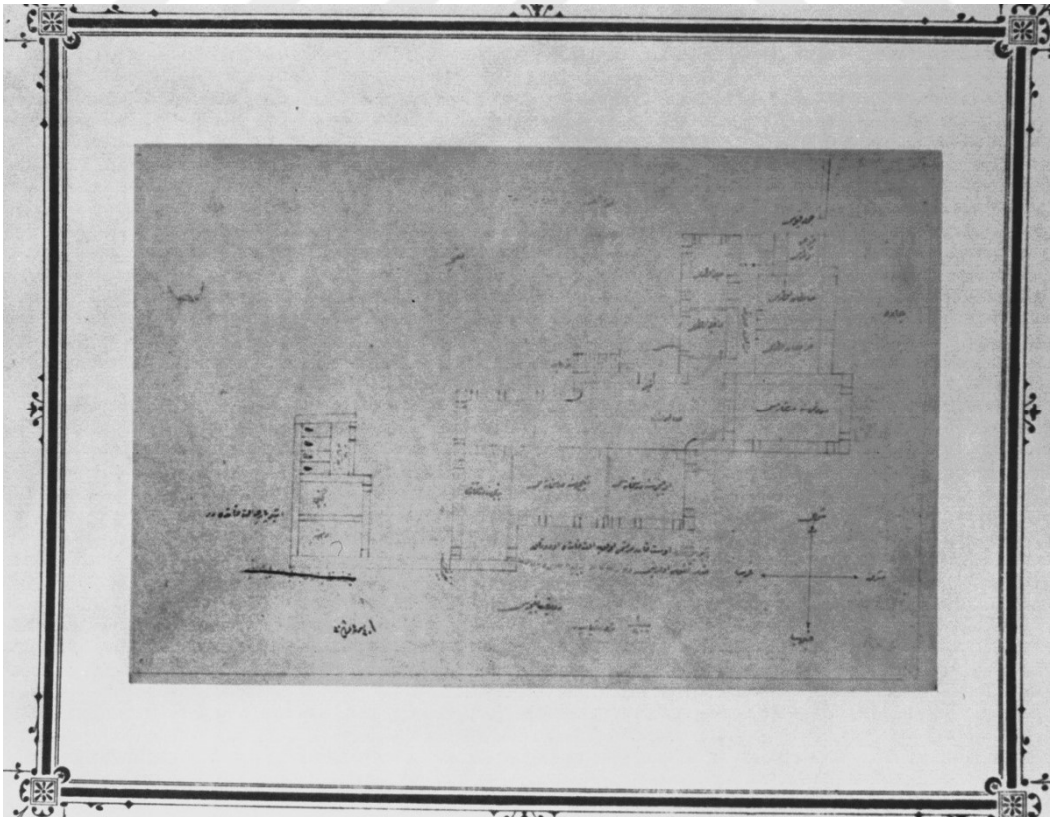
Hastanenin planları bulunamamıştır. Görselden yola çıkarak cephesinin Mamuretü'l-Aziz kasabasında inşa edilen diğer yapılar ile benzer olduğu görülür. Basık kemerli pencerelerden oluşan giriş cephesi simetriktir. Giriş kapısının üzerinde bulunan cumba iki adet sütunla desteklenmiştir. Bu hastane Kışla-i Hümayun cephesinde sağlam ve gösterişli bir şekilde inşa edilmiştir. Hastane, aynı zamanda kumandan ve askerî erkânın ikametine mahsus düzenli daireleri de içermektedir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1310).

3.4.2 Elâzığ Askerî Rüştiyesi

Elâzığ Askerî Rüştiyesi'nin açılış tarihi net değildir. Sunguroğlu'na göre 1876 yılında Vali Abdülhanifi döneminde (1876-1878) açılmıştır (Sunguroğlu,1959). Bir başka kaynağa göre ise açılış yılı 1882 veya 1892'dir. (Parmaksız, 2008). Yeniden bir yapı inşaa edilmemiş, mevcut telgrafhane birimi taşınınca burada eğitim vermeye başlamıştır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301). Mezra'daki yukarı meydanda, Saray Cami'nin altındaki umumi hapishanenin alt taraflarında, büyük bir caddenin sağına konumlanmış, geniş bahçeli 2 katlı taş bir yapıdır (Sunguroğlu, 1959) (Şekil 3.27). Rüştiye mektebinin planı L formunda olup içerisinde birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf derslikleri, zabitan odası ve müdür odası bulunmaktadır (Parmaksız, 2008) (Şekil 3.28).

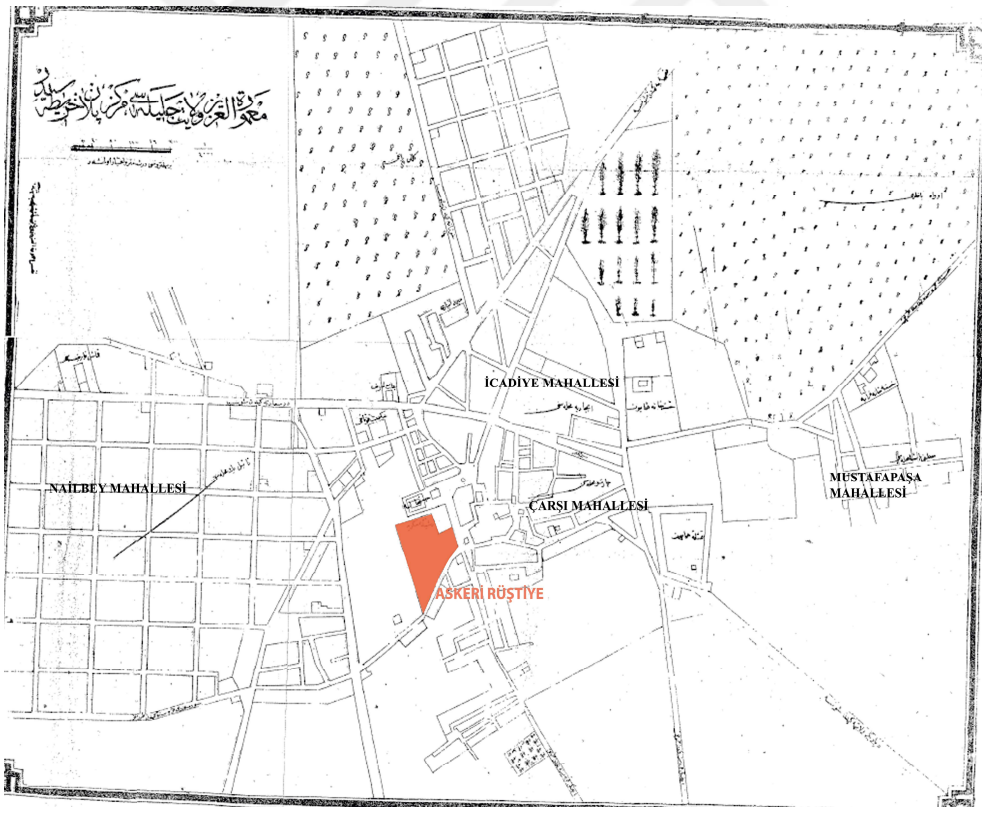
Şekil 3.27 Mamuretü'l-Aziz Askerî Rüştiyesi (Library of Congress, t.y.-a)

Şekil 3.28 Mamuretü'l-Aziz Askerî Rüştiyesi planı (Library of Congress, t.y.-b)

Sunguroğlu kitabını hazırladığı yıllarda bu yerin Tüccar Hanı, Sebze Hanı ve kasapların bulunduğu geniş bir saha olduğunu belirtmiştir (Sunguroğlu, 1959). Bu bilgiden yola çıkacak olursak Harita 3.13'te verilen taralı bölgede olmalıdır. İlk açıldığı dönemde dört sınıftan oluşan okulun idarecileri askerlerdir. Bu okuldan mezun olan öğrenciler harbiye, askerî idadi ve tıbbiye gibi yüksek okullarda eğitim görmektedirler. (Köçer vd., 2009)

Okulda sadece Mamuretü'l-Aziz'de bulunan öğrenciler değil Diyarbakır, Malatya ve Sivas gibi çevre vilayetlerden öğrenciler de eğitim almaktadır. Okul uzun zaman tamir edilmemiş, harabe olmaya yüz tutmuş, yeniden yapılması için bir adım atılmamıştır. O dönemlerde başka okulların da açılmasıyla önemini kaybetmiş, hükümet konağının yakınlarında bir konağa geçmiştir. I. Dünya Savaşı başladığında kadrosu orduya alınmıştır. Sahip olduğu 40 öğrencisi aynı binadaki iptidai okuluyla birleştirilmiştir. Böylece Elâzığ Askerî Rüştiyesi kapanmıştır (Yapıcı, 2022).

Harita 3.13 Askerî Rüştiye Mektebi'nin bulunduğu bölge (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

3.4.3 Mamuretü'l-Aziz Vilayet İdadisi (Mekteb-i İdadi-i Hamidiye-i Mülkiye-i Şahane)

Vital Cuinet kitabında Harput yolunda bir okul inşa edildiğinden bahsetmiştir. Bu sivil idadi okulu daha tamamlanmadan 60 kadar öğrenciye eğitim vermeye başlamıştır (Cuinet, 1891). Cuinet'in bahsettiği bu okul Mamuretü'l-Aziz İdâdî Mektebidir. Mamuretü'l-Aziz İdâdî Mektebi, Osmanlı taşrasında kurulan ilk idâdîlerden biri olma özelliğini taşımaktadır (Demirel, 2012). Açılışı sırasında dönemin padişahı II. Abdülhamid'e ithafen "Mekteb-i İdâdî-i Hamidiye-i Mülkiye-i Şahane" adıyla eğitim hayatına başlamıştır (BOA DH. MKT 1358 108 H1303/M1886). Vilayet merkezinde yer alması dolayısıyla, merkez vilayetlerdeki idâdî programına uygun biçimde yedi sınıflı olarak yapılandırılmıştır. (Demirel, 2012) 1885 yılında yapımına başlanan bu okul günümüze ulaşabilmiştir. Okul 1888 yılında açılmıştır. (BOA DH MKT 1484 52 H1305/M1888, Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1305)

Konum itibarıyla dönemin şartlarında Aslanpınarı mevkisinde Mezra ve Harput'un tam ortasında yer almaktadır (Sunguroğlu,1959). Havuzlarla ve çeşitli ağaçlarla süslü geniş bir bahçe içerisinde 20m-50/60m ölçülerinde kâgir, dikdörtgen planlı, iki katlı, kırma çatılı, geniş pencereli ve bahçesini çevreleyen yüksek duvarlı bir yapıya sahiptir. Dershaneleri büyük, geniş ve ferahtır. Binadan ayrı bir şekilde inşa edilmiş tek katlı hademe odaları, kiler, mutfak ve depo bulunmaktadır (Yapıcı, 2022) (Şekil 3.29). Okul daha sonraları yatılı okula çevrilmiştir ve hamam, çamaşırhane, mutfak ve kiler bu dönemde eklenmiştir (BOA MF. MKT 236 45 H1312/M1894). Bir dönem sultani de olan bu okulda öğrenci sayısı artmış ancak daha sonra tekrar idadiye dönüştürülmüştür (Sunguroğlu, 1959). Bu okul I. Dünya Savaşı başladığında askerî birlikler tarafından kullanılmıştır. Bir süre askerî hastane olarak kullanılan okulun öğrencileri merkezde bir evde eğitime devam etmiştir ancak talebe sayısı çok düşmüştür (Yapıcı, 2022). Bu ev yetersiz gelmeye başlayınca merkezde bulunan Alman okullarından yarı kagir bir binada eğitime devam etmiştir. Ardından okul Sungurzade Kerim Efendi'nin konağına taşınmış, taşındıkları yeni konak da yeterli gelmemeye başlayınca bu kez Alman okullarından olan ve üçüncü mektep olarak anılan yapıda eğitim vermeye devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilanının ardından Elaziz Orta Mektep olarak eğitim hayatını sürdürmüştür. (Demirel, 2012)

Şekil 3.29 1900 ‘lü yılların başında Harput yolu üzerindeki Mamuretü'l-Aziz İdâdî Mektebi (Elâzığ Valiliği Arşivi)

3.4.4 Mamuretü'l-Aziz Alman Misyoner Okulları

Misyonerler okulları için lokasyon olarak çoğunlukla Harput’u seçmişlerdir. Ancak Mezra’nın önemi artmış olmalı ki Almanlar okullarını Mezra’da açmışlardır. Almanlar Mamuretü'l-Aziz vilayetinde 1884 yılında 721 öğrenciye sahip bir okulla eğitime faaliyetlerine başlamıştır (Kılıç, 2004). Ermeni olaylarının ardından bölgedeki yetim çocukların önemli bir kısmının Amerikalı ve Alman misyonerler tarafından İstanbul, İzmir ve Bursa’daki misyoner yetimhanelerine gönderilmesi üzerine, bu durumun önüne geçilmesi amacıyla İstanbul Bebek Alman Okulu Müdürü Pastör Brokes, 1898 yılında Harput kasabası yakınlarındaki Mezra’da, Bebek’teki Alman Okulu’nun bir şubesinin açılması için resmî makamlara başvuruda bulunmuştur (Mutlu, 1999). Bu okullarda eğitim gören Ermenilerin bir kısmı Alman misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Protestan olmuşlardır (Kılıç, 2004).

1909 tarihinde yazılan raporlarda, Mamuretü'l-Aziz'de Almanlar tarafından daha önce ruhsatsız olarak inşa edilen yetimhane ile yine kızlara mahsus rüştiye ve idadi düzeyindeki okullar, ayrıca gizli veya ek binalar ile bunların işgal ettikleri arsalar ve mülkler hakkında, gerekli inceleme ve tespitlerin yapılması amacıyla resmî emir üzerine vilayetçe kurulan muhtelit (karma) komisyon tarafından bir keşif

gerçekleştirilmiştir (BOA. ŞD.1495 6). Arazi büyüklükleri, vergi tahminleri ve diğer ilgili bilgiler nafia mühendis vekili aracılığıyla ölçülerek, her bölüm ayrı ayrı belirlenmiş, yapıların özellikleri, değerleri ve hukuki durumlarına ilişkin açıklamalar raporun ilgili kısımlarında detaylı şekilde yer almıştır. Raporda Mamuretü'l-Aziz'de Almanlar tarafından daha önce ruhsatsız olarak kurulan bir yetimhane, zamanla rüştiye ve idadi sınıflarını içeren bir okula dönüştürülmüş, bu durum üzerine okul müdürü tarafından resmî ruhsat talebinde bulunulmuştur (BOA ŞD. 1495 6).

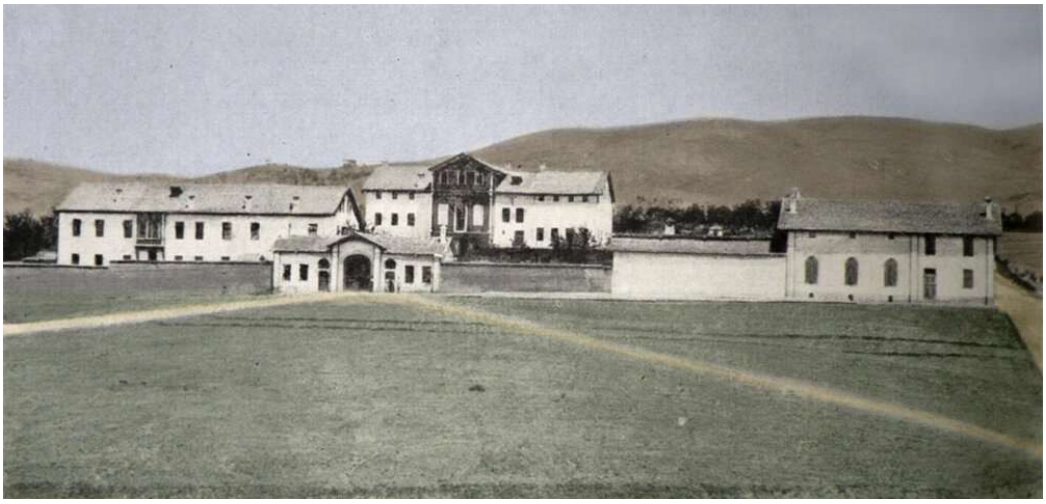
Bu okullarda ilkokul eğitimi üç yıl, ortaokul eğitimi dört yıl, lise eğitimi ise üç yıl sürmektedir. Öğretim programında Ermenice, Türkçe, İngilizce, kutsal kitap, matematik, fizik, coğrafya, resim, güzel yazı ve müzik gibi dersler yer almakta lise düzeyinde ise bunlara ek olarak Almanca, genel tarih ve cebir dersleri de okutulmaktadır (Taşçıyan, 2012).

Alman okullarına ait binalar, Cumhuriyet'ten önceki dönemde askeriye tarafından askerî hastane olarak kullanılmış, Cumhuriyet'in ilanından sonra ise bir süre Elaziz Dârülmuallim Mektebi'ne ev sahipliği yapmış, son olarak da Elaziz Orta Mektebi binası olarak hizmet vermiştir. Almanlar Mezra'da buranın kuzeyi ile İcadiye Mahallesi'nde, Harput'un altında Pancarlık Bölgesinde tüm eğitim yapılarını toplamışlardır (Şekil 3.30). Mezra'da iki erkek ve iki kız yetimhanesi, birer kız ve erkek iptidai okulu, rüştiye okulu, darülmuallimin ve darülmuallimat okullarının yanı sıra iki tane ana okul bulunmaktadır (Demirel, 2012).

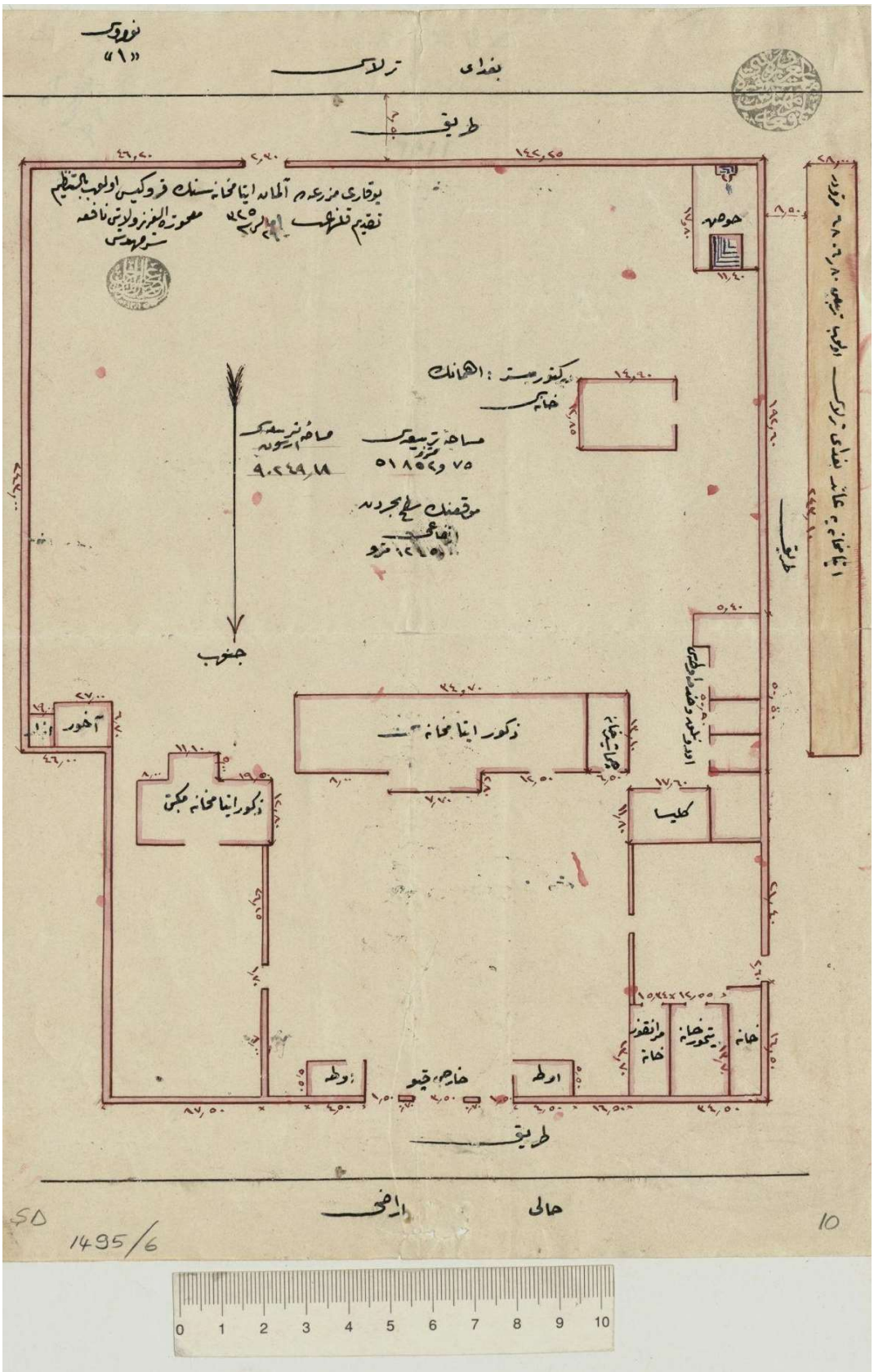
Yukarı Mezra'da (Mezra Kasabası'nin kuzeyi) toplam 357 erkek öğrencisi olan iptidai, rüştiye, idadi okulları ve müştemilatı ile 6402 m²lik alana sahiptir. Yine Yukarı Mezra'da bulunan diğer yapılar erkek yetimhanesi ve müştemilatı, marangozhane, demirhane, burada bulunan ustalar için kalacak yer, yetimhane ve mektepler müdürü Mösyö Ehmann'ın ikametgâhı ve bahçe içinde hane, sur içinde bağ bahçe, sur dışında tarlayı içinde barındıran büyük bir komplekstir (Demirel, 2012). Bu yapılar 2,5m yüksekliğinde kerpiç duvarlar ile çevrelenmiştir (BOA. ŞD.1495 6) (Şekil 3.31, Şekil 3.32).

Şekil 3.30 Mezra kasabasının kuzeyinde yer alan Alman Okulları (Salt Arşiv, 2018-b)

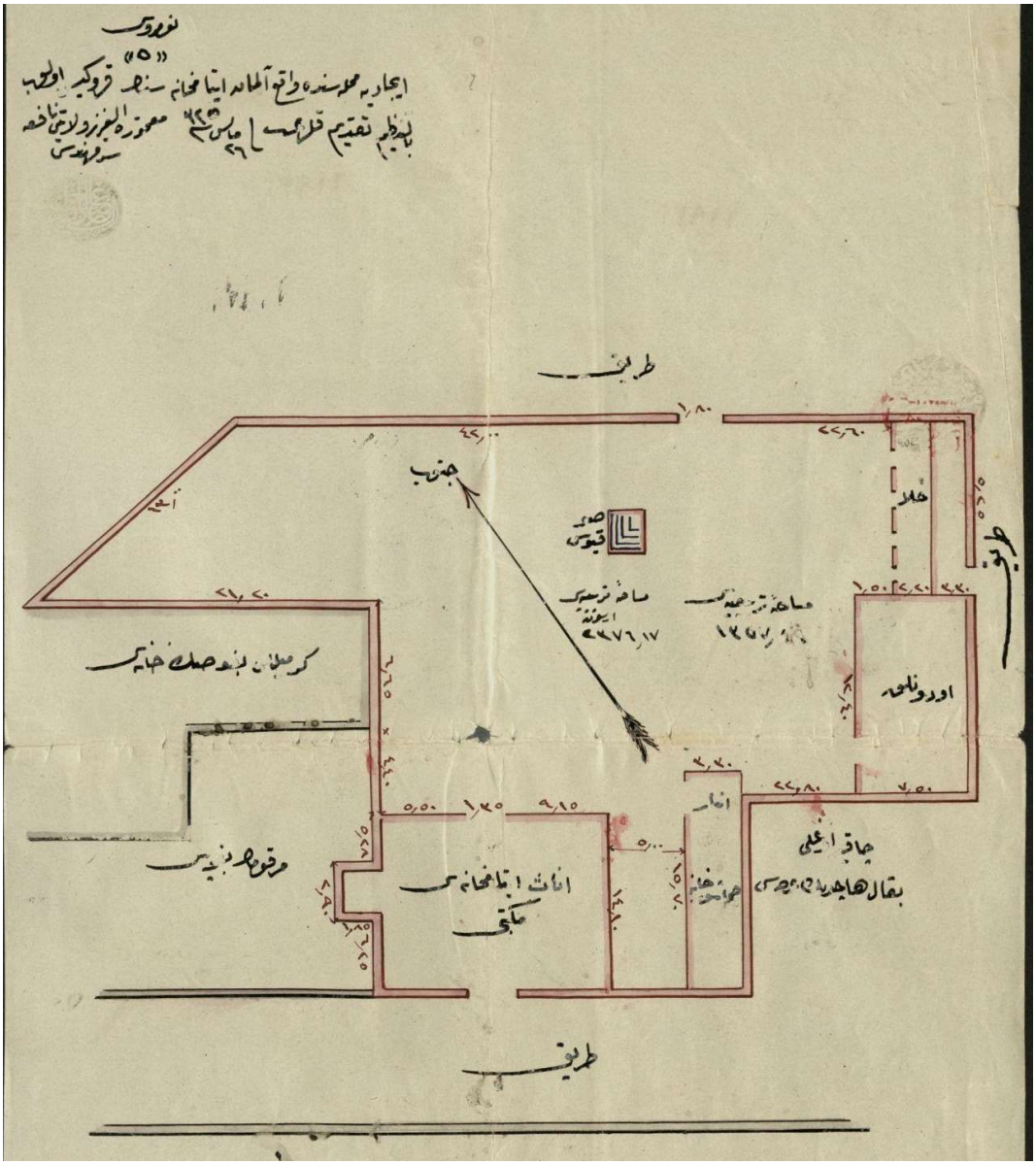

Şekil 3.31 Mezra Alman Okulları (Taşçıyan, 2012)

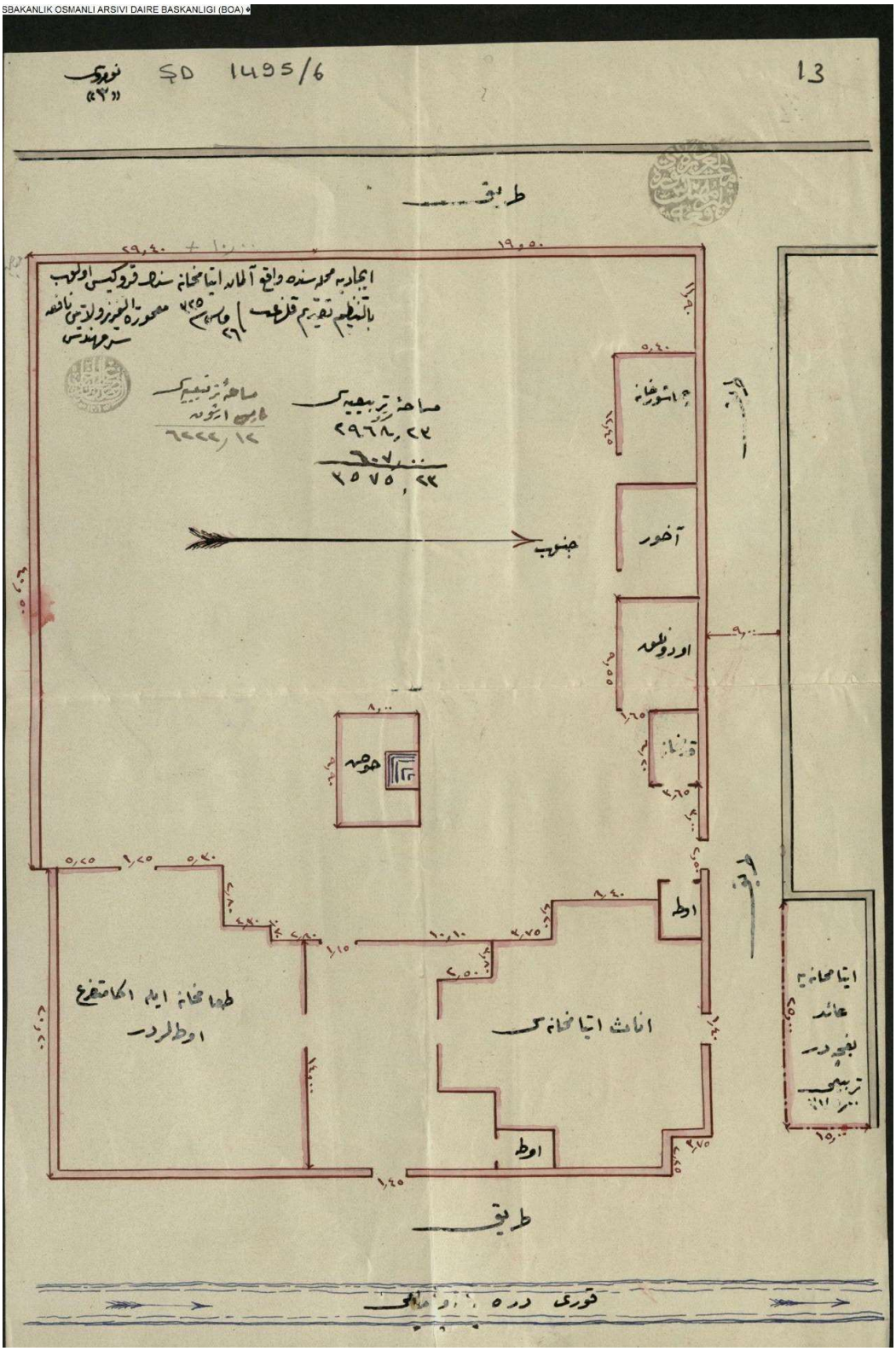
Şekil 3.32 Yukarı Mezra'da Alman Okulları'na ait kroki (BOA. ŞD.1495 6)

İcadiye Mahallesi'nde üç adet yetimhane ve kız okulu bulunmaktaydı. Kız okulu Karpakoğlu Kirkor adına alınmış ve 1350 m² alana sahiptir (Şekil 3.33). Yetimhanelerden ilki kerpiç sur duvarları ile çevrelenmiş, 2960 m² alana sahip Badvili Bedros adına alınan kız yetimhanesidir (Şekil 3.34). İkinci yetimhane Süryani Kigork Ağa Bağdasaryan adına alınan arsada 4785 m² alanı olan etrafı kerpiç duvarlarla çevrelenmiş kız yetimhanesidir (Şekil 3.35). Üçüncü yetimhane ise 6905 m² alana sahip Doktor Mihail Kız Yetimhanesi'dir. (Mutlu, 1999) Yetimhane geniş bir bahçenin içerisinde yer almaktadır (Şekil 3.36).

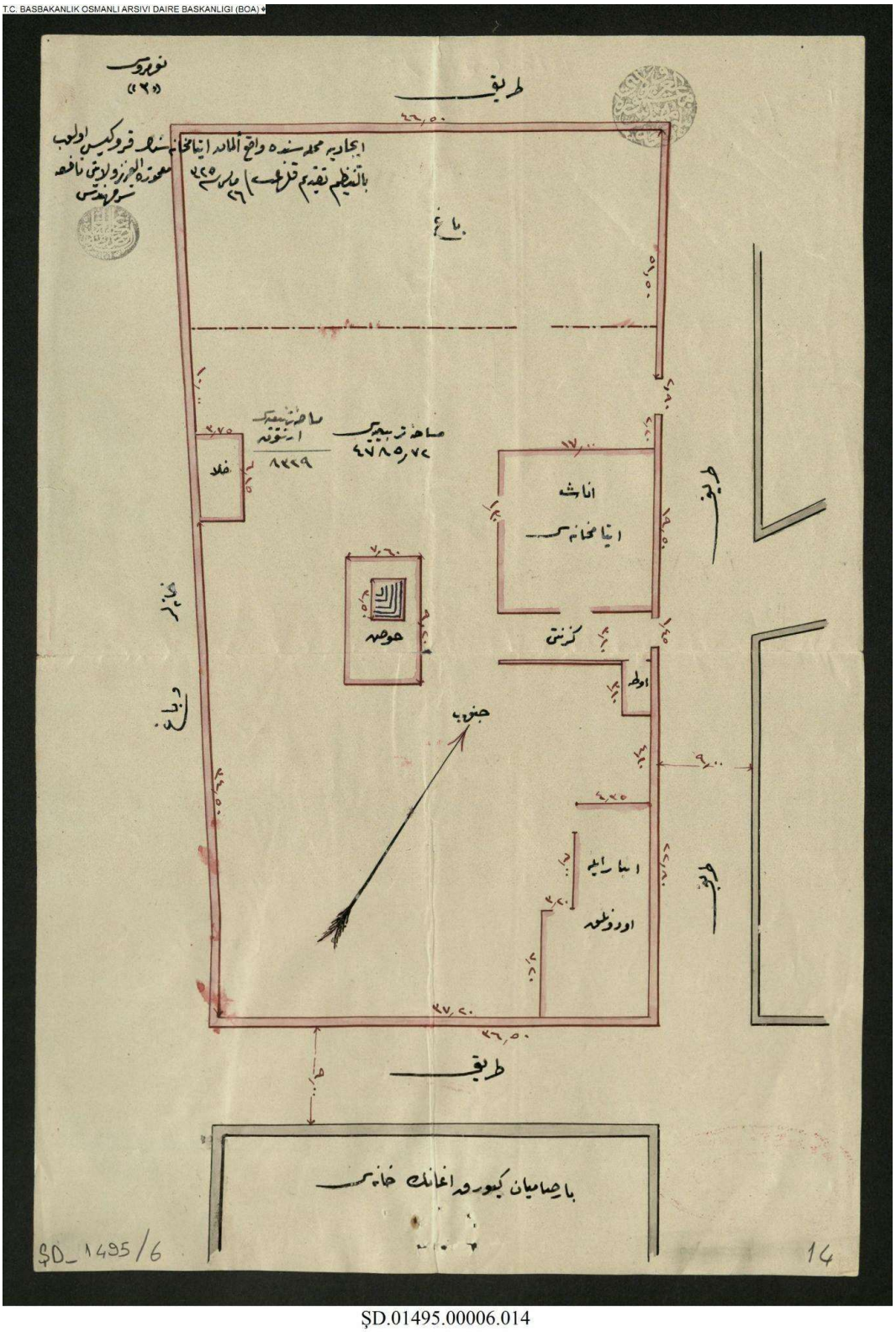

Şekil 3.33 İcadiye Mahallesi kız okulu kroki (BOA. ŞD.1495 6)

SBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

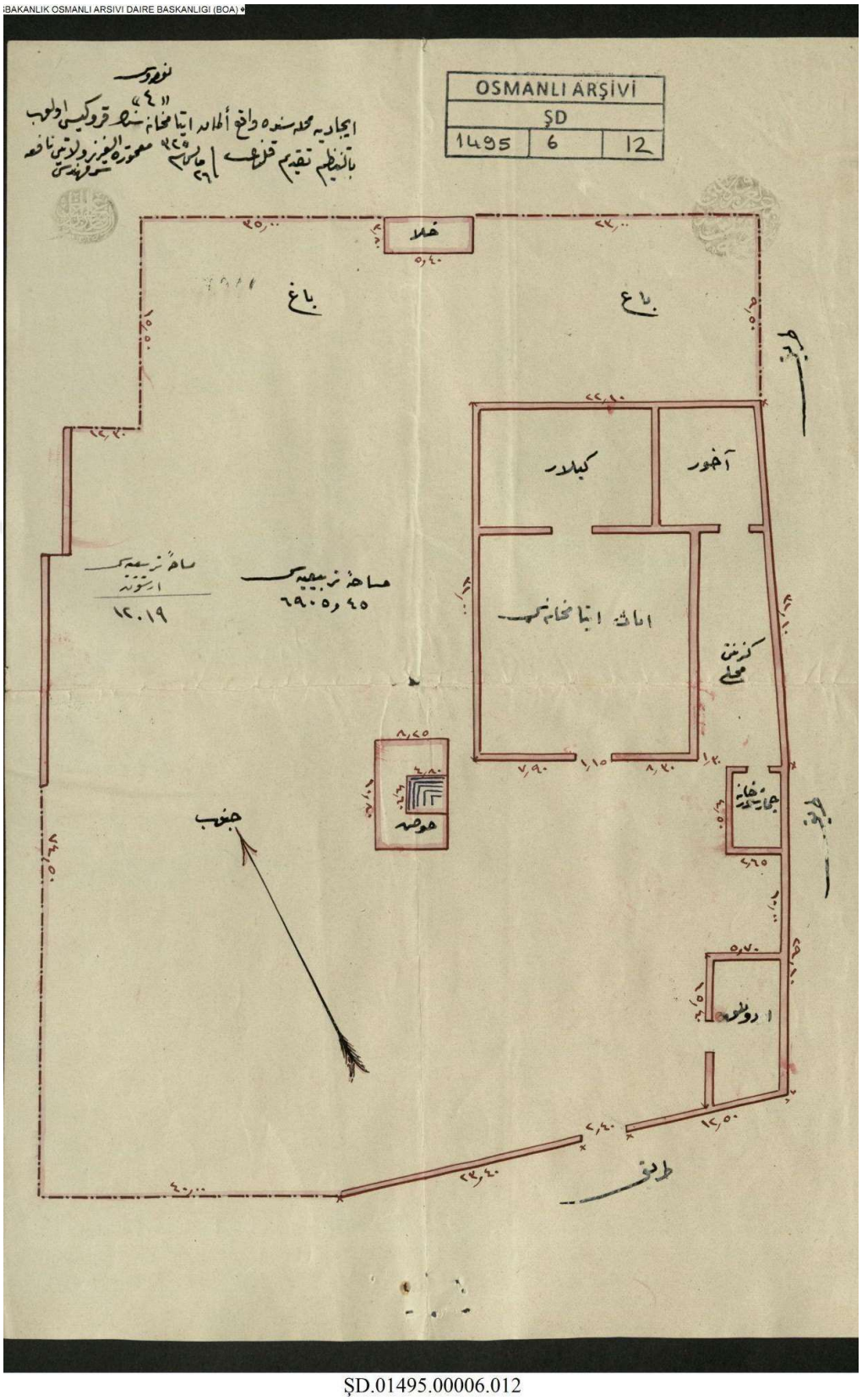
Şekil 3.34 İcadiye Mahallesinde Almanlara ait kız yetimhanesi krokisi (BOA. ŞD.1495 6)

ŞD.01495.00006.014

Şekil 3.35 İcadiye Mahallesinde Almanlara ait kız yetimhanesi krokisi (BOA. ŞD.1495 6)

BAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

ŞD.01495.00006.012

Şekil 3.36 İcadiye Mahallesinde Alman yetimhanesi 3 planı (BOA. ŞD.1495 6)

3.4.5 Mamuretü'l-Aziz Darülmuallimin Mektebi

Mamuretü'l-Aziz Darülmuallimin Mektebi, bir Darülmuallimi-Sıbyan mektebi olarak 1883 yılında açılmıştır (Altın, 2013). Ancak ilk açıldığı dönemde gençler Elâzığ Askerî Rüştiyesi'ni daha çok tercih etmiştir, bu nedenle ilk açıldığında talebe sayısı 10 olmuştur. Bunun üzerine açılışından kısa bir süre sonra kapanmıştır. 1904 yılında tekrar açılan okul 20 yıla yakın bir süre hizmet vermiş ancak çıkan bir yangın sonucu kütüphanesi ve ders gereçleri tamamen yanmıştır. Okul 1924 yılında tekrar açılmıştır (Demirel, 2012).

Okul, geçici hizmet veren binalarda eğitim hayatını sürdürürken 1909 yılında kalıcı olarak bir binaya yerleşmiştir. Önceleri Rızaiye Mahallesi'nde (Harita 3.4'te görülen İcadiye Mahallesi'nin kuzeyinde kalan bölge) bir konakta eğitim veren okul daha sonraları şehrin batısında yer alan Beşkardeşler yapısının karşısında büyük iki katlı bir binaya taşınmışlardır. Başlangıçta iki sınıf olan okul, zaman geçtikçe sınıf sayısını beşe kadar çıkarmıştır ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla okul, ordu tarafından depo ve askerî hastane olarak kullanılmış. Başka bir binada eğitim hayatına devam etse de bu binada tekrar ordu tarafından kullanılmaya başlamıştır (Demirel, 2012). Kaynaklarda bu kez Elâzığ Atatürk İlköğretim Okulu'nun yakınlarında bir konakta eğitim verdiği yazılır.[21] Ancak 2020 depreminden sonra Atatürk İlkokulu taşınmıştır. Bahsedilen ilkokul Çarşı Mahallesi'nde İl Halk Kütüphanesi'nin sağında bulunan yapıdır. Darülmuallimin savaşın ardından tekrar kendi binasına dönmüştür. Yangınla harap olan bina bu binadır. Okul daha sonra Elaziz'deki Alman Okullarından bir binaya yerleşmiştir (Yapıcı, 2022) (Şekil 3.37).

[21] Yapıcı 2022, Demirel 2012 Atatürk İlkokulu yakınlarında bir konakta olduğunu belirtmiştir.

Şekil 3.37 Elaziz muallim mektebi. (Salt Arşiv, 2018-c)

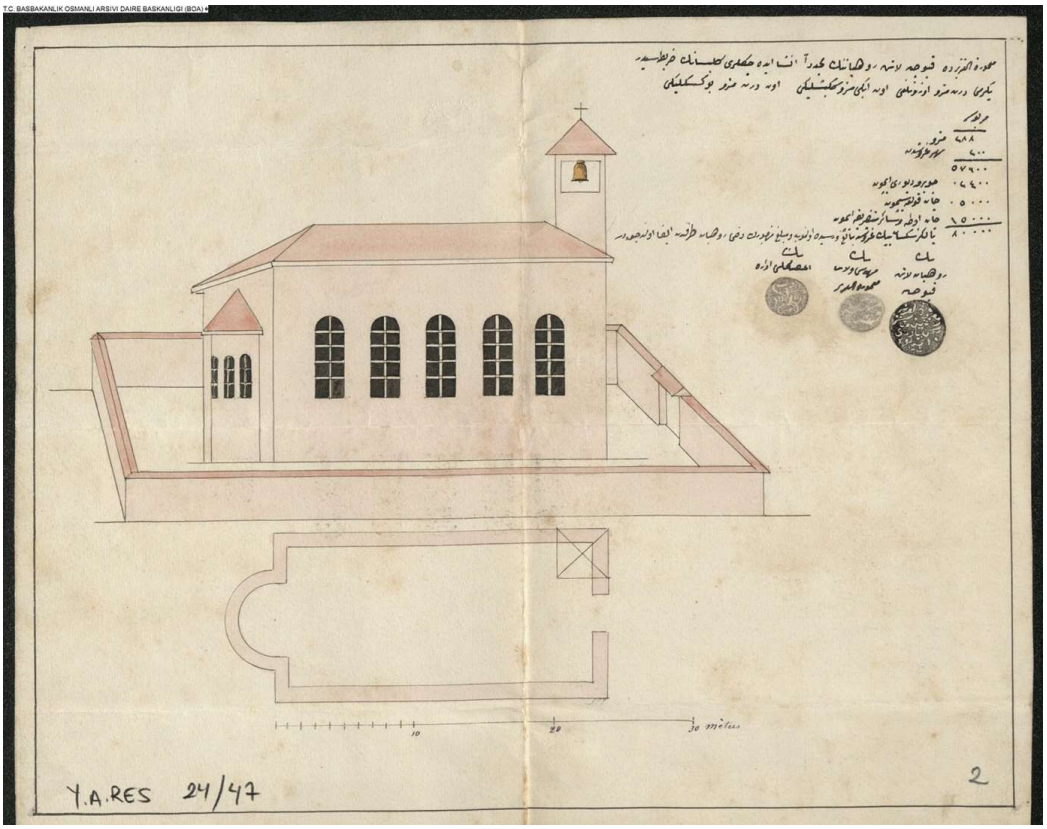
3.4.6 Fransız Kapuçin Okulları

1850'li yıllarda Harput'u ziyaret eden Fransızlar, bölgedeki gelişmeleri izlemek amacıyla 1859 yılında Mösyö George Mill'i konsolos vekili olarak görevlendirmişlerdir (Taşkın, 2021). Bundan sonra bölgede faaliyetlerine devam etmişlerdir. Fransızların Harput'ta yürüttükleri eğitim faaliyetleri kapsamında, Kapuçin tarikatına mensup rahiplere ait biri erkek, diğeri kız öğrenciler için olmak üzere iki mektep ile Franciscaines de Lons-Saunier rahibelerine ait bir ilkokul olmak üzere toplam üç eğitim kurumu bulunmaktadır (Demirel, 2012) (Şekil 3.38).

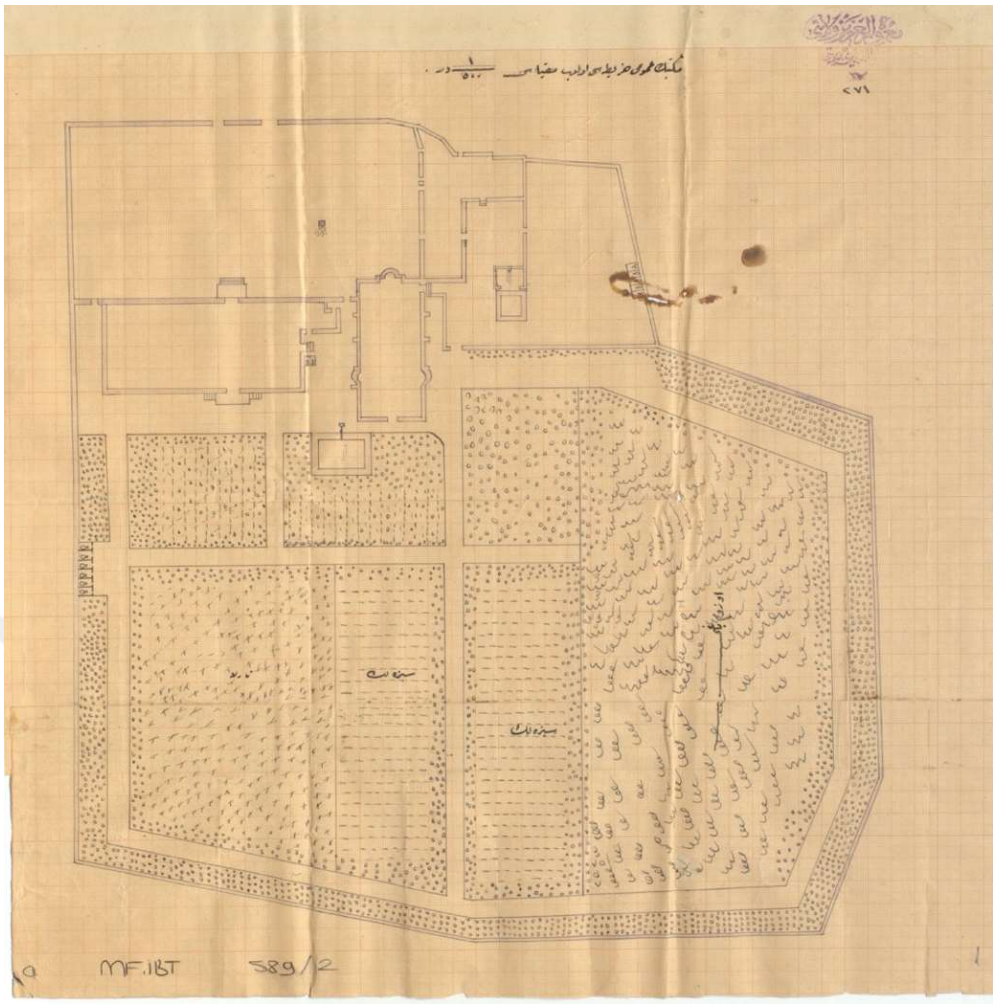
Şekil 3.38 Harput Gürcübey Mahallesi Kapuçinlere ait Kilise ve Okul (Taşkın, 2021)

Mezra'da ev ve arsa alan Kapuçinler faaliyet alanlarını genişletmeye devam etmişlerdir. Burada Kapuçin rahipleri için meskenler, 30 öğrenciye sahip bir okul ve küçük bir de mabet bulunmaktadır. Ancak bu yapılar yetersiz gelmiş, 1884 yılında buradaki arazi üzerine kilise inşası talebinde bulunmuşlardır. (Taşkın, 2021) Yine bu arazi üzerinde hastane, okul, kilise yapılması gündeme getirilmiştir (Kılıçoğlu, 2022). İnşa edilmesi düşünülen kilise bir Müslüman mahallesinde, talimhane ve Kışla-i Hümayun'a yakın bir konumdadır. Kilise dikdörtgen planlı 24 m uzunluğunda 14m derinliğe sahip 16m yükseklikte planlanmıştır (Şekil 3.39).

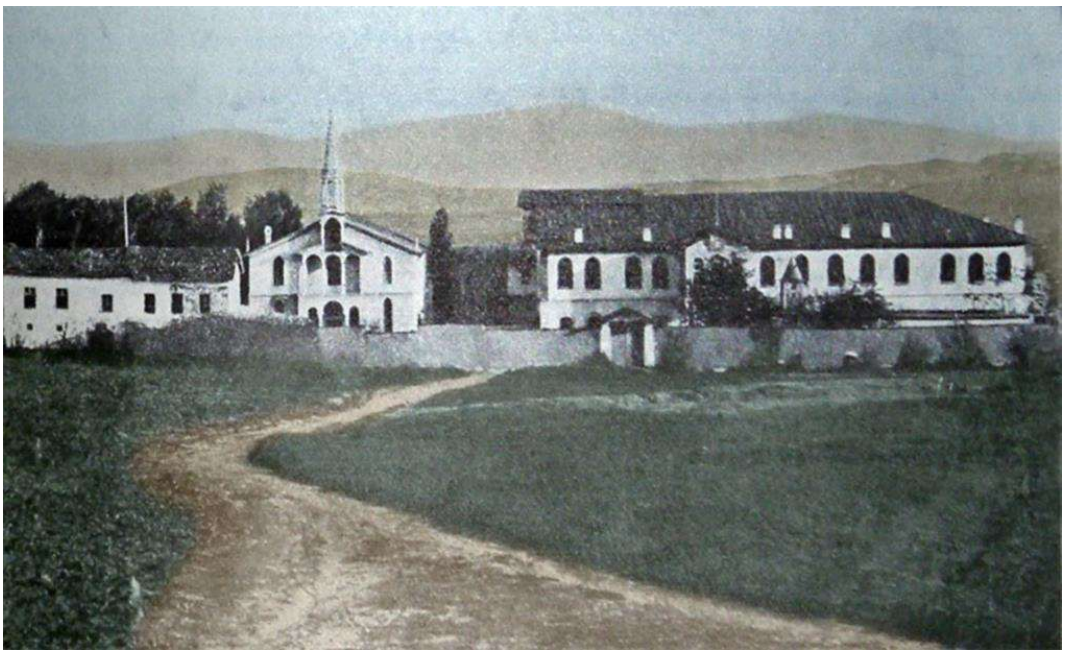

Şekil 3.39 Mezra'da inşa edilmesi düşünülen kilise (Kılıçoğlu, 2022)

Fransızların Mezra'da yürüttüğü eğitim faaliyetleri kapsamında, Kapuçin tarikatına mensup rahipler tarafından yönetilen bir erkek okulu ile Franciscaines de Lons-le-Saunier tarikatına bağlı rahibelerce açılmış bir kız ortaokulu olmak üzere iki ayrı eğitim kurumu faaliyet göstermektedir. Fransız Koleji'nin inşa tarihi net değildir ancak kolej H.1308 (M1890/1891) tarihinde ruhsat almıştır. Fransız Koleji, Mezra'da Kışla-i Hümayun'a yakın bir konumdadır. Geniş bir alana yayılan bu yapılar, havuzlar, ağaçlar ve bahçelerle zenginleştirilmiştir (Demirel, 2012) (Şekil 3.40, Şekil 3.41).

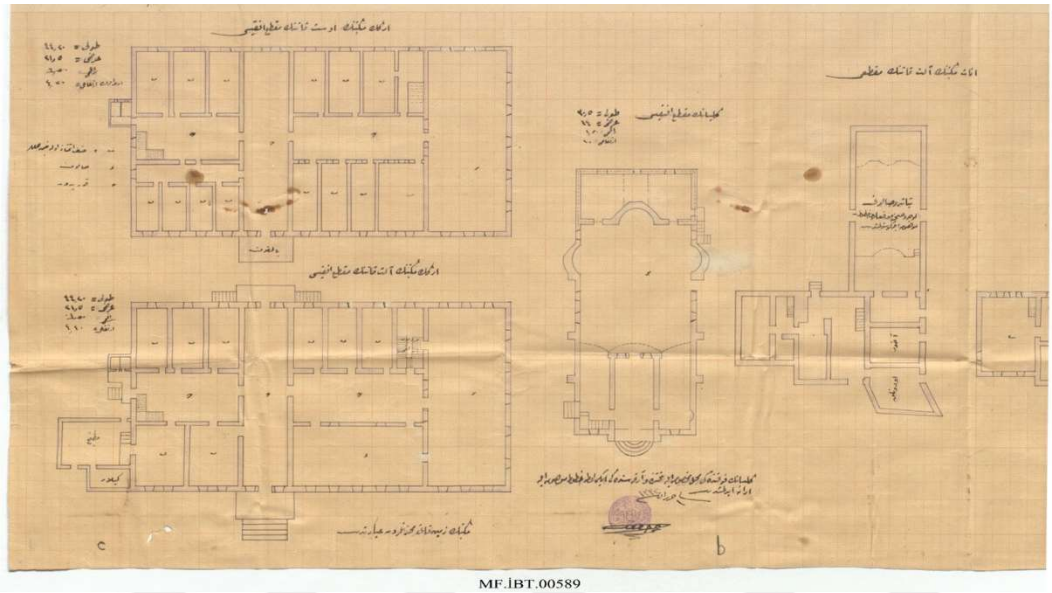

Şekil 3.40 Mezra'da Kapuçin Fransız Koleji Vaziyet Planı (Kılıçoğlu, 2022)

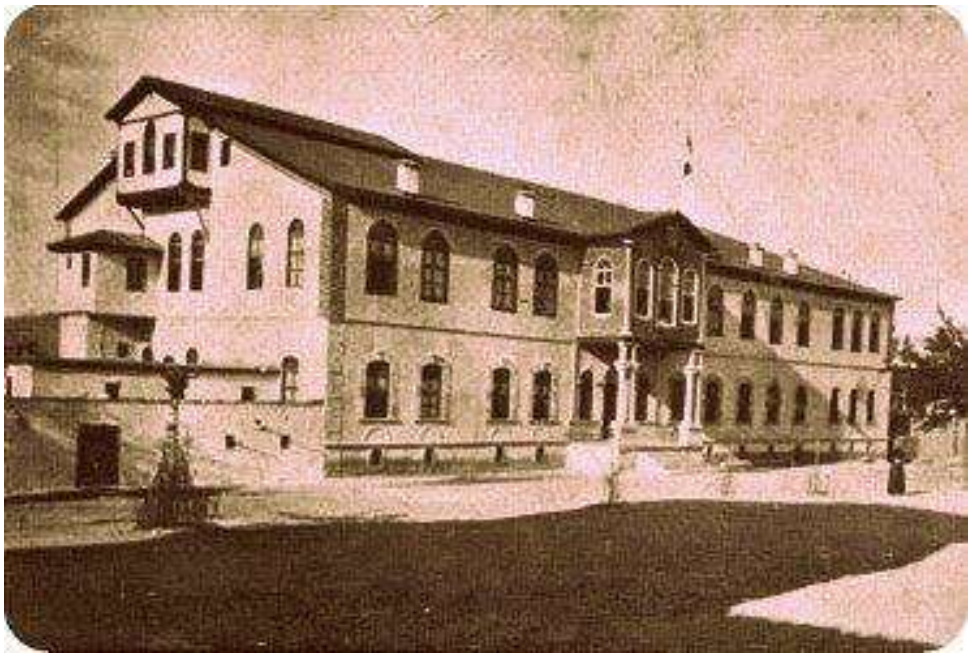

Şekil 3.41 Mamuretü'l-Aziz Kapuçin Kız Mektebi ve Kilisesi (Taşkın, 2021)

Erkek mektebi dikdörtgen planlı bodrum, zemin ve birinci kattan oluşmaktadır (Şekil 3.42). Yapının giriş ve sağ cephesinde cumba bulunmaktadır (Şekil 3.43).Kız mektebi ise L formda olup erkek mektebine kıyasla daha küçük inşa edilmiştir. Kilise binası çan kulesi ile dikkat çekmektedir. Kule, Harput'ta bulunan kilise kulesi ile benzer mimari bir dile sahiptir. Bu yapılar 1900'lü yıllarda bir yangın felaketi geçirerek harap olmuş ve yıkılmışlardır (Kılıçoğlu, 2022).

Şekil 3.42 Erkek ve kız okulları ve eski kilise yapısı planları (Kılıçoğlu, 2022)

Şekil 3.43 Erkek okulu (Demirel, 2012)

Kolejde eğitim gören öğrencilerin büyük çoğunluğu Gregoryen Ermenilerdir ancak okulda Türk öğrenciler de eğitim görmüşlerdir (Demirel, 2012). Savaş nedeniyle ilan edilen seferberlik yıllarında, Mezra'da bulunan Fransız Mektebi askerî hastaneye dönüştürüldüğü için tahliye edilmiştir. Söz konusu mektep, daha önceki yıllarda da kısmen hastane olarak kullanılmıştır. Özellikle Ermeni olayları sırasında yaralanan kadınların tedavisi amacıyla binanın bir bölümü hastane olarak düzenlenmiş ve bu amaçla hizmet vermiştir. (Taşkın, 2021)

3.4.7 Elaziz Hükûmet Konağı

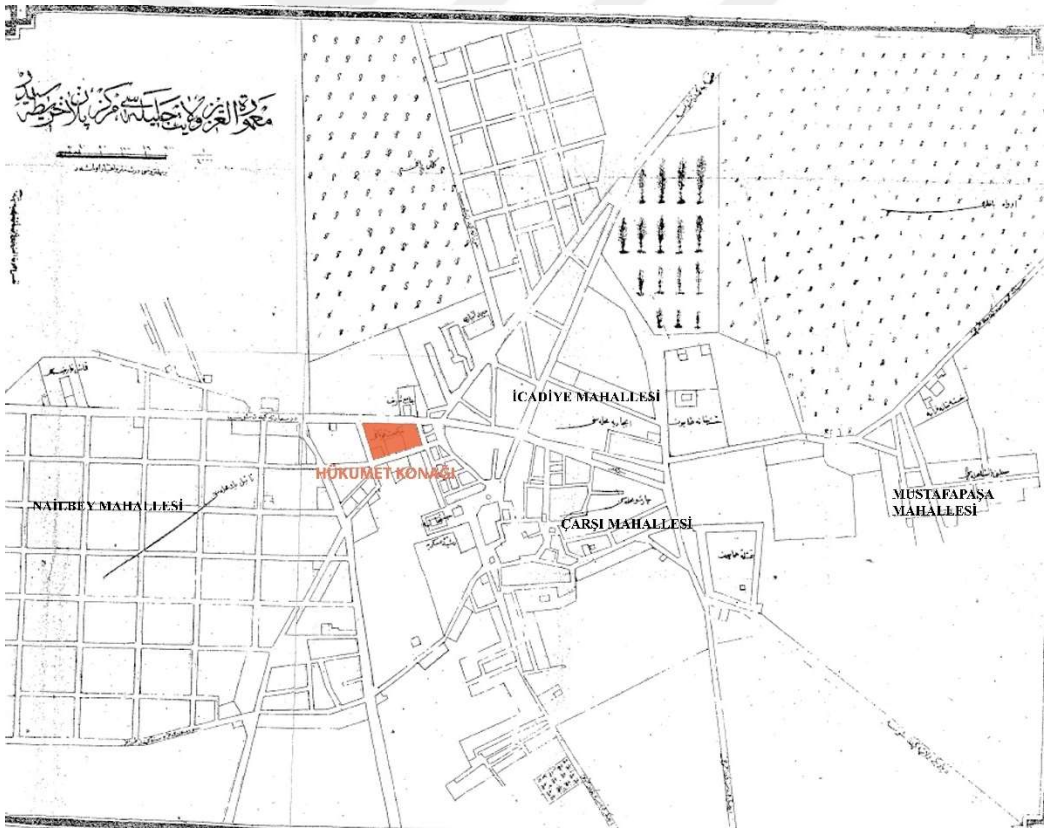
Daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olan hükûmet konakları çeşitli talihsizliklere uğrayıp yıkılmış veya yanmıştır. Son olarak Vali Ahmet İzzet Paşa'nın yaptırdığı konak da yanmış, memurlar zaptiye kışlasında hizmet vermeye devam etmişlerdir (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1312). Bugün kentin merkezinde yer alan Elaziz Hükûmet Konağı 1896 yılında Vali Enis Paşa döneminde inşaa edilmiştir. Mamuretü'l-Aziz Salnamesinde bu konak için, "İçerisinde yirmi beş kadar oda, mükemmel bir salon bulunurken yapı ayrıca maneviyatlı bir cami, gönül açıcı bir bahçe ve diğer eklentileri içerisinde bulundurur" yazmaktadır (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1312). Yapıya ait bulunabilen görseller yaklaşık 30 yıl sonrasına aittir (Şekil 3.44).

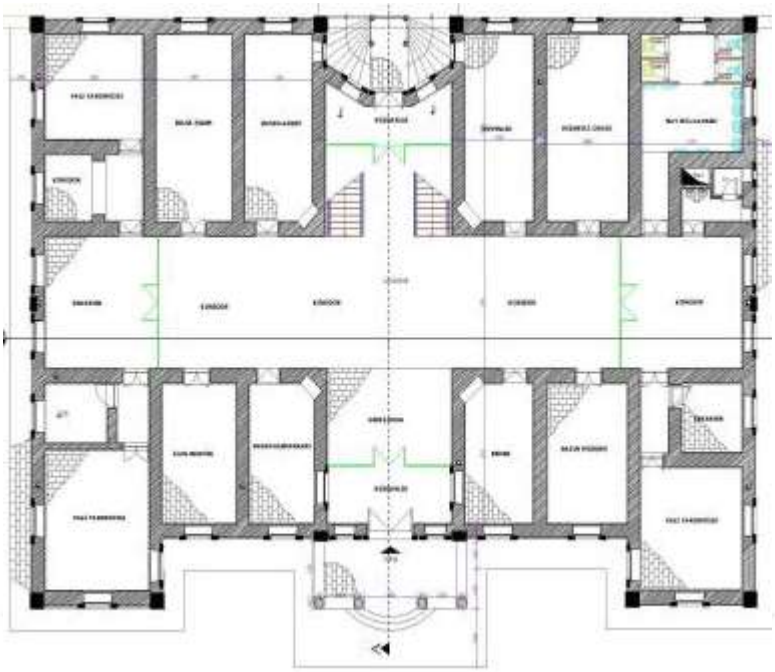
Şekil 3.44 Elaziz Hükümet Konağı (Elâzığ İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, t.y.)

Konağın bulunduğu konum daha önce İzzet Paşa Cami için işaretlenen bölgenin karşısındadır (Harita 3.14). Enis Paşa bu dönem İstanbul'dan hiçbir ödenek almamış, bina halkın yardımı ve birçok arsanın satılması ile inşa edilmiştir (Dökmenci, 1964). Konak, kerpiç, tuğla, moloz ve kesme taş, ahşap ve metal malzemeler kullanılarak yapılmıştır (Öztürk, 2023). Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan yapı planı simetriktir (Şekil 3.45). Konak cephelerinde de simetriye dikkat edilmiştir. Konakta iki adet giriş bulunmaktadır (Şekil 3.46).

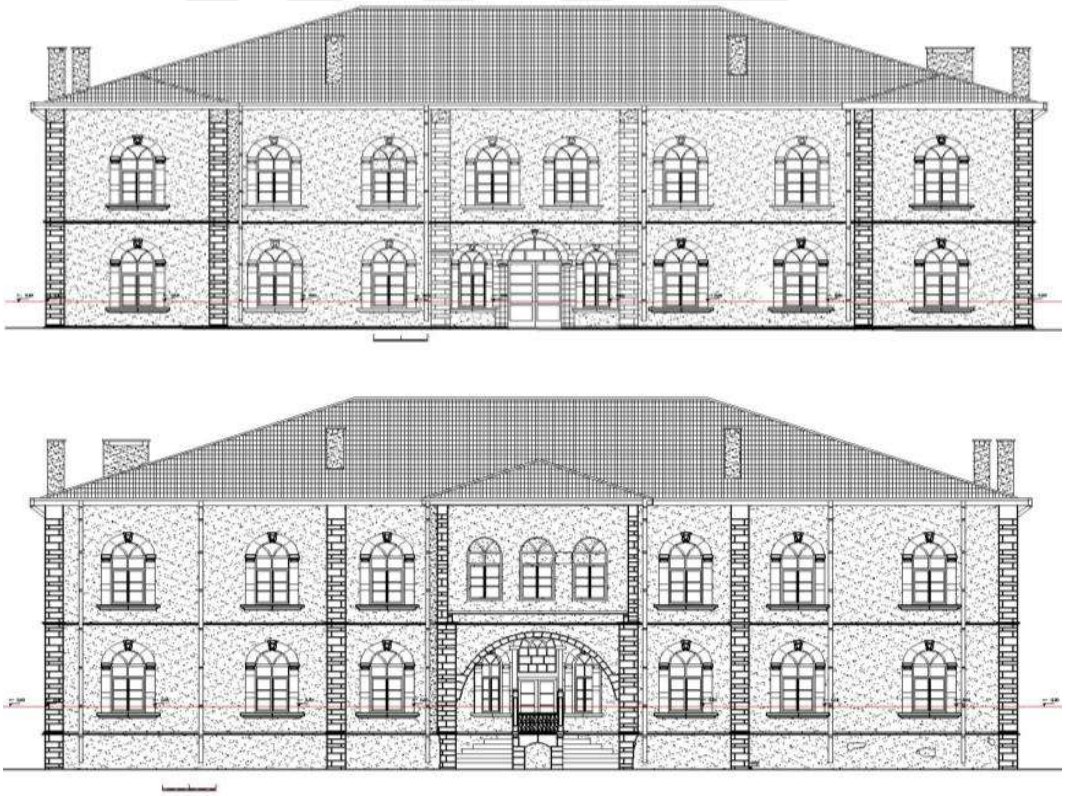
Uzun bir dönem hükûmet konağı olarak kullanılan yapı bir dönem polis karakolu, polis noktası ardından kültür sanat etkinlikleri için çeşitli sergilerin yapıldığı çalışmalarda kullanılmış, ardından bir dönem tekrar hükûmet konağı olarak kullanılmış günümüzde kent müzesi olarak tekrar işlevlendirilmiştir. Söz konusu değişiklikler doğrultusunda iç mekân planında çeşitli ekleme ve çıkarmalar gerçekleştirilmiştir. (Öztürk, 2023)

Harita 3.14 Elaziz Hükümet Konağı'nın bulunduğu alan (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil 3.45 Hükümet konağı planı (Öztürk, 2023)

Şekil 3.46 Hükûmet Konağı ön ve arka cephe (Öztürk, 2023)

3.4.8 II. Abdülhamit Döneminde Kent Merkezinin Harput'a Taşınması İçin Yazılan Belgeler

Bu dönemde kent merkezinin taşınması üzerine üç önemli belgeye rastlanmıştır: Bunlardan ilki Mevkisinin Öneminden Dolayı Mamuretü'l-Aziz Vilayeti Merkezinin Harput Şehrine Nakli (BOA ŞD. 1465-13), diğer iki belge ise birinci belgeye cevap niteliğindeki olan vilayet merkezinin Harput kasabasına nakledilmeyip Mezra kasabasında bırakılmasının daha uygun olacağına dair belgelerdir. (BOA ŞD 1465-18; DH.MTK 1927-30)

Sultan II. Abdülhamit'e dualarla başlayan ilk belgede, idare merkezinin yeniden Harput'a taşınması istenmiştir. Harput şehrinin birkaç yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunduğunu, burada mümkün olan her sınıf tebaanın Osmanlı vatandaşlığı şerefine nail olduğu ve tebaalık görevlerini her an yerine getirdiği yazmaktadır Memleketin hem eski tarihi hem de burada yaşayan ahalisi çoğunlukla İslam milletine mensup olup, medreseler ile dervişlerin oluşturduğu kalıcı eserler, camiler ve mescitler bulunmaktadır. Yine bu memlekette Hristiyan milletinin Hz. İsa'nın doğumundan yüz yıl sonra inşa edilmiş ve sonra hükûmetin izniyle açılmış ibadethaneleri ve mekânları bulunmaktadır. Binden fazla büyük dükkân, ev ve diğer kutsal ticari binalar mevcut olup, bahsedilen belde (Harput) büyük ve eski (tarihî) binalardan oluşmaktadır. Burada Harput'un büyük bir yerleşim yeri olup köklü bir tarihe sahip olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bundan sonra idare merkezinin Mezra'da olmasının yarattığı olumsuzluklardan bahsetmiştir (BOA ŞD. 1465-13).

Harput'a yaklaşık bir saat mesafe uzaklıkta olan Mezra'da bazen mahkemelerin uzun sürdüğü halkın burada geçen zamanda gidip gelmekten, işlerini yapamamaktan mağdur olduklarını yazmaktadır. Yine terk edilen Harput'a bazı çetelerin saldırdığını, burada huzursuzluk yarattığını eklemiştir. Bu terk edilmenin sonucunda Harput'ta ticaret azalmıştır. Vakıf gelirleri azalmıştır. Medreselerde yetişen öğrencilerde kıt kanaat geçinmektedir (BOA ŞD. 1465-13).

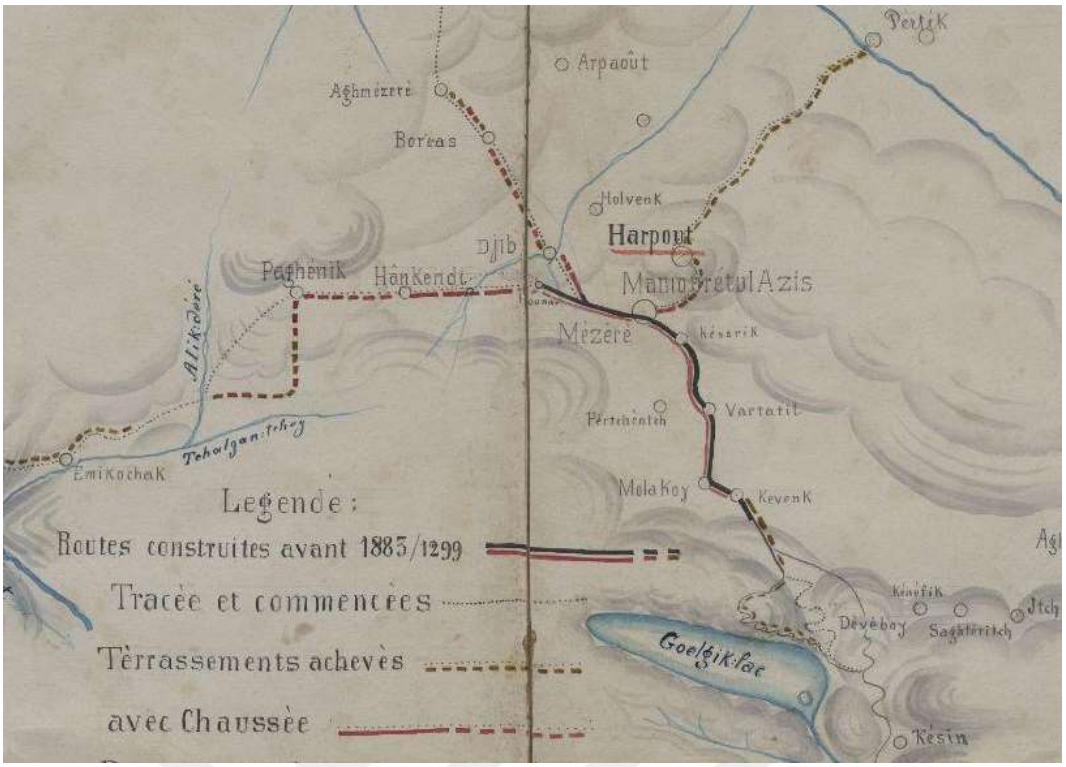
Mezra'da bulunan hükümet konağının ve çevresinde bazı yapıların yandığını, yeni bir konağın yapılmasının masraflı olduğunu, bunun yerine de Harput'ta bulunan bir konağın uygun durumda olduğunu yazıp taşınması için gerekli alt yapıyı hazırlamışlardır. Belgeyi yazanlara göre merkezin yeniden Harput'a taşınması ile

Mezra'da yaşayan halk geri dönecektir ve onlar için büyük bir kayıp olmayacaktır. Dönemeyenler de burada (Mezra) ticaret yapıp yaşamaya devam edebilecektir. Yine Mamuretü'l-Aziz'de bulunan köylerin çoğunun Harput'a bağlı olduğunu, işlerin böylece daha kolay idare edileceğine dair de önerilerini sunmuşlardır. Bağları, bahçeleri ve manzarasıyla bu, kökleri uzun bir geçmişe dayanan şehrin yeniden eski günlerine kavuşması istenmiştir (BOA ŞD. 1465-13).

Bu belgeye hızlı bir şekilde cevap verilmiş, Mezra kasabasının vilayet merkezi olmaya uygun olduğu ve her açıdan gerekli şartları sağladığı açık bir şekilde anlaşılmış, bu hususta alınan yüksek makamların kararı tamamen isabetli bulunmuştur. Ancak ilk belgeyi yazan kişilerin kendi çıkarları doğrultusunda bunu kaleme aldıkları, kararın ise idare merkezinin değişmeyeceğini vurguladığı belirtilmiştir (BOA ŞD 1465-18).

İkinci belgede, Mezra'da yanan konağı fırsat bilerek çıkar sağlamaya çalışan bu kişilerin talebinin reddedildiği, hükûmetin ise uzun zamandır Mamuretü'l-Aziz kasabasının imarı için çalıştığı, burada cami ve mektepler gibi birçok yapı, fabrikalar, hanlar, hamamlar ve dükkânlar inşa edilerek buranın şehir hüviyetini kazandığı belirtilmiştir (BOA ŞD 1465-18).

İlk belgede, şehrin dağınık olduğu ve köylerin büyük oranda Harput kasabasına bağlı bulunduğu yazılmış, buna cevaben yeni merkezin ana yollara sahip olduğu vurgulanmıştır (Harita 3.7). Dersaadet–Bağdat güzergâhı üzerinde konumlanan bu merkezin stratejik öneme sahip ulaşım yollarına ev sahipliği yaptığı da belirtilmiştir. Merkezin taşınması durumunda burada yaşayan halkın mağdur olacağı ve geçim kaynaklarını kaybedeceği ifade edilmiştir. Ayrıca taşınmanın maddi kayıplar getireceği, bunun da hükûmete zahmet ve maddi zarar vereceği ve herhangi bir fayda sağlamayacağı vurgulanmıştır. Sonuç olarak, hükûmetin halkı düşünerek merkezin Mezra kasabasında kalmasını uygun bulduğu ve yeni bir konağın inşa edileceği belirtilmiştir (BOA DH.MTK 1927-30).

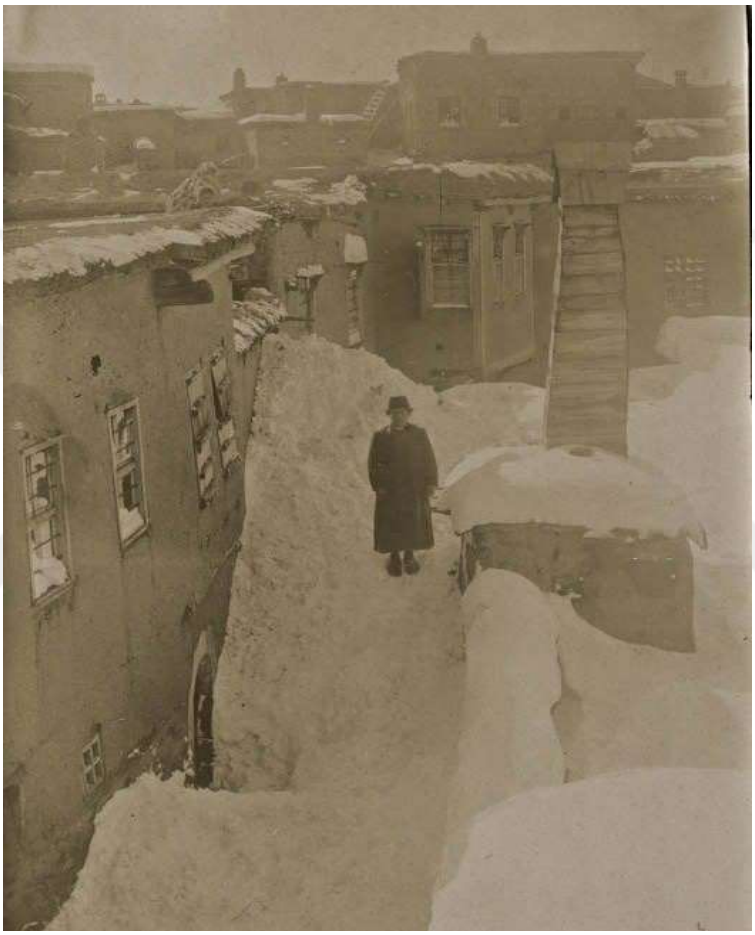
Harita 3.15 Harput vilayeti yol haritası 1883 (BOA HRT.h 1609)

Son iki belgeden de anlaşılacağı üzere, kasaba nispeten büyümüş ve gelişmeye devam etmiştir. Merkezin değişmemesi kararı, yapılan seçimin isabetli olduğunun bir göstergesidir. Böylece Mamuretü'l-Aziz büyümeye kaldığı yerden devam etmiştir. Bu kararlar neticesinde Harput ise küçülmeye devam etmiştir.

3.4.9 Vital Cuinet'in Notlarında Mamuretü'l-Aziz

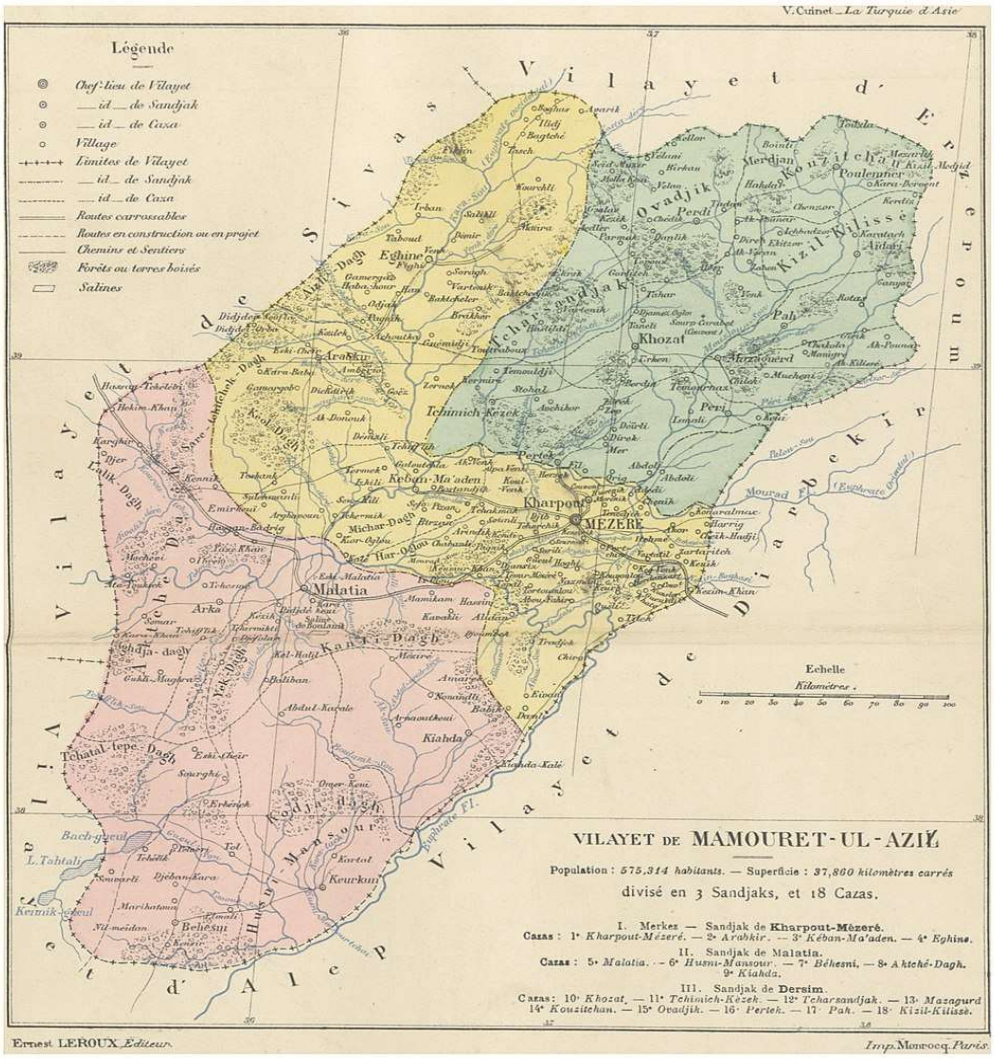
Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* adlı eserinin 4. cildinde Mamuretü'l-Aziz'e de yer vermiştir. Cuinet, 1890'lı yılların başında Mamuretü'l-Aziz'e uğramış, kitabında 1888 yılında vilayete Dersim Sancağı'nın eklendiğini ve vilayetin artık 3 sancak, 18 kaza, 18 nahiye ve toplam 2.443 köye sahip olduğunu belirtmiştir. Eserinde, vilayetin nüfusunu 575.314 kişi olarak vermiştir. Müslüman nüfus içerisinde kadınların sayısının erkeklerden fazladır. Savaşların yaşandığı bu dönemde kadın sayısının fazla olması olağan bir durumdur. Merkez Sancak (Mezra ve Harput) ise idari olarak 4 kaza, 9 nahiye ve 670 köye sahiptir. Cuinet, Harput Merkez Sancağı'nın nüfusunu 295.024 kişi olarak, Harput şehrinin nüfusunu toplam 20.000, Mezra'nın nüfusunu ise toplam 5.000 olarak vermiştir. Kadın nüfusunun erkek nüfusundan fazla olmasını ise askerlik, savaşlar ve işsizlik nedeniyle insanların göç etmesine bağlamıştır (Cuinet, 1891).

Vital Cuinet'in tanımladığı Harput, bölgeye daha önce gelen seyyahların betimlemeleriyle benzerdir. Sarp bir dağın başındaki bu eski vilayet merkezinde dar sokaklar, su teminindeki güçlük, kışın yakacak odun yokluğu ve kerpiç evlerin damlarının yıkılmaması için sokağa atılan karlar gibi uğraştırıcı işler, halkı bezdirmiş, Harput, cazibesini kaybetmiştir (Şekil 3.47). Cuinet'e göre, halk bu olumsuzluklar nedeniyle aşağıda bulunan ovaya göç etmiş ve bu terk ediş Mezra kasabasının temellerini atmıştır (Cuinet, 1891).

Şekil 3.47 Harput'ta oluşan kar yığınları 1911 (Project Save, t.y-b)

İdari birimler, vilayetin merkez kasabasında yani Harput şehrinin yönetim merkezi olan Mezra'da bulunmaktadır. Şehrin idare merkezi olan Mezra'da Tapu Kadastro, Yazışma, Maliye, Vakıf gibi idari müdürlükler yer almaktadır. Diyarbakır İstinaf Mahkemesi'nin yargı yetkisi altında bir istinaf, hukuk, ticaret ve asliye ceza mahkemeleri bulunmaktadır. Vital Cuinet kitabında Mamuretü'l-Aziz vilayet haritasına yer vermiştir (Harita 3.8). Haritada Harput ve Harput şehrinin idari merkezi olarak tanımladığı Mezra görülmektedir (Cuinet, 1891).

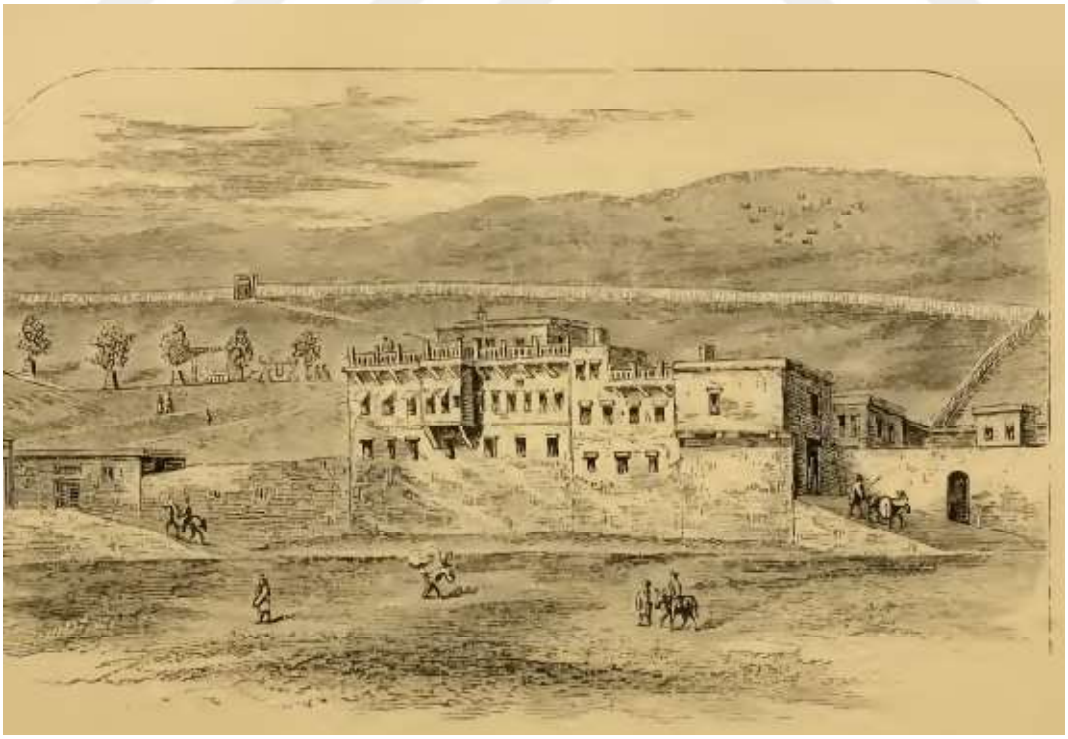
Harita 3.16 Mamuretü'l-Aziz vilayet haritası (Wikimedia Commons, 2014)

Vital Cuinet, Mamuretü'l-Aziz'in ikliminin çok sert olmadığından bahsetmiştir. Kış aylarının kar yağışlı olduğunu ancak bunun uzun sürmediğini ve Şubat'ta bittiğini yazmıştır. Topraklarının verimli olduğunu ve bunun Diyarbakır'ın kurak iklimi karşısında bir tezat oluşturduğunu belirtmiştir. Bölgede bol miktarda tahıl, yün, deri ve şarap üretilmekte, her türlü meyve ve sebze bulunmaktadır. Ancak bu ürün yelpazesine rağmen bölgede çiftçinin fakir olduğunu da ifade etmiştir. Ona göre, başlangıç sermayesi olmayan köylünün ağalardan aldığı yüksek faizli borçlar bu duruma sebep olmaktadır (Cuinet, 1891).

Dini otoritelerden de bahseden yazar, burada Müslümanlar için Mezra'da bir müftünün, Ermeniler için ise Harput ve Mezra'da piskoposların bulunduğunu yazmıştır. Müslüman ve gayrimüslimlerin bölgede benzer geleneklere sahip olduklarından söz etmiştir. Bu coğrafyada yüzyıllardır beraber yaşayan halkların

birbirinden etkilenip ortak bir kültür oluşturmasının doğal bir durum olduğu kabul edilebilir. Bölge halkının misafirperver olduğunu ancak kaba ve tembel olduğunu da eklemiştir. Ev reisinin büyükbaba, onun yokluğunda ise baba olduğunu, kadınların ise genellikle ev hizmetiyle ve mutfak işleriyle meşgul olduklarını belirtilmiştir. Evler, haremlik ve selamlık bölümlerinden oluşmaktadır (Cuinet, 1891).

Eğitimden de bahseden yazar, medreseler dışında okulların da bulunduğunu, Müslümanların ilkokullarında din, okuma ve aritmetiğin temel ilkelerinin öğretildiğini yazmıştır. Mamuretü'l-Aziz kasabasında askerî ve sivil olmak üzere iki adet rüştiye bulunmaktadır. Mezra'da bulunan rüştiyenin yaklaşık 90 öğrencisi olduğu, sivil rüştiyenin ise inşaatı devam etmesine rağmen yaklaşık 60 öğrenciye ders verdiği belirtilmiştir. Okullarda Türk ve Fransız Dili ve Edebiyatı, coğrafya, tarih, geometri, mineraloji, jeoloji ve diğer doğa bilimleri dersleri verilmektedir. Bu okulların yanı sıra Ermeni Gregoryen, Protestan ve Katolik okulları ile Latin ve Amerikan misyoner okulları da bulunmaktadır (Şekil 3.48, Şekil 3.49). Yazar, kitabında genel yönetimin eğitim alanında sadece Müslüman cemaate değil, diğer cemaatlere karşı da olumlu bir tavır takındığını eklemiştir (Cuinet, 1891).

Şekil 3.48 Amerikan misyoner okullarından Harput Kız Okulu gravürü (Wheeler, 1868)

Şekil 3.49 Harput Amerikan misyoner okullarından Fırat Koleji yerleşkesi (Taşçıyan, 2012)

Ancak kitabında tarihî kişilikler hususunda verdiği bazı bilgiler hatalıdır. Örneğin, kitabında Mehmed Reşid Paşa'nın padişah II. Mahmut döneminde geldiği doğruyken kitapta Abdülmecit döneminde gönderildiği yazmaktadır (Cuinet, 1891). Bir diğer örnek ise Mamuratü'l-Aziz ismi Ahmet İzzet Paşa döneminde verilmiştir (Çelikdemir, 2019). Oysa Cuinet, bunun İsmail Paşa döneminde gerçekleştiğini yazmıştır (Cuinet, 1891). İsim değişikliğinin İsmail Paşa döneminde olduğunu yazan bir diğer kaynak ise J.H Kramers The Encyclopaedia of Islam adlı kitabıdır (Kramers, 1927). Vital Cuinet'in aktardığı bu bilgiler, dönemin sosyo-ekonomik ve idarî yapısını anlamak açısından önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

3.5 Sultan V. Mehmet Reşad ve Sultan VI Mehmet Vahdettin Dönemi'nde Yerleşim ve Yapılar (1909-1922)

Sultan II. Abdülhamit, II. Meşrutiyeti ilan etmiş ve 1908'de Meclis-i Mebusan tekrar açılmıştır. Bu dönemde siyasi gerilim yükselmiş ve 31 Mart Vakası yaşanmıştır. Hareket Ordusu'nun bastırdığı bu isyanın ardından, Meclis-i Mebusan'ın aldığı kararla Sultan II. Abdülhamit tahtan indirilmiştir (Gencer, 2019). Yerine kardeşi Sultan V. Mehmet Reşad geçmiştir (Uffin, 2019). 1911-1912 Trablusgarp ve 1912 Balkan Savaşları sonucunda topraklarının çoğunu kaybeden

Osmanlı Devleti'nde, I. Dünya Savaşı ile yıkıma giden süreç daha da hızlanmıştır (Uyanık, 2011). 1918 yılı 30 Ekim'de Mondros Antlaşması imzalanmıştır (Göl, 2019). Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi dikkat çekicidir: "Vilâyat-ı Sitte'de iğtişaş (isyan, kargaşa) zuhurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza eder" (Erim, 1953). Bu maddede bahsedilen Vilâyat-ı Sitte, Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretü'l-Aziz vilayetleridir. Bu mütarekenin imzalanması çeşitli tepkiler doğurmuştur. Mustafa Kemal İstanbul'dan Anadolu'ya gelmiş, burada paşaların ve halkın desteği ile Millî Mücadele'yi başlatmıştır. Millî Mücadele, Türk halkının bağımsızlık ve özgürlüğü için işgalci devletlere karşı verdiği büyük bir savaştır. Bölgede kongreler düzenlenmiş, halk bilgilendirilmiş ve topyekûn savaşlar verilmiştir (Arslan, 2022). Bu savaşların ve mücadelenin sonucunda Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

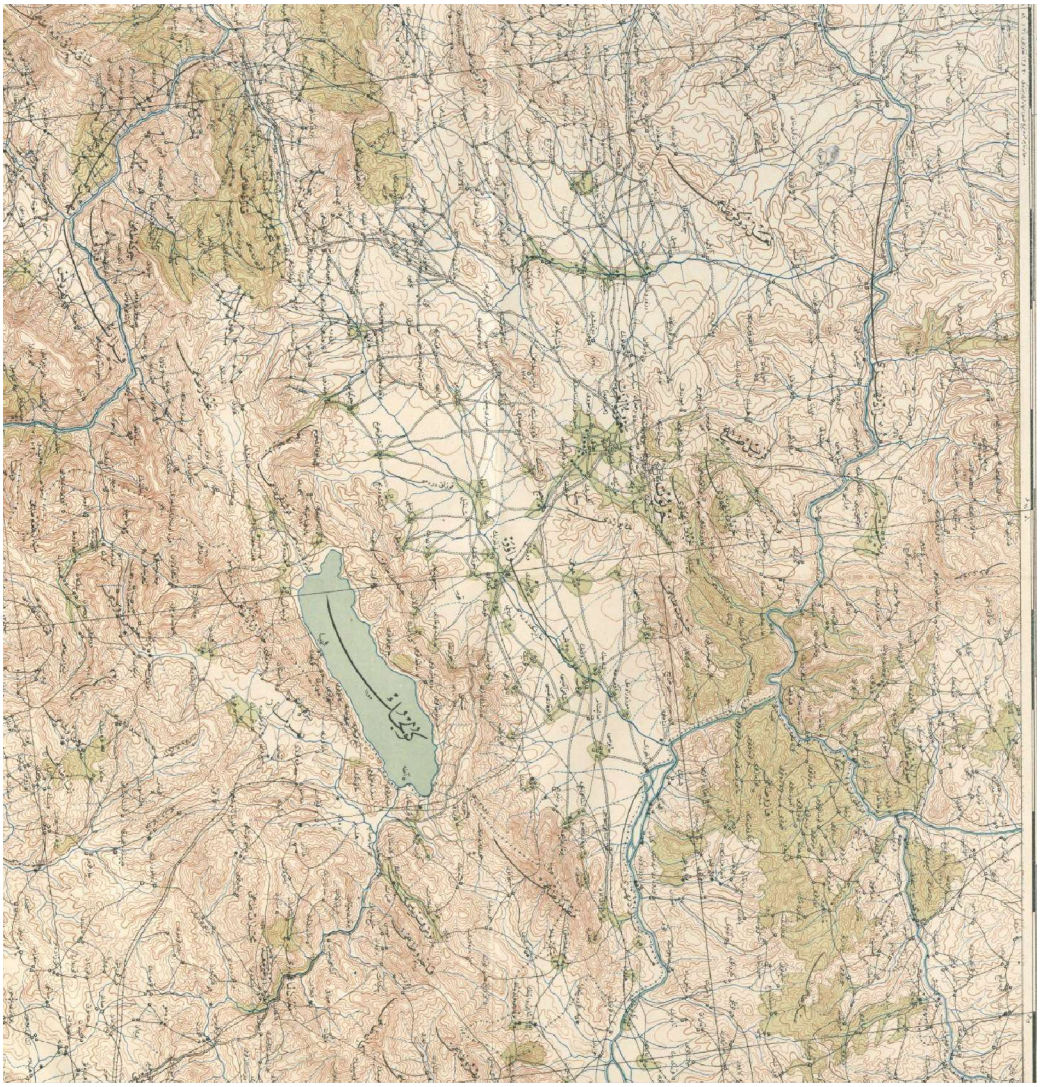
Millî Mücadele döneminde Dersim ve Malatya sancakları Elaziz vilayetine bağlıdırlar. Elâzığ, bu mücadele yıllarında işgale uğramayan vilayetlerden biridir ve nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Elaziz vilayetinde askerî birlik sayısı az olmakla birlikte birliklerdeki asker sayısı da düşüktür. Millî Mücadele'nin yaşandığı dönemde Elaziz Valisi Seydi Ali Bey görevden alınmış, yerine Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından Ali Galip atanmıştır (Yedek, 2016). Ali Galip, Millî Mücadele karşıtı olduğu için o dönem toplanan Sivas Kongresi'ni engellemeye çalışmıştır. Görevi kongreyi dağıtmak ve Mustafa Kemal'i tutuklamaktır. Bunun için kongre döneminde Elaziz'den Malatya'ya gelmiştir ancak burada paşanın aldığı askerî önlemler sayesinde başarısızlığa uğramıştır. Ali Galip, Elaziz'de kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden gençlerin çıkarmak istedikleri gazeteye valilik kararıyla da engel olmuştur (Sunguroğlu, 1958). Ancak ardından gelen valiler ve halk mücadeleye destek vermeye devam etmişlerdir. Mamuretü'l-Aziz, Tekâlif-i Milliye emirleri üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 690 lira yardım yapmış ve bu miktarla en büyük yardımı yapan vilayet olmuştur (Yedek, 2016). Miting ve protestolarla tepkilerini göstermeye ayrıca devam etmişlerdir (Bozan, 2023). 1921 yılında Malatya ve Dersim sancakları Mamuretü'l-Aziz vilayetinden ayrılmıştır. Diyarbakır'a bağlı olan Bakır Madeni Sancağı ise Mamuretü'l-Aziz'e kaza olarak bağlanmıştır. Elaziz; Ağın, Baskil, Keben, Maden, Palu, Karakoçan ve Sivrice olmak üzere yedi kaza, on altı nahiye ve altı yüz iki köyden oluşmaktadır. (Sunguroğlu, 1958)

19. yüzyılın 2. çeyreğinden itibaren başlayan ovaya göç ve yerleşme süreci, 20. yüzyıla gelindiğinde de devam etmiştir. Ancak bu yıllar, büyük savaşların yaşandığı bir dönemdir. Bu savaşlardan etkilenen Mamuretü'l-Aziz'de gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğu göç etmiş ve Müslüman nüfus da bu savaşlarda büyük kayıplar yaşamıştır. Mamuretü'l-Aziz kasabasında ve Harput'ta göç eden gayrimüslimler, uzun yıllar burada yaşayıp zanaat ve ticaretlerini geliştirmişlerdir. (Arslan, 2012) Ermeniler gidince ekonomide yerel bir boşluk oluşması muhtemeldir.

1909 yılında Erzincan-Harput arasındaki yol tamamlanmıştır. 1913 yılında Diyarbekir-Bitlis, Harput ve Kiğı güzergâhlarında gerçekleştirilen yol yapım çalışmaları, bölgenin ulaşım altyapısını güçlendirerek Mamuretü'l-Aziz ve çevresinin diğer yerleşimlerle bağlantısını kolaylaştırmıştır. Çevre iller ile yapılan bu bağlantılar, kentin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Akdemir, 2013). Yine bu dönemde kent içi ulaşım ağı da önem kazanmış, köyler Mamuretü'l-Aziz kasabası ve Harput'a bağlanmıştır. 1911 yılında, H 1330 tarihinde hazırlanan Erkanı Harbiye'de basılan haritada bu yollar görülmektedir (Harita 3.17). Ancak Harita 3.17 ve Harita 3.18 karşılaştırıldığında, vilayet içinde 1911 ve 1922 yılları arasında ulaşım ağında belirgin bir farka rastlanmamıştır.

Harita 3.17 1911 yıllarında Mamuretü'l-Aziz (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, 2023-a)

Harita 3.18 1922-23 yıllarında Mamuratü'l-Aziz (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, 2015)

1911-1923 yılları arasında kentin gelişimini sunan haritalar dışında, I. Dünya Savaşı sırasında havadan çekilmiş Mamuretü'l-Aziz fotoğrafı bizlere fikir vermektedir (Şekil 3.50). Bu görsel incelendiğinde, kent merkezinin aslında çok büyümediği, birkaç mahalleden ibaret bir kasaba görünümünde olduğu çıkarımı yapılabilir. Şekil 3.50 ve Şekil 2.51'de yer alan görseller, Alman jeolog Edmund Naumann'ın yorumuna da birer örnektir. Ona göre Harput bir sokak şehri, Mezra ise bir bahçe şehrini andırır (Naumann, 1893). Günümüzde, fotoğrafta kasabanın merkezî konumunda yer alan meydanın batısına doğru uzanan cadde Gazi Caddesi, doğuya doğru uzanan cadde Hürriyet Caddesi, güneye doğru uzanan yol ise İstasyon Caddesidir. Fotoğrafta merkezin kuzeyinde kalan geniş bir bahçe içinde bulunan yapı ise Alman Misyoner Okuludur.

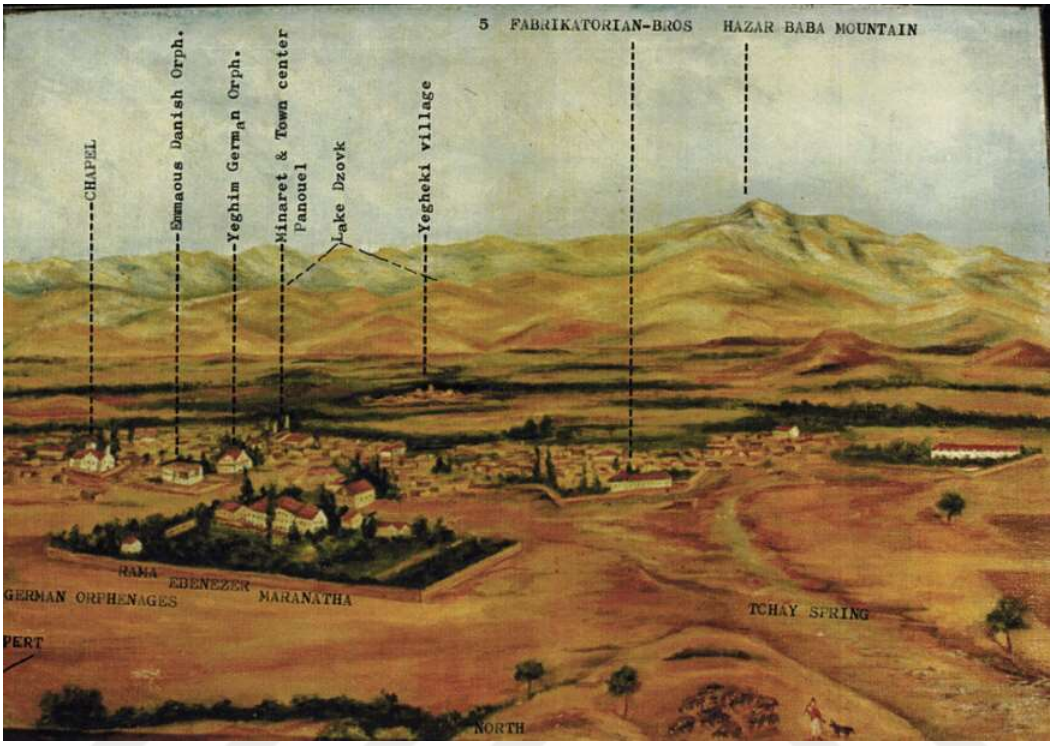

Şekil 3.50 1914 yılında Mamuretü'l-Aziz havadan çekilmiş bir fotoğrafı (Dye, 2021)

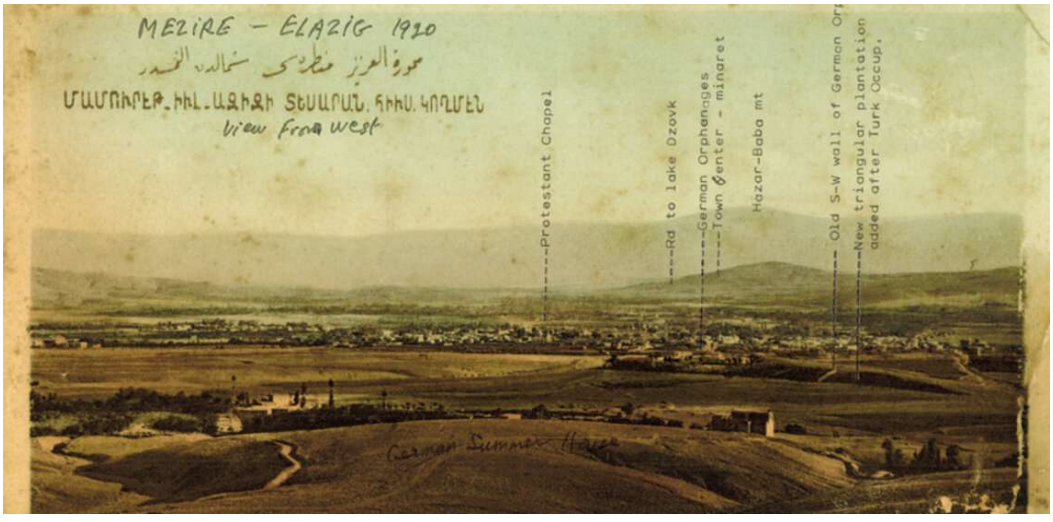

Şekil 3.51 1902 Harput Sarahatun ve Gürcübey Mahalleleri (Elâzığ Valiliği Arşivi)

1917'li yıllarda Mezra'yı gösteren bir çizimde de Mezra'ya kuzeyden bakarız (Şekil 3.52). Çizimde kent merkezi Alman Misyoner Okulları ve Reşid Paşa'nın ilk olarak yerleştiği Iğiki(Yığınki) Köyü görülür. Çizim Mamuretü'l-Aziz'in mekansal gelişimini de gösterir. 1920 yılına ait görsel de çizimi desteklemektedir (Şekil 3.53).

Şekil 3.52 1917 Mamuretü'l-Aziz panoraması (Bjørnlund, 2015)

Şekil 3.53 1920 yılında Mamuretü'l-Aziz (Bjørnlund, 2015)

3.5.1 Annie Tracy Riggs Hastanesi

Amerikalı misyonerler Harput'ta eğitim faaliyetlerini sürdürürken diğer yandan sağlık alanlarında da hizmet vermişlerdir. 1909 yılında Harput Şarachanebaşı'nda bir eczane açmışlardır (Kılıç, 2007). Bölgeye gelen misyoner doktorlar, burada zor şartlarda insanlara sağlık hizmetleri vermiştir. Bu doktorlardan biri olan Annie Tracy Riggs, Harput'a geldikten yaklaşık bir yıl sonra, 1905 yılında vefat etmiştir. 1910 yılında Dr. Henry Herbert Atkinson tarafından Mezra'da onun adını taşıyan Annie Tracy Riggs Hastanesi açılmıştır (Yücel, 2011) (Şekil 3.54).

Şekil 3.54 Anna Trancy Riggs hastanesi 1921 (Project Save t.y -ç)

Dört bölümden oluşması planlanan hastanenin ilk etapta iki bölümü tamamlanmıştır. İlki merkez binasıdır. Bu binada yönetim ofisleri, eczane, laboratuvar, klinik, ameliyathane ve bekleme odası bulunmaktadır. İkinci bölüm ise 40 yatak kapasitesine sahip koğuş binasıdır (Şekil 3.55). Kalan bölümler 1912 yılında tamamlanmıştır. Hastanede civar köy ve şehirlerde yaşayan halk da tedavi görmüştür. (Yücel, 2011) Annie Tracy Riggs Hastanesi, yalın ve simetrik cephe düzenlemesi ile birlikte, sütunlarla desteklenen üçgen alınlıklı giriş mimarisiyle Kolonyal Canlandırmacı üslubunun karakteristik özelliklerini göstermektedir (Atasoy, 2022) (Şekil 3.56).

Şekil 3.55 Anna Trancy Riggs hastanesi iç mekân (Haushamadyan, t.y- c)

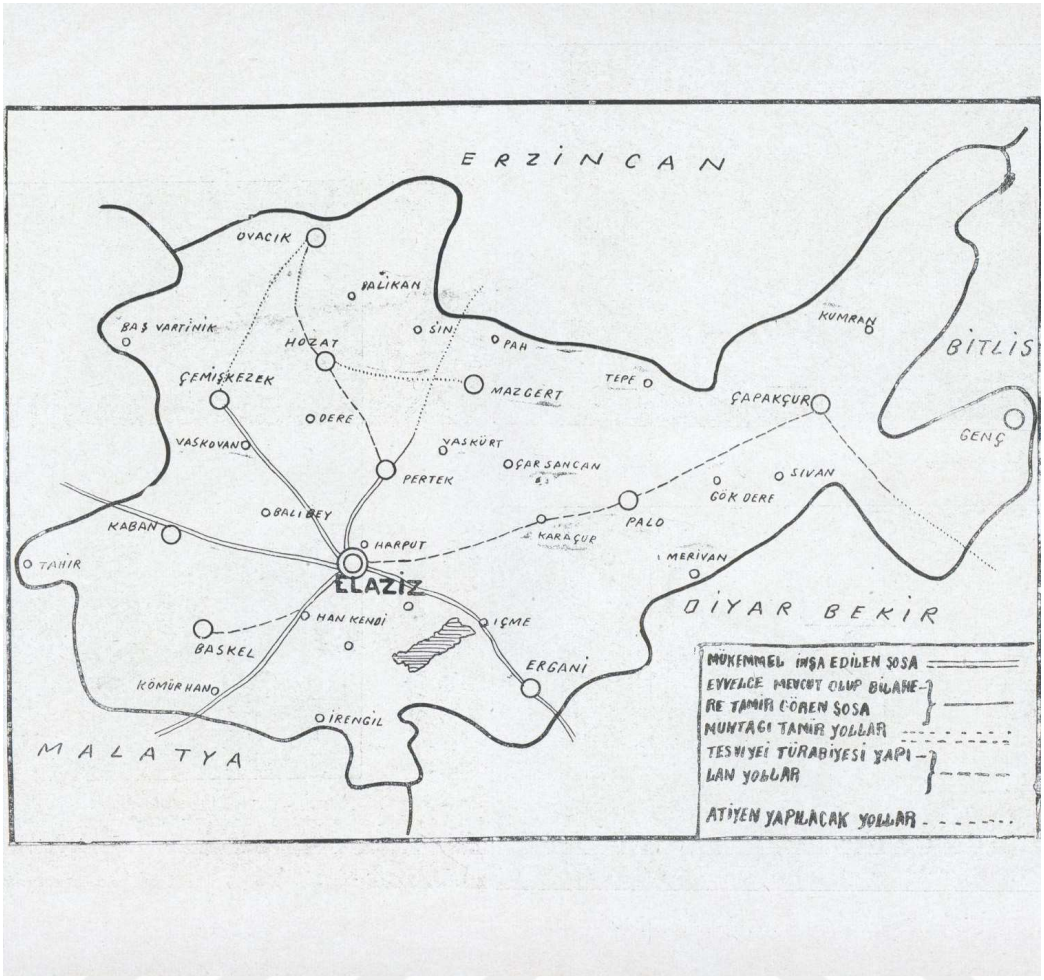
Şekil 3.56 Annie Tracy Riggs Hastanesi giriş cephesi (Haushamadyan, t.y- c)

Bu hastane yapısı, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Müslüman askerlere hizmet vermiştir. Bu sürede Müslüman askerlere Hristiyanlık propagandası yapılmıştır. Kısa bir süre askerî yetkililerin yönetiminde olan hastane, daha sonra Kızıl Haç'a bağlanmıştır. Kafkas Cephesi'nden iki ila beş hafta arasında bir sürede hastaneye getirilen yaralı askerler burada tedavi görmektedir (Yücel, 2011). 1917 yılında kapatılan hastane, iki yıl sonra tekrar açılmış, üç yıl kadar hizmet verdikten sonra 1922 yılında faaliyetlerine tamamen son vermiştir (Kılıç, 2007). 1927 yılında binaya Elaziz Akıl Hastanesi taşınmıştır (Demir ve Çevik, 2025).

4
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK YILLARINDA ELAZIĞ ŞEHRİNİN GELİŞİMİ VE YAPILAŞMA (1923-1950)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî olarak çöküşü sonrasında gerçekleşen çok yönlü bir dönüşüm sürecidir. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte halk egemenliğine dayalı yeni bir yönetim anlayışı benimsenmiş ve modernleşme hedeflenmiştir (Baykal, 1979). Bu dönemde hukuk, eğitim, ekonomi ve toplumsal alanda köklü reformlar gerçekleştirilerek çağdaş bir devlet inşası amaçlanmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye'nin uluslararası alanda siyasi bağımsızlığı tanınmış, yeni devletin meşruiyeti güçlenmiştir (Kırılmaz ve Kırılmaz, 2015). Cumhuriyetin ilk yılları, modernleşme ve laiklik ilkeleri çerçevesinde devletin yeniden yapılandırıldığı, ulusal kimliğin inşa edildiği bir dönem olmuştur.

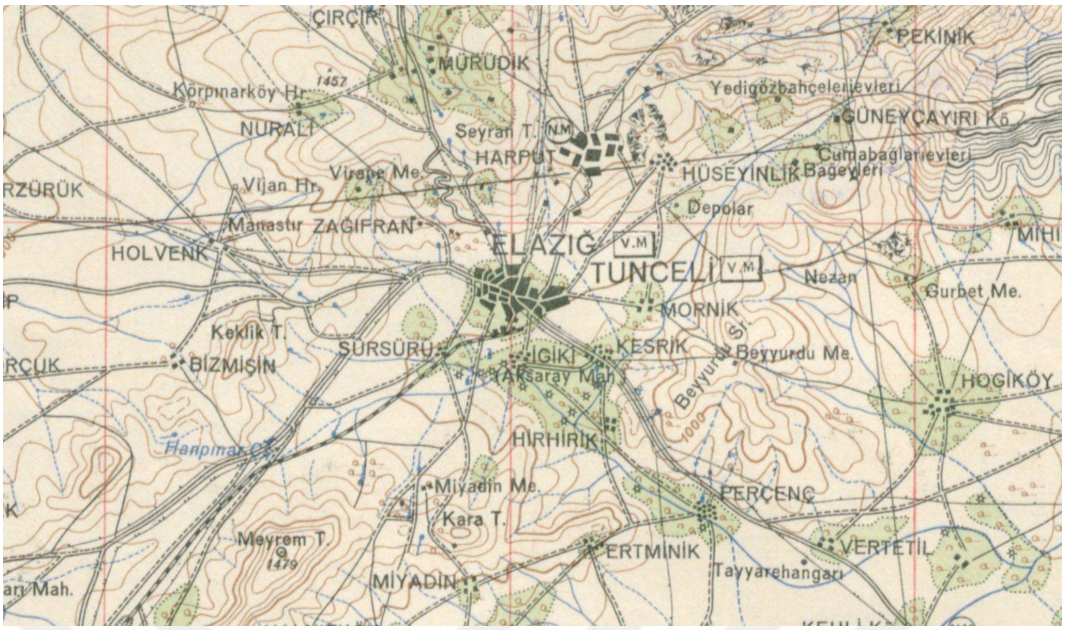
Cumhuriyetin ilanını takip eden ilk yıllarda Elaziz, bölgesel ve toplumsal dönüşümlere tanıklık etmiştir. Harput'tan merkez kasabaya yönelik göç hareketi bu dönemde devam ederken Elaziz'in idarî sınırlarında da değişiklikler yaşanmıştır (Yedek, 2016) (Şekil 4.1). Bu süreçte bölgeyi doğrudan etkileyen Şeyh Said ve Dersim isyanları meydana gelmiş ancak tüm olumsuzluklara rağmen kentte bayındırlık faaliyetleri sürdürülmüş, şehir fiziksel ve sosyal açıdan gelişmeye devam etmiştir.

Şekil 4.1 Elaziz kent sınırları 1929 (Salt Araştırma, 2020)

1925 yılında Şeyh Said İsyanı yaşanmıştır. 13 Şubat'ta başlayan isyan hızla yayılmış ve 24 Şubat'ta Elaziz ele geçirilmiştir (Sunguroğlu, 1958). O dönemde Elaziz Valisi Hilmi Bey makamını terk ederek Malatya'ya kaçmıştır (Yedek, 2016). Oluşan bu idarî boşluk nedeniyle isyancılar kenti ele geçirip hastaneleri istila etmiş, dükkanları yağmalamışlardır. Ancak kent halkı ve Türk Ocakları büyük bir direniş göstererek ayaklanmacıları kentten kovmuştur. Hilmi Bey'in ayrılmasının ardından Beyzade Hacı Mehmet Nuri Efendi vekil olarak bir süre valilik yapmıştır. Meclis, bölgede sıkıyönetim ilan etmiş ve bir süre bu şekilde yönetilmiştir. 1925 yılında Dersim Sancağı, tekrar Elaziz'e bağlanmıştır (Sunguroğlu, 1958).

4 Ocak 1936'da yürürlüğe giren kanunla Erzincan'ın Pülümür kazası ve Elaziz'in Çemişgezek, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Hozat, Pertek kazaları birleştirilerek Tunceli vilayeti kurulmuştur. Bu vilayetin merkezi geçici olarak Elaziz vilayetine verilmiştir (Şekil 4.2). Böylece bir dönem Elaziz vilayet merkezinde iki vali görev yapmıştır (Yedek, 2016).

Şekil 4.2 Elâzığ ve Tunceli vilayet merkezleri 1955 (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, 2023-b)

1937 -1938 yılları arasında Dersim İsyanı yaşanmıştır. Bu bölgede Osmanlı döneminden süregelen isyanlar Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir (Doğan, 2012). Dersim bölgesi için Cumhuriyet'in ilk yıllarında çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda, Dersim bölgesinin ağa, şeyh ve reislerin otoritesi altında bulunduğu, halkın ise cehalet ve yoksulluk içinde yaşadığı tespiti yapılmıştır. Bu doğrultuda, söz konusu sorunların giderilmesi ve toplumsal yapının dönüştürülmesi amacıyla bölgenin kapsamlı bir şekilde ıslah edilmesinin zorunlu olduğu vurgulanmıştır (Yedek, 2016). Bölgede silahların toplatılıp ağa, bey, aşiret reislerinin sürülüp, halka geçimi için toprak verilmesi ve üreticinin korunması istenmiştir (Günal, 1999).

Dersimlilerin Elazığ'da iskânı kapsamında, çoğunlukla Ermeniler tarafından terk edilmiş olan Etminik, Koçkale, Pirinççi, Koruk, İçme, Mornik, Habusu, Kuyulu, Zenteriç, Dambüyük, Kuzova'da Çorçuk, Kehli, Şintil ve Şanik gibi köylerde toprak tahsis edilmiştir. Bu süreçte yaklaşık 3.000 aile bu köylere yerleştirilmiştir (Yedek, 2016). Ancak yapılan iskân başarılı olamamış, gelen halkın bir kısmı geri dönmüş, bölgede bulunan ağalar Dersim ile olan irtibatlarını koparmamışlardır. Bölgede yeniden asayişsizlikler başlamış, Seyit Rıza ve ona bağlı aşiretler 20-21 Mart 1937'de isyana başlamışlardır (Zengin, 2020). Dersim Harekâtı sürecinde Elâzığ ili hem komşu vilayet konumunda bulunması hem de Dördüncü Umumî

Müfettişlik Merkezi olması nedeniyle stratejik bir önem kazanmıştır. Harekâtın tüm aşamalarında aktif rol üstlenen Elâzığ, takviye birliklerin sevkiyatında geçiş noktası olarak kullanılmış, ayrıca askerî komutanlar, harekâtın sevk ve idaresini Elazığ'dan günlük olarak yürütmüşlerdir (Yedek, 2016). İsyanı bastırmaya yönelik hareketler başarılı olmuş, Seyit Rıza 10 Eylül'de Erzincan jandarmasına teslim olmuştur. Erzincan'da yapılan ilk sorgusunun ardından Elazığ'da yargılanan Seyit Rıza idam cezası almış ve 15 Kasım 1937'de Elaziz Buğday Meydanı'nda idam edilmiştir. (Günal, 1999)

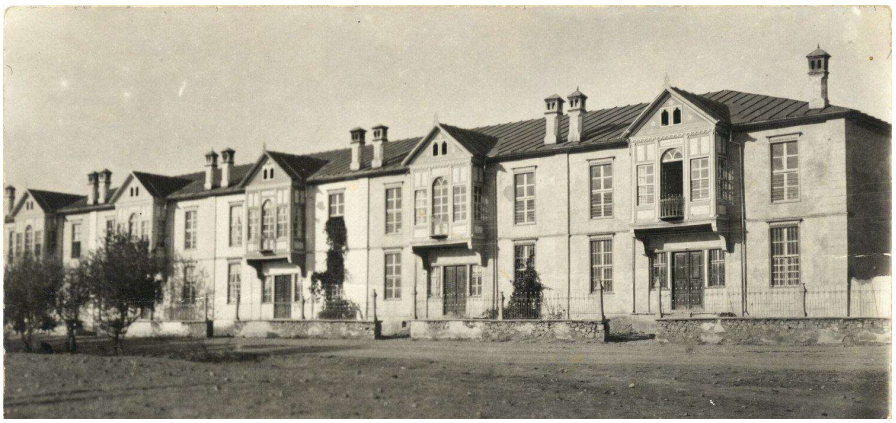
17 Kasım 1937 yılında Atatürk Elaziz'e gelmiştir. Bölgeyi ve yapılan çalışmaları incelemiştir. Halkevinde adına bir gece düzenlenmiş, bu gecede yöresel oyunlar oynanmış ve bölgenin kültürü tanıtılmıştır. Çeşitli konuşmaların da yapıldığı gecede Atatürk, Elaziz isminin "azık ili", "azığı bol" anlamına gelen Elazık olmasını istemiştir (Kaya ve Akçora, 2019). Belediye Meclisi'nin aldığı kararla, isim kabul edilmiş ve söyleme kolaylığı açısından "Elâzığ" olarak düzenlenmiştir. 17 Aralık 1937 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 7806 nolu Kararname ile Elaziz beldesinin adının Elâzığ olarak değiştirilmesi onaylanmıştır (BCA 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı 80 100 14 M 10.12.1937). Bu tarihten sonra isim, değişikliğe uğramamıştır. Yaklaşık bir buçuk asırlık süreçte Mezra, Ağavat Mezrası, Mamuretü'l-Aziz, Elaziz olarak adlandırılan bu bölgenin son isim değişikliğiyle günümüzdeki adı Elâzığ olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da Elaziz, tarımsal üretim ağırlıklı yapısını sürdürmüş ve bir tarım şehri olma kimliğini korumuştur (Baytal, 2013). Tarıma dayalı ekonomik yapının bir sonucu olarak kentte kırsal nüfus oranı, kent merkezine kıyasla daha yüksek olmuştur. 1927 yılında Elaziz kentinin nüfusu 213.777 iken, bu nüfusta kırsal kesimin oranı %81,4'tür. 1935 yılında kentin nüfusu 42.412 kişi artarak 256.189 olmuştur. Kısa sürede nüfusun bu denli artmasında, doğal nüfus artışından ziyade 1933 yılında çıkarılan af kanunundan yararlanan, daha önce kayıtsız kalan nüfusun yeniden sisteme dâhil edilmesi ve demiryolu inşaatı nedeniyle artan işçi hareketliliği etkili olmuştur. Ayrıca 1935 nüfus sayımında, Çapakçur ve Genç kazalarının Elaziz sınırları dışında kaldığı, Nazımiye'nin sınırlara dahil edildiği ve Ergani Madeni'nin "Maden" adıyla Elazığ'a bağlandığı görülmektedir. 1936'da

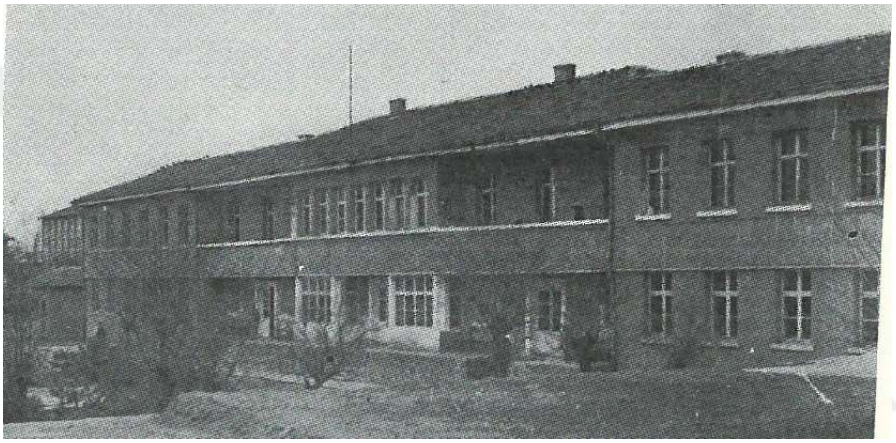
kentin idari yapısı değişikliğe uğramış, Elaziz'e bağlı olan Çemişgezek, Hozat, Kalan, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Pülümür ve Pertek ilçeleri yeni kurulan Tunceli iline bağlanmıştır. Bunun sonucunda, 1940 yılında yapılan nüfus sayımında Elâzığ nüfusu 190.366'ya düşmüştür. (Yedek, 2016) 1945 yılına gelindiğinde, II. Dünya Savaşı tehlikesi nedeniyle erkek nüfusun çoğunluğu askere alınmış ve bunun sonucunda kent nüfusunda belirgin bir artış yaşanmamış, nüfus 198.081 olmuştur. 1950 yılına gelindiğinde kentin nüfusu 213.330 olmuştur (TÜİK, t.y.).

Cumhuriyet'in ilanına kadar olan süreçte ve ilk yıllarında kent, diğer Cumhuriyet şehirleri gibi başlangıçta güçlük çekmiş ancak birkaç yıl sonra kalkınmaya devam etmiştir. Elaziz kentinin kalkınması ve bayındırlığı için Doğu illerinin genel ortalamasının üzerinde harcama yapılmıştır. Bayındırlık hizmetlerinin yanında sağlık harcamaları da ortalamanın üzerindedir. Eğitime ayrılan bütçe, sağlık bütçesine yakın olmakla birlikte diğer Doğu illeri ortalamasına yakındır. Bu dönemde yapılan kişi başı kamu harcamasında Elaziz, ortalamanın üstündedir. (Kopar, 2005)

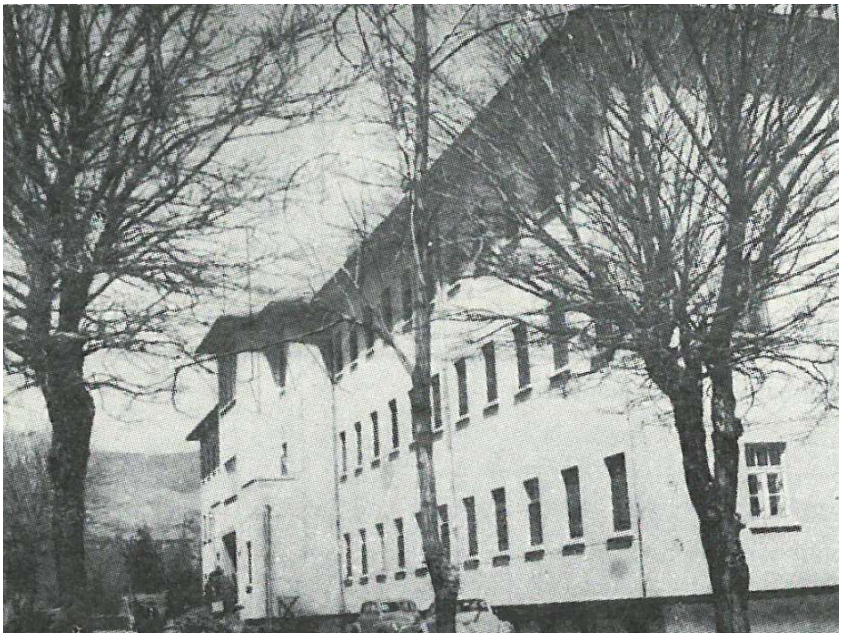
Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen salgın hastalıklar, Elaziz ve çevresinde de görülmüştür. Elaziz vilayetinde trahom, sıtma gibi hastalıklar büyük can kayıplarına neden olmuştur. Bu hastalıklarla mücadele için hastaneler ve dispanserler inşa edilmiştir (Baytal, 2013). Sıtma hastalığıyla mücadele amacıyla ayrıca bölgedeki bataklıklar ve sazlıklar kurutularak ıslah edilmiştir. 1925 yılında Dr. Refik Saydam'ın talebi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün onayıyla, Dr. Ahmet Şükrü Emed Elaziz'de Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi tesis edilip hizmete başlamıştır (Elâzığ Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi, 2018). Hastane, Elaziz'de Ermeni bir ailenin sahip olduğu ancak daha sonra terk edilen Beşkardeşler yapılarında hizmet vermeye başlamıştır (BCA 30-18-1-1 / Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) 13-23-14 M 12.04.1925). Bir süre sonra Annie Tracy Riggs Hastanesi'ne taşınarak hizmet vermeye devam etmiştir (Demir ve Çevik, 2025) (Şekil 4.3). Daha sonra hastane arazisi başka yere nakledilerek büyüklü küçüklü 22 bina inşa edilmiştir (Elâzığ İl Yıllığı, 1970). 1941 yılında Elâzığ Cüzzam Hastanesi, 1944 yılında Devlet Hastanesi hizmete girmiştir (Haykır, 1999) (Şekil 4.4, Şekil 4.5).

Şekil 4.3 Elaziz Beşkardeşler yapısı Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi (Salt Araştırma, 2019a)

Şekil 4.4 Elâzığ Cüzzam Hastanesi (Elâzığ il yıllığı,1970)

Şekil 4.5 Elâzığ Devlet Hastanesi (Elâzığ il yıllığı, 1970)

Misak-ı İktisadî'de alınan kararlar doğrultusunda başlatılan kalkınma hamlesinin Elaziz'deki yansımalarından biri ulaştırma sektöründe görülmüş, bu kapsamda başlatılan Elaziz–Malatya karayolu 1927 yılında tamamlanmıştır (Kopar, 2005). Çevre illerle ve ilçelerle olan yol bağlantıları güçlendirilerek Elaziz-Diyarbakır, Elaziz-Malatya, Elaziz-Palu-Bingöl, Elaziz-Baskil, Elaziz-Sivrice, Elaziz-Keban, Elaziz-Pertek, Elaziz-Çemişgezek ve Elaziz-Harput yolları tamamlanmıştır (Yılmazçelik, 2018). Kent merkezinde bulunan yollara da önem verilmiş, mahalleler arasındaki yol ağı da genişletilmiştir. Elaziz'de mevcut ana yollar ve caddeler önemini korumuştur. Daha önceleri Iğkı olarak anılan Aksaray Mahallesi'nde bir istasyon çalışmasına başlanmıştır. 1934 yılında tren yolu hattı Elaziz'e ulaşmıştır (Kardaş, 2019). Tren yolu ve istasyon, merkezden çok uzakta konumlanmamıştır. Bu da merkezin cazibesini artırmış, esnaf merkezden çok uzaklaşmadan bölgenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1940 yılında Elâzığ Havalimanı'nın hizmete açılmasıyla birlikte şehrin ulaşım ağı daha da güçlenmiştir (Kopar, 2004) (Harita 4.1).

Harita 4.1 1948 yılında Elâzığ haritası (TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, 2023c)

Elaziz'de, Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla fabrikalar kurulmaya devam etmiştir. Bölgede bulunan iş insanları bir araya gelerek Elâzığ İktisat Bankası'nı kurarak ticarete katkı vermeyi amaçlamışlardır (Yedek, 2016). 1930 yılında Elaziz Valisi Ali Cemal Bardakçı ve Elaziz Ticaret ve Sanayi Odası'nın öncülüğünde, âtıl durumda kalan İpek ve Mensucat Fabrikası'nın işletmeye açılması için çalışmalar başlatılmış ve Elaziz İpek ve Mensucat Türk Anonim Şirketi kurulmuştur (Erdaş, 2013) (Şekil 4.6). Bu fabrika yapısı yıkılmış, günümüze ulamamıştır.

Şekil 4.6 Elaziz ipek ve mensucat fabrikaları (Salt Araştırma, 2019b)

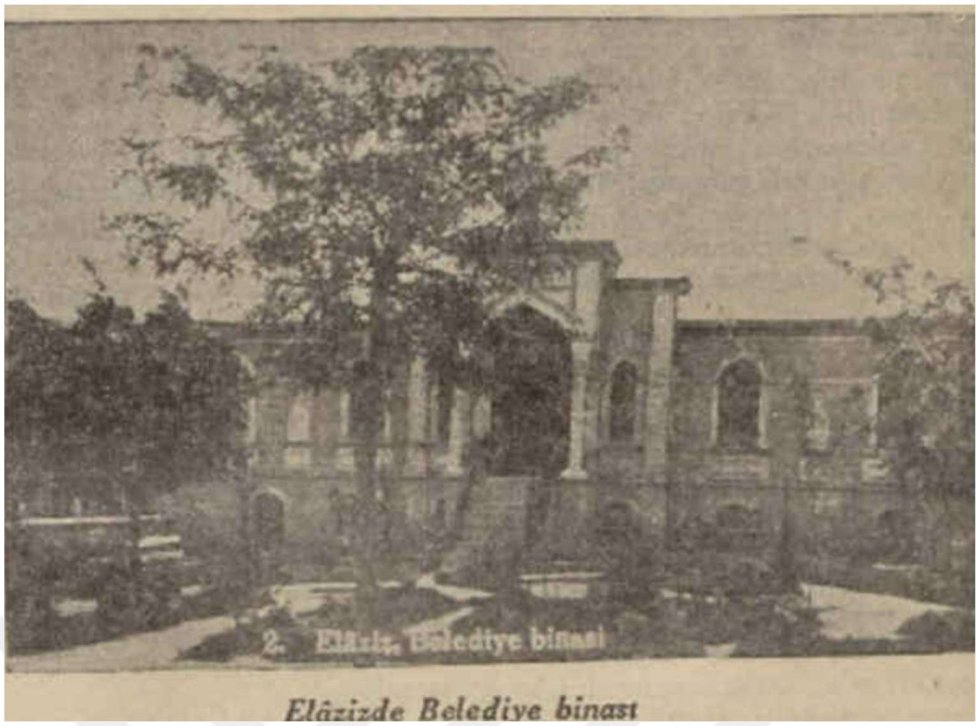
22 Ocak 1933 tarihli *Milliyet Gazetesi*'nde yayımlanan habere göre, Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in talimatıyla Elazığ'ın imar planı hazırlanmıştır. Plan, Dahiliye Vekâleti İmar Müdürlüğü'nde görev yapan ve Almanya'da şehircilik eğitimi almış olan mühendis Burhan Bey tarafından çizilmiştir. (Şekil 4.7Söz konusu imar planına göre, Elaziz Caddesi'nin başlangıç noktasının batısında Hükümet Mahallesi, bu mahallenin hemen altında ise Yüksek Mektepler Mahallesi planlanmıştır. Hükümet Mahallesi'nin tasarımında, Mühendis Burhan Bey, Ankara Yenişehir'de yer alan Devlet Mahallesi'nden esinlenmiştir. Planın sağ bölümünde, önceki imar planına uygun olarak inşa edilmiş mevcut şehir yer almakta; sol bölümde ise yeni hükümet daireleri, mahkemeler, bankalar ve okulları içeren Devlet Mahallesi konumlanmaktadır. Devlet mahallesinin altındaki şehir bölümünün yolları özel olarak mühendislik çalışmalarıyla yapılmıştır. Çünkü kasaba düz bir arazi üzerindedir. Şehri tekdüze bir görünümden kurtarmak için, Berlin çevresindeki yeni şehirlerde olduğu gibi yollar planlanmıştır. Şehrin güneyindeki büyük beyaz yarış alanı, onun yanındaki siyah nokta şehir oteli ve istasyonu göstermektedir. Otelin sağında stadyum ve stadyumun altında da yapay bir havuz bulunmaktadır. (Milliyet, 1933)

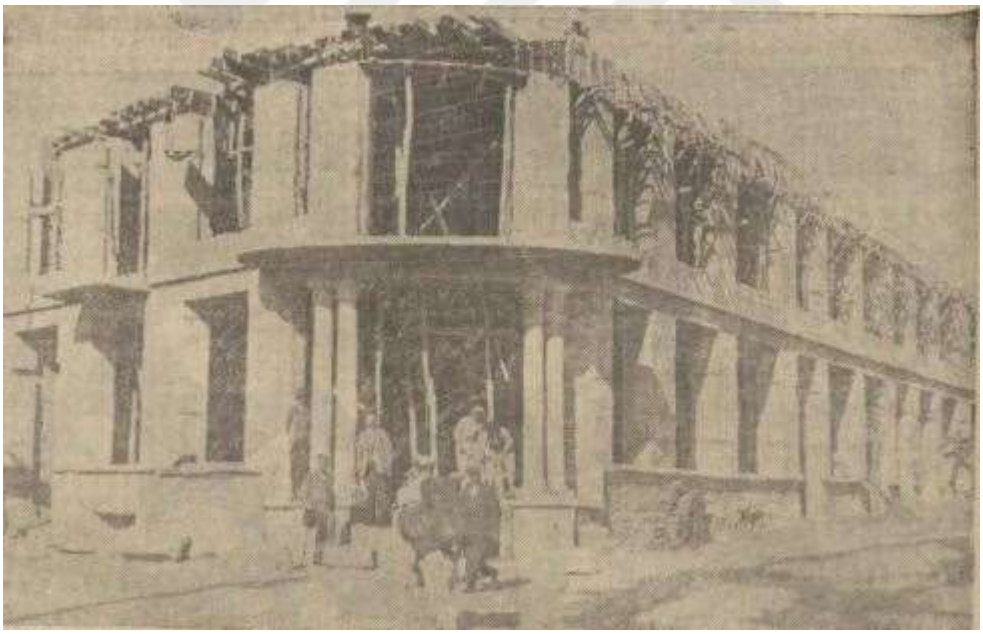
Şekil 4.7 Elaziz imar planı (Milliyet Gazetesi, 1933)

1930'lu yıllarda görev yapmış olan iki önemli isim, Vali Tevfik Sırrı Gür (1933-1937) ve Belediye Başkanı Hürrem Müftügil (1931-1935) kent için önemli çalışmalar yapmıştır. Harputlu olan Hürrem Müftügil, Mamuretü'l-Aziz Sultani Mektebi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe bölümüne kaydolmuştur. Bir yıl eğitim gördükten sonra Almanya'da Jena Üniversitesi'nde Felsefe ve İktisat bölümlerinde eğitimi almıştır (Demirel, 2023). Hürrem Bey, Varşova, Milano, Roma ve Viyana gibi şehirlerde Avrupa'da çeşitli görevlerde bulunmuştur (Yedek, 2015). Bu şehirlerde görev yapmanın onun belediyecilik anlayışına etki etmiş olması muhtemeldir.

Hürrem Bey, göreve başladıktan sonra mevcut belediye binası yetersiz kalınca, bakımı zorlaşan kerpiçten yapılmış belediyeye ait yapıları satmıştır. 1931 yılında yeni bir belediye binası inşaatına başlanmıştır (Yedek, 2015) (Şekil 4.8, Şekil 4.9, Şekil 4.10).

Şekil 4.8 1930'lu yıllarda Elaziz Belediye Binası (Milliyet 1931)

Şekil 4.9 Elaziz Belediye Binası inşaatı (Sarısakal, 2020)

Şekil 4.10 Elaziz Belediye Binası inşaatı (Demirel, 2023)

Yapı cephesi, İzzet Paşa Camii ve Hükûmet Konağı'nın bulunduğu meydana bakmaktadır. Dönemin modernist anlayışı ile tasarlanmış olan yapının girişi parselin köşesinde yer almakta, kavisli hareketi ve üst kattaki çıkma balkonu ile vurgulanmaktadır. Gerek biçimlenişi gerekse yapım tekniği ile çevredeki yapılardan ayrışmaktadır. Belediye binasında bir sinema salonu bulunmaktadır. Bu salon, ilk kurulduğunda Sümer Sineması olarak anılmış, daha sonra Saray Sineması adıyla hizmet vermiştir (Çakmak, 2023). Sinema salonu, Tunceli vilayet merkezinin Elaziz'de olduğu dönemde mahkeme salonu olarak kullanılmıştır (Yedek, 2016). Betonarme olan yapının çevresindeki yapılar ise genellikle kerpiçten yapılmıştır (Şekil 4.11). İki veya tek katlı olan bu evler korunmamış ve günümüze ulaşamamıştır. Belediye binası da benzer bir kaderi yaşamış, 2004 yılında yıkılarak yerine bir iş merkezi açılmıştır. O dönem hizmet veren kerpiç, eski Elaziz Belediye Binası yıkılmıştır. Yıkılan belediye binasının yerine inşa edilen SGK binası ise 24 Ocak 2020'de yaşanan depremde hasar almış ve yıkılmıştır (Turan Gazetesi, 2022).

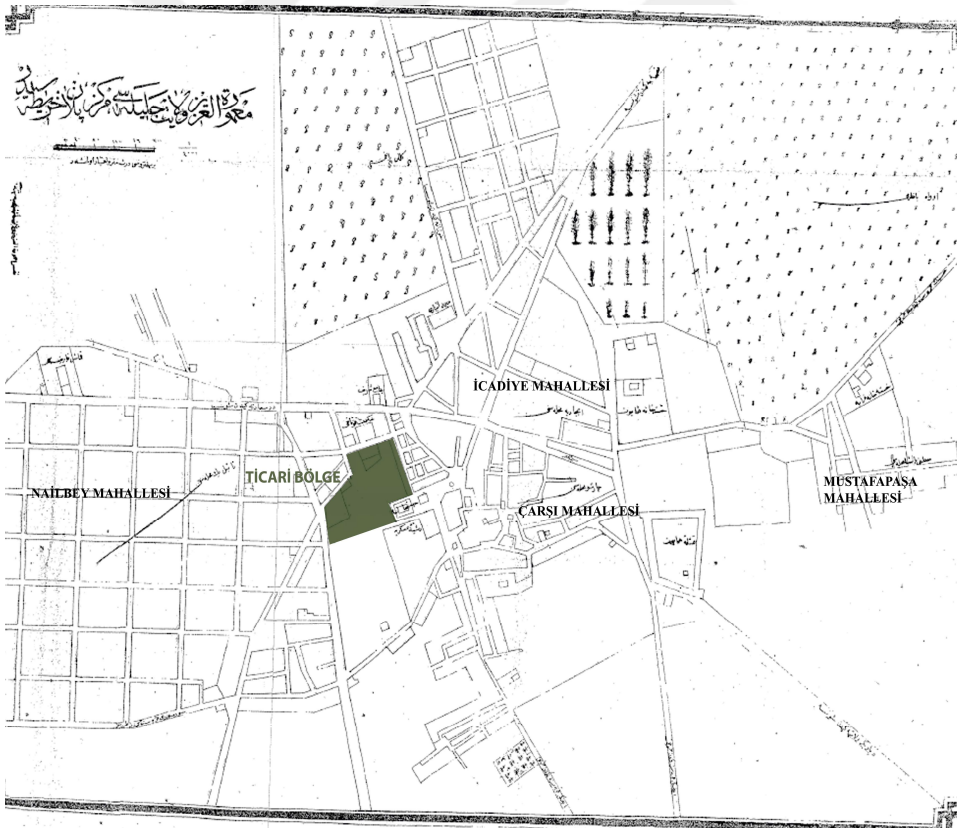

Şekil 4.11 1930'lu yıllarda Elaziz Belediye Binası (Elâzığ Valiliği arşivi)

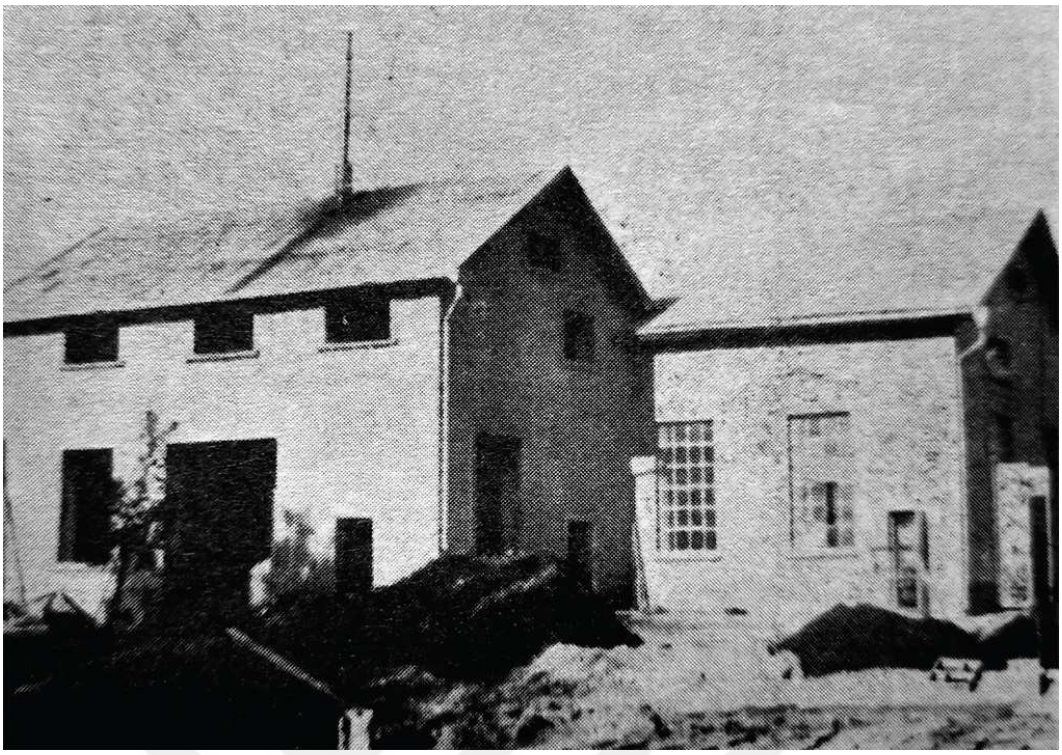
Hürrem Bey, 1931 yılında dağınık olarak yerleşen ve benzer ürünlerin satışını yapan esnafları bir araya toplamış, kentin simgelerinden sayılan Kapalı Çarşı'yı yaptırmıştır (Demirel, 2023). Bu çarşı, Hükûmet Konağı'nın altında ve o dönem için merkezi sayılacak konumdadır. Çarşının yakınlarında bir de 1812 yılında kurulan Buğday Meydanı bulunmaktadır (Atıcı, 2023) (Şekil 4.12). Bu meydan uzun yıllar kent ticaretinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu şekilde kent içi ticaret bir yerde toplanıp dağınıklığın önüne geçilmiştir. Kapalı Çarşı ve Buğday Meydanı (Harita 4.2) günümüze kadar ulaşmış ancak çeşitli eklemeler ve düzenlemeler yapılarak değişikliklere uğramışlardır. Günümüzde kent sakinlerine hizmet vermeye devam etmektedirler. Bu çarşılara çok yakın bir de Bakırcılar Çarşısı bulunur. Bakırcılar Çarşısı da günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hürrem Bey, çarşıda yiyecek ve içecek satan dükkânlarda ürünlerin açıkta satışını engellemek amacıyla camekan sisteminin uygulanmasını sağlamıştır. (Turan, 1931, 5 Haziran) Bu dönemde Elaziz'de elektrik fabrikası kurulmuş, kent elektriğe kavuşturulmuştur (Şekil 4.13). Böylece merkezin cazibesi daha da artmış, insanlar buraya yerleşmeye devam etmişlerdir. 1930 yılında un fabrikası kurulup üretim yapmaya başlamıştır (Demirel, 2023).

Şekil 4.12 Elaziz Buğday Meydanı 1928 (Atıcı, 2023)

Harita 4.2 Ticari merkez olarak seçilen bölge (belge sınırları temsilidir net alan tespit edilememiştir. Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil 4.13 Elaziz elektrik fabrikası (Demirel, 2023)

Hürrem Bey, şehir sinema ve tiyatro binasını yaptırıp işletmeye açmıştır. Bu sinema ve tiyatro binası için ulusal düzeyde bir yarışma düzenlenmiştir. Yarışmayı mimar Şevki Eşref kazanmıştır (TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Yarışmalar Dizini). Kentteki kamusal yapıların tasarım yarışmaları aracılığıyla şekillendirilmesi, Hürrem Bey'in mimari kaliteye, estetik değerlere ve modern planlama anlayışına önem veren bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.

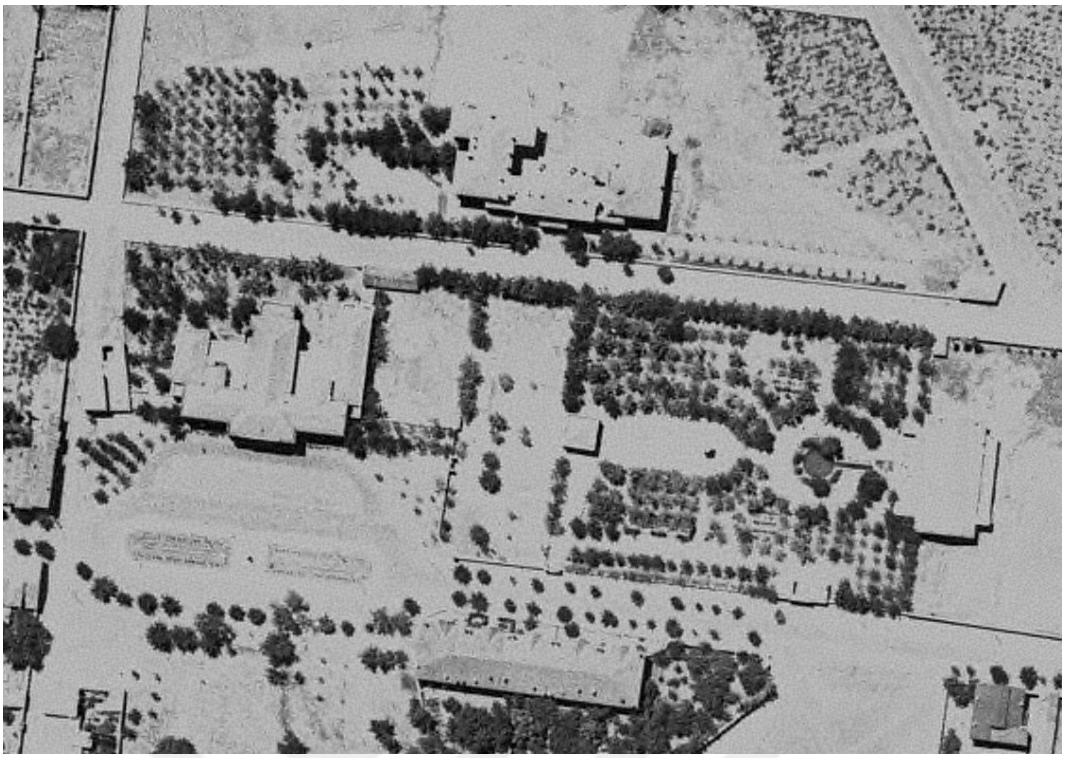
Dönemin Elaziz Valisi Tevfik Sırrı Gür, ülkede çeşitli şehirlerde görev yapmış ve bu bölgelerde bulunan insanların takdirini kazanmış biridir. Görevde olduğu dönemde bir rapor hazırlamış ve bu raporda şehir merkezinde çağdaş bir şehir planlamasının bulunmadığına ve modern, işlevsel yapıların eksikliğine dikkat çekmiştir (Haykır, 2017). Raporunda yer verdiği bilgilere göre: *"Bina vaziyeti, şehrin umran vaziyeti, şehrin umumuna ait bina ve müesseselerinden biraz sağlam ve ciddi görünen Hükûmet Konağı ile Jandarma, Adliye binaları, askerî fırka dairesi ve kışlalar saltanat devrinde yapılmış kerpiç ve basit şeylerdir. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki Cemiyeti için ve bugün muhasebe-i hususiye tarafından umumi kütüphane olarak kullanılan kerpiç bir bina yaptırılmıştır. Cumhuriyet devrine ait olarak kerpiç ve kavak ağacından yapılmış, bir katlı bir belediye dairesi vardır. Belediye tarafından yaptırılmakta olan, ayrıca 3 daireyi ihtiva eden sinema*

binası bihakkın iftihar edilecek bir müessese ve şehrin yegâne medeni binası olacaktır. Şehrin ilk, orta, yatılı okulları, hastanesi büyük çoğunluğu Amerikan, Alman ve Fransızlardan kalan harap ve yetersiz binalarda bulunmaktadırlar." (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1704-929-1 M28.07.1947)

Rapor, bize 1933 yılının Elaziz kasabasının durumunu anlatmıştır. Tevfik Sırrı Gür bundan sonra projelerine başlamıştır. Merkezinde bir Halkevi'nin yer aldığı bir mahalle kurgulamıştır. Kültür Mahallesi adını verdiği bu proje, Kültür Parkı, ilkokul ve ortaokul binaları, Memleket Hastanesi, spor alanları, açık sahne, sinema makine dairesi, çocuk oyun bahçesi, jimnastik alanı, stadyum, Atatürk Heykeli ve Cumhuriyet Meydanı'ndan oluşmaktadır (Haykır, 2017) (Şekil 4.14, Şekil 4.15).

Şekil 4.14 Elaziz Kültür Parkı 1930'lu yıllar (Elâzığ Valiliği arşivi)

Şekil 4.15 Kültür Projesi Kapsamında Cumhuriyet Meydanı, Halkevi, hastane binası, park, kapalı spor salonu yapıları vaziyeti 1947 (Özgür Proje Mimarlık, 2023)

Proje kapsamında Memleket Hastanesi binası da inşa edilmiştir ancak konum itibarıyla hastane olarak kullanılması sakıncalı bulunmuş ve burada Elaziz Kız Enstitüsü hizmete girmiştir (Haykır, 2017). Hastane ise kent merkezine biraz uzak kabul edilen bir noktada tekrar inşa edilmiştir. Dördüncü Umumi Müfettişlik raporlarından birinde bu duruma değinilmiştir. Hastane binasının meydan ve çocuk bahçelerine yakın olmasının sükûneti sağlamada güçlük yaratacağı, ayrıca salgın hastalıkların tedavisi için bu yerin, halkın yoğun kullanımında olan meydana yakın olmasının sakıncalı bulunduğu belirtilmiştir. İlk mekteplerin harap durumda olduğu vurgulanmıştır ve bunlardan ikisi yeni binaya taşınmıştır (Yedek, 2016).

Elaziz'de Dördüncü Umumi Müfettişlik katkılarıyla açılan Kız Enstitüsü, bölgedeki kız çocuklarının gelişimi için eğitimler vermiştir (Şekil 4.16). Burada yetişen kız çocukları, kendi şehirlerine döndüklerinde oraların da gelişmesi için çaba göstermişlerdir. Enstitüde yalnızca Elaziz bölgesinden değil, civar köy ve şehirlerden de kız çocukları yatılı eğitim almıştır. Enstitü müdürü olan Öğretmen Sıdıka Avar, çevre illeri gezerek kız çocuklarının eğitimi için büyük çaba sarf etmiştir. (Kavak, 2014)

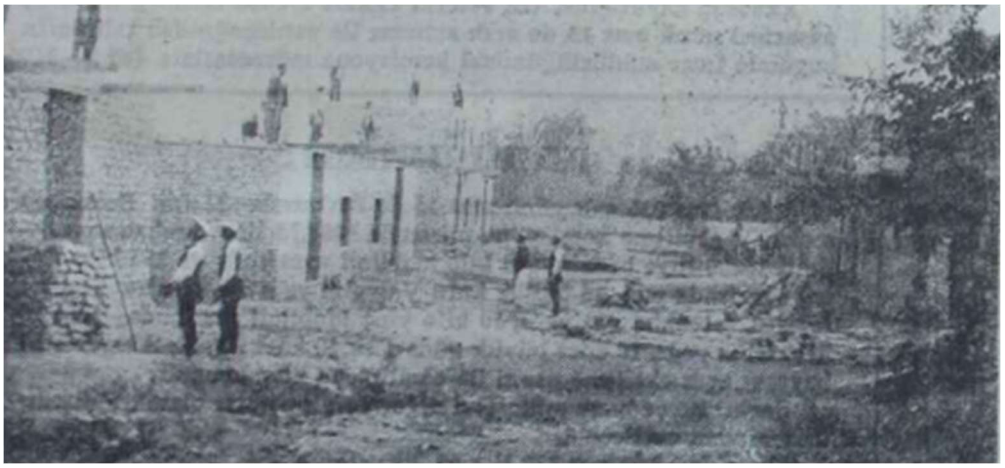
Şekil 4.16 Elaziz Kız Enstitüsü (Haykır, 2017)

Bu dönemde eski Elaziz Hükûmet Konağı'nın tadilatı yapılmış, konağın önündeki cadde yenilenmiş ve buraya Vali Fahri Bey'in adı verilmiştir (Haykır, 2017). Vali Tevfik Sırrı Gür, o dönem köy olan Zafran'daki taş ocaklarını tekrar çalışır duruma getirmiş ve şehrin caddelerinde bunları kullanmıştır. Bu ocaklardan çıkan ürünlerin diğer kentlere satışını sağlamıştır (Yedek, 2015). Şehrin su ihtiyacı için proje hazırlamış, Ören Suyu olarak bilinen kaynaktan su teminini sağlamıştır. Vali, ovaya göç vererek önemini kaybeden ve gittikçe yıpranan Harput'ta bir Halkevi açmıştır (Haykır, 2017) (Şekil 4.17).

Şekil 4.17 1930'lu yıllarda Harput Halkevi (Elâzığ Valiliği Arşivi)

Bu dönemde mübadele sonucu Elaziz'e gelen göçmenler için konutlar inşa edilmiştir. Elaziz'e gelen göçmenlerin üretici konumda olmalarına dikkat edilerek göçmenler verimli toprakların bulunduğu bölgelerde iskân edilmiştir (Toparlak, 2013) (Şekil 4.18).

Şekil 4.18 Perçenç göçmen evleri yapılırken (Ulus, 1936)

Belediye Reisi Hürrem Müftügil ve Vali Tevfik Sırrı Gür döneminde şehir için önemli adımlar atılmış, şehrin modern bir görünüme kavuşması için büyük emek harcanmıştır. Dönemlerinde yapılan bazı yapılar yıkılmış, bazıları depremlerde hasar görmüş olsa da günümüzde hâlâ kullanılanları mevcuttur. (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y; Çakmak, 2023)

Vali Şefik Bicioğlu döneminde (1937-1939) Elâzığ'da Kız Sanat Mektebi ve 80 yataklı bir hastane inşa edilmiştir (Yedek, 2016). Vali Asım Türeli döneminde (1939-1941) ise Elâzığ Cüzzam Hastanesi ve Doğumevi 1941 yılında hizmete girmiştir. Asım Türeli döneminde bir lise inşaatına başlanmış ve daha önceleri terk edilmiş bir Alman binasında eğitim veren Cumhuriyet İlkokulu yeni binasında eğitime başlamıştır (Yedek, 2016). İlerleyen dönemde de yöneticiler eğitime önem verip birçok okul açtırmıştır.

1937 yılında çekilen bir fotoğraf, kentsel gelişimin boyutlarını göstermektedir (Şekil 4.19). Fotoğrafta Elâzığ kentinin merkezi güneyden çekilmiştir. Bizi ilk karşılayan yapı 1934 yılında açılışı yapılan Elâzığ Tren İstasyonu'dur. Şekil 3.50 ile karşılaştırıldığında kentin batı ucunda yapılaşmanın arttığı görülür. Bu bölge Vali Tevfik Sırrı Gür döneminde kurulan meydan ve çevresini göstermektedir. Merkezin yerleşim sınırları çok genişlememiş ancak yapılaşma seyrek değil daha sık bir dokuya ulaşmıştır. İstasyona doğru uzayan caddenin yolu genişletilmiştir. İlerleyen dönemde bu cadde etrafındaki boşluklar dolacak Sarayatik, Çarşı, Akpınar ve Rüstempaşa mahallelerinde yapılaşma artacaktır. Aynı zamanda istasyonun açılmasıyla Kesrik Köyü ve bu köye bağlı Aksaray Mahallesi'nin gelişmesi hızlanmıştır. (Karakaş, 1999)

Şekil 4.19 1937 yılında Elaziz'in havadan görünümü (Bit Mezat, t.y)

1935 yılında şehrin fonksiyonel yapısında hizmetler ilk sırada yer alırken sanayi ve tarım ikinci ve üçüncü sırayı almıştır. Hizmet ve sanayi sektörlerinin ağırlık kazanması, kente fonksiyonel açıdan da bir şehir kimliği kazandırmıştır. 1950 yılına kadar Türkiye'de kentsel nüfusun daha çok büyük kentlerde yoğunlaşması, genel nüfus artış hızının ve kentleşme oranının düşük seyretmesi, kent merkezlerinin ağırlıklı olarak tarımsal üretimi ve sınırlı ölçekte tarım dışı ekonomik faaliyetleri denetleyen hizmet merkezleri olarak işlev görmesine neden olmuştur. Bu durum, söz konusu kentlerin mekânsal (alansal) büyümesini sınırlamış ve kentsel yayılımın düşük düzeyde kalmasına yol açmıştır. Elâzığ da bu kentlerden biridir. (Karakaş, 1999) 1950 yılına gelindiğinde merkezin alansal yoğunluğu 1937 yılındaki görsele oranla artış göstermiştir. Buna rağmen bölgede yapılaşmanın sınırları çok geniş alanlara ulaşamamıştır (Şekil 4.20, Şekil 4.21).

Şekil 4.20 1951 yılında Elâzığ kasabası (Harita Genel Müdürlüğü Arşivi)

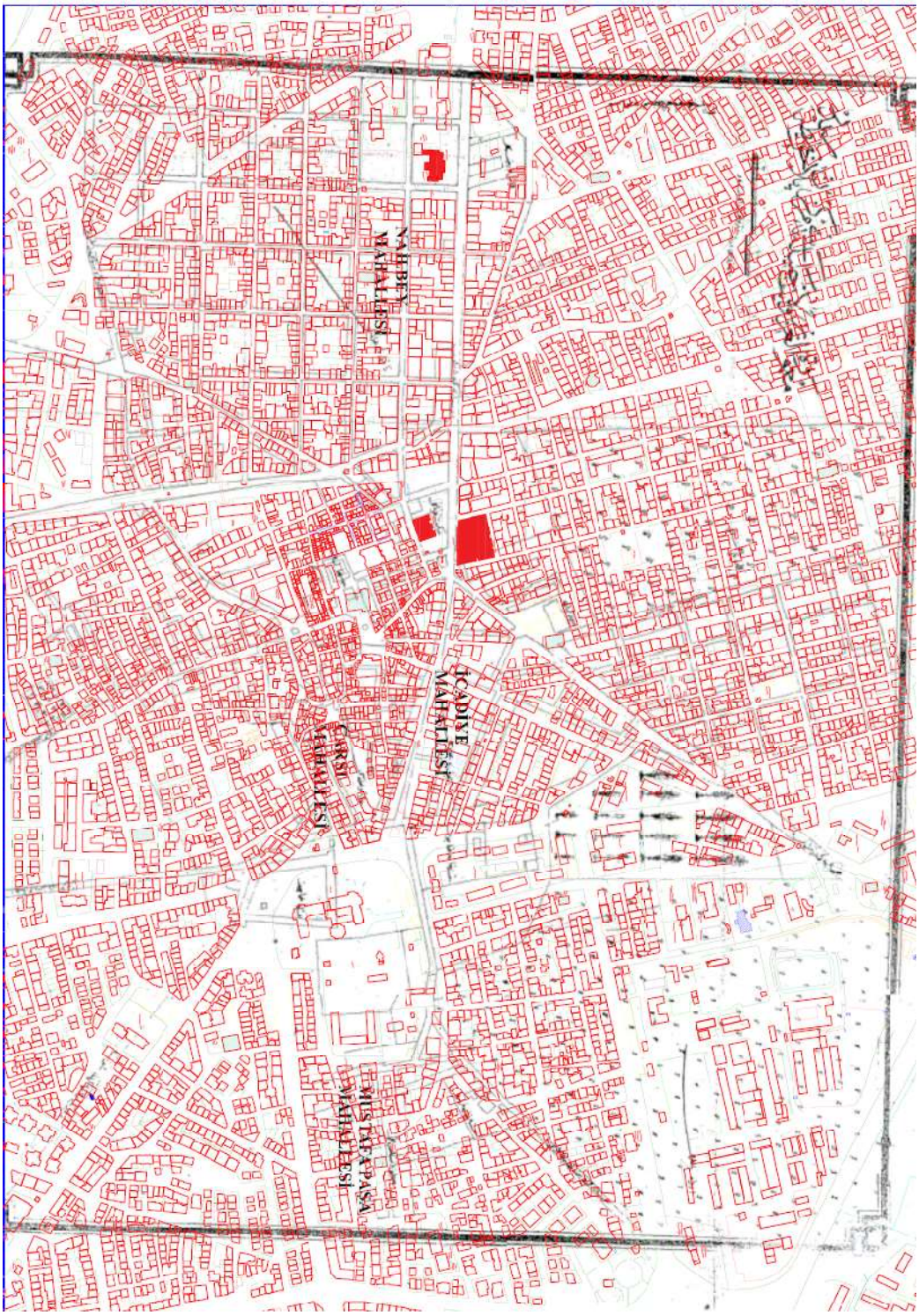
Şekil 4.21 1951 yılında Elâzığ genel görünüm (Harita Genel Müdürlüğü Arşivi)

1950 yılına gelindiğinde Elâzığ mahalleleri Mustafa Paşa, İcadiye, Çarşı, Sarayatik, Akpınar, Nailbey, Rızaiye, Rüstem Paşa ve İzzet Paşa mahalleleridir. İzzet Paşa ve Rızaiye mahalleleri kasabanın kuzeyinde kurulan mahallelerdir (Karakaş, 1999). Görsellerden kent merkezinde planın nizamının devam ettirildiği görülmektedir. İlerleyen dönemlerde de kent merkezi büyümeye devam etmiştir. 1967 tarihli görselde alansal yoğunluğun artmaya devam ettiği görülmektedir (Şekil 4.22). Harput ise bu yıllara gelindiğinde görkemini büyük oranda kaybetmiştir.

Şekil 4.22 1967 yılında Elâzığ kasabası (Harita Genel Müdürlüğü Arşivi)

Kentin ilk yerleşim çekirdeklerini gösteren harita ile günümüze ait hâlihazır harita karşılaştırıldığında ana ulaşım akslarının büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir (Harita 4.3). İzzet Paşa Camii ve Hükümet Konağı'nın bulunduğu bölge çakıştırılarak karşılaştırma yapılmıştır. Nailbey Mahallesi'nde uygulanan ızgara plan şeması büyük oranda korunmuşken Çarşı Mahallesi'nde daha organik ancak düzenli bir yerleşim dokusu gözlemlenmektedir. Bu dönemde oluşmaya başlayan Rızaiye Mahallesi'nde ise ızgara plan anlayışının sürdürüldüğü görülmektedir. Söz konusu dönemde, kent sınırları içerisinde kalan ormanlık ve tarım arazileri, zamanla yapılaşmaya açılarak yerleşim alanlarına dönüşmüştür. Kent içindeki boşluklar büyük ölçüde yapılaşmış olsa da askerî alanlara ait bölgelerin görece daha az yapılaşmaya uğradığı dikkat çekmektedir.

Harita 4.3 1894 Salname haritası ve halihazır haritanın çakıştırılması. Taralı alanlar İzzet Paşa Camii, Hükümet Konağı ve Öğretmen Evini gösterir. (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: 1 Salnâme, 2 Elâzığ Halihazır haritası 2018, haritalar yazar tarafından düzenlenmiştir.)

4.1 Elaziz Kültür Mahallesi Projesi

Tevfik Sırrı Gür, kente geldiğinde projelerine hızla başlamış ve merkezinde Halkevi'nin yer aldığı, "Kültür Mahallesi" adını verdiği bir kentsel tasarım kurgulamıştır. Proje; Kültür Parkı, eğitim yapıları, hastane, spor alanları, atış poligonu, açık sahne, sinema makine dairesi, çocuk oyun alanı, jimnastik sahası, stadyum, Halkevi, Atatürk Heykeli ve Cumhuriyet Meydanı gibi kamusal işlevleri içermektedir. (Haykır 2017)

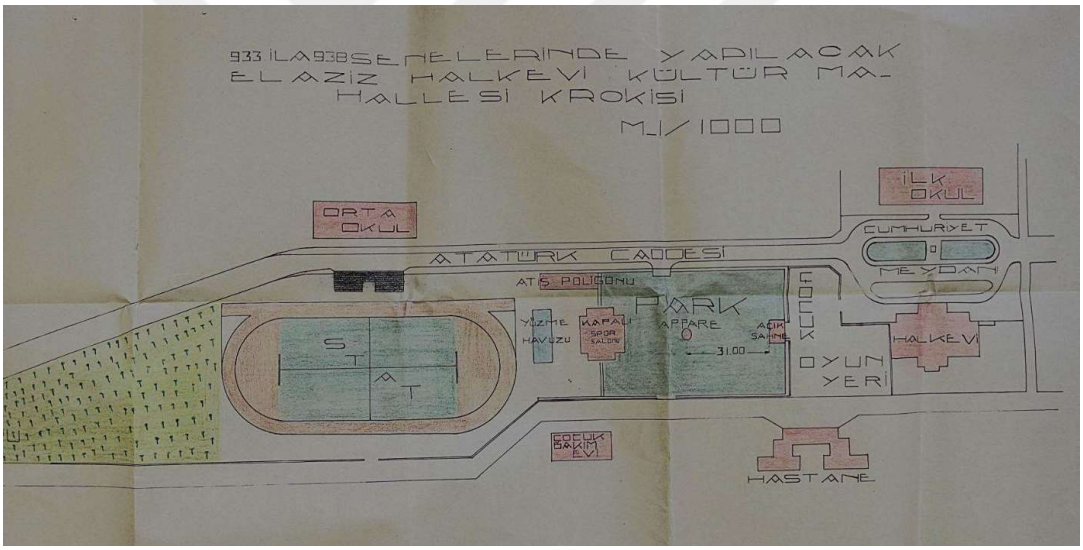
Bu projenin uygulanması için şehrin batı ucu seçilmiştir. Vali, neden bu bölgeyi seçtiğini şu şekilde açıklamaktadır: "*Doğu ve batı doğrultusunda yayılan bu şehrin doğu ucunda askerî daireler ve kışlalar bulunmakta ve bu cepheyi bunlar süslemektedir. Burada bu müesseseler arasında bulunan dönümlerce arazi üzerine mimari düzenleme, ağaçlandırma, çiçeklendirme işleri yapılarak bir park yapılmaktadır (Şekil 4.23). Şehrin merkezinde hükümet yapıları ve inşa edilmekte olan sinema bulunmaktadır. Şehrin batı ucunda ise Hilali Ahmer Cemiyeti'ne ait 20 dönüm bir arazi bulunmaktadır."* (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1704- 929-1) Bu bölge planlanan işlerin yapılması için uygun bulunmuştur (Şekil 4.24 Şekil 4.25).

Şekil 4.23 Süel Park (Salt Araştırma, 2019c)

Şekil 4.24 Proje için seçilen bölge Beşkardeşler yapısının karşısında yer alan boş bölge ve bölgenin batısıdır. (Salt Arşiv, 2018b)

Şekil 4.25 Kültür Projesi Planı (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1111 57 1)

Cumhuriyet'in simgesel mekânlarının bir bütünlük içerisinde anlam kazanacağı düşüncesiyle Cumhuriyet Meydanı, Atatürk heykeli ve Halkevi yapılarının aynı anda inşasına başlanması gerekliliği ortaya konmuş ve bu plan doğrultusunda uygulamaya geçilmiştir. (Haykır 2017) Cumhuriyet Meydanı, Atatürk heykeli ve Halkevi eş zamanlı tasarlanıp yapımına başlanmıştır (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1111 57 1).

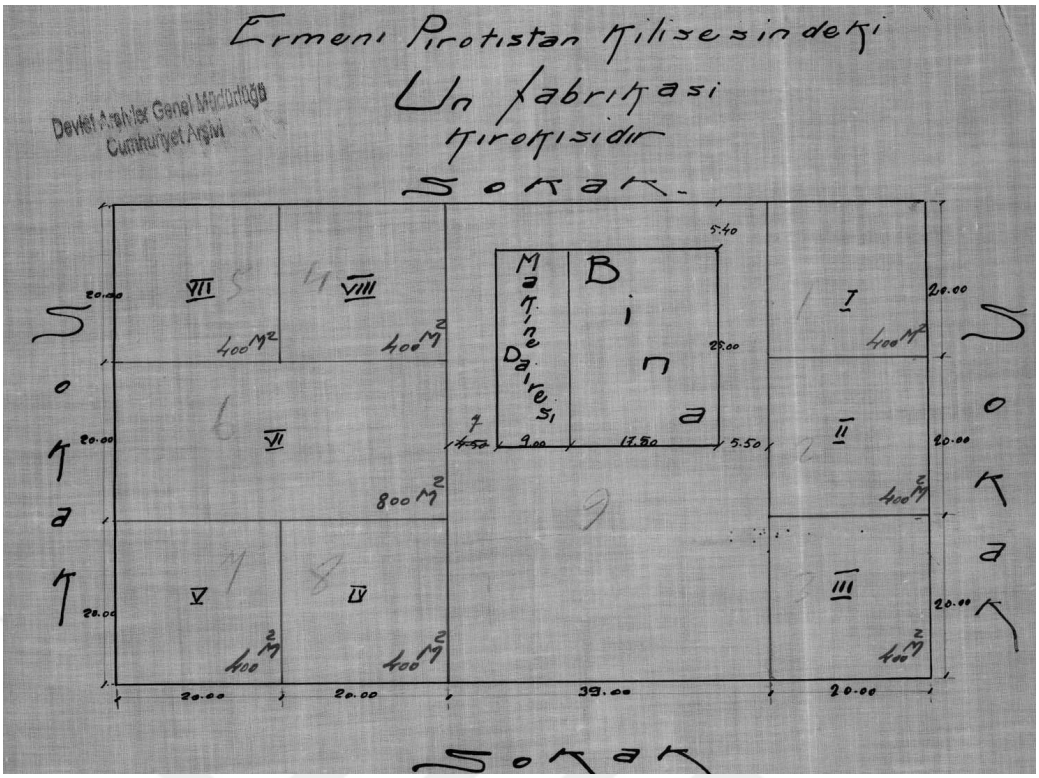
Vali, meydanı kırk beş metre genişliğinde yüz metre uzunluğunda planlamıştır. (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1704- 929- 1) Şehrin batı kesiminde, Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne ait geniş bir arsa ile karşısındaki mensucat şirketi'ne ait arsaların kullanımı ile tasarlanan ve Halkevi ile Atatürk heykelini içeren Cumhuriyet Meydanı projesi, Mart–Nisan 1933 tarihleri arasında tamamlanmıştır (Haykır, 2017). Atatürk heykeli Cumhuriyet Meydanı'nda Halkevi binasının simetri ekseninde yer almaktadır. (Gürallar, 1997) Kenan Ali Yontuç'un eseri olan Atatürk heykeli, bir komutanın dürbünle tasvir edildiği dünyadaki ilk heykel olma özelliğine sahiptir. (Haykır, 2017) Meydan, günümüze ilk haliyle ulaşamamıştır. Günümüzde ise Gazi Caddesi'nin batı ucunda, Vali Fahri Bey Caddesi üzerinde yer alan bu alan, bir dönem Ahmet Aytar Meydanı olarak anılmış ancak daha sonra biraz küçülerek Cumhuriyet Meydanı adını almıştır (Şekil 4.26).

Şekil 4.26 1930'lu yıllarda Cumhuriyet Meydanı Atatürk Heykeli ve Beşkardeşler yapısı (Elâzığ Valiliği arşivi)

Kapalı spor salonu ve stadyumun yapılması için eski kilise binası ve etrafında bulunan araziler satılmıştır. (Şekil 4.27) Satılan kilise ve araziler, un fabrikası ve onun birimleri için kullanılmıştır. Bu kilise Ermeni Protestan kilisesidir[22] (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1704- 929- 1) (Şekil 4.28).

[22] Bu kilisenin beden duvarları hala ayaktadır. Ancak yapının tarihselliğine pek önem verilmemiş pazar yeri, otopark olarak kullanılmış, iç mekânda çoğu süslemesini kaybetmiş günümüzde de harap bir durumda kalmıştır.

Şekil 4.27 Fabrika ve satılan arazilerin krokisi (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1704- 929- 1)

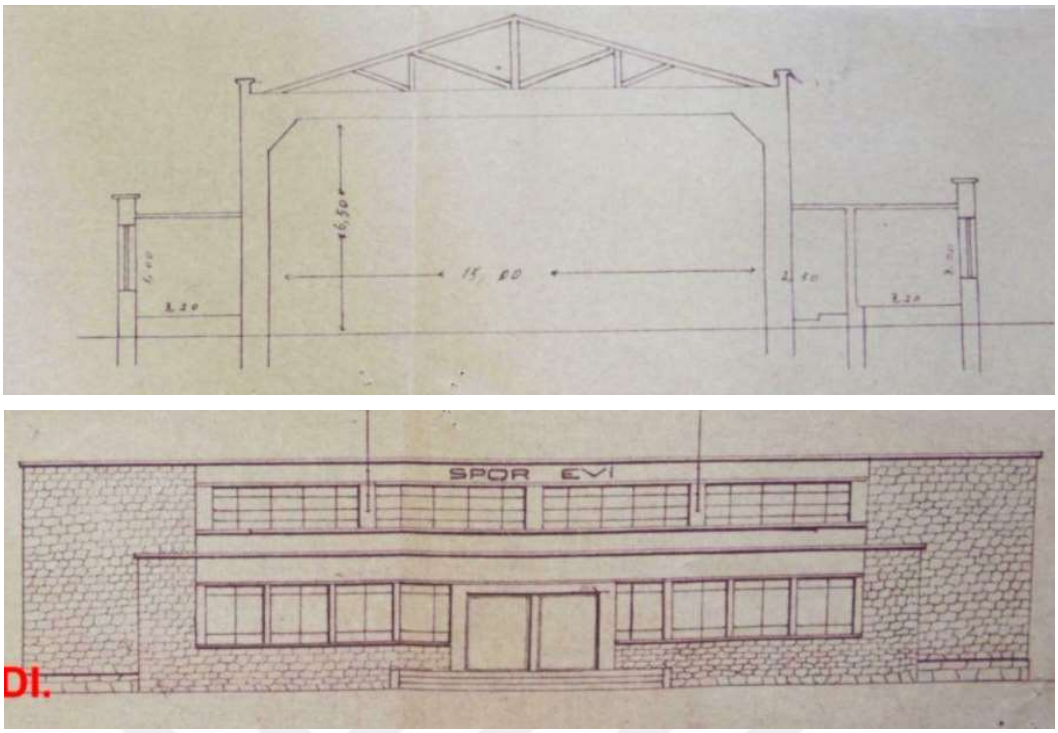

Şekil 4.28 Un fabrikası olarak kullanılan Ermeni Protestan kilisesi (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1704- 929- 1)

Halkevi talimatnamesi doğrultusunda inşası kararlaştırılan kapalı spor salonunun projesi, İtalyan bir mimar tarafından İzmir Kültür Parkı için hazırlanmış ve Türk Spor Kurumu Umumî Kâtibi Bay Nizamettin aracılığıyla temin edilen proje fotoğrafları esas alınarak oluşturulmuştur (Şekil 4.29 Şekil 4.30). Halkın spora ilgi duyması için orta mektebin her sınıfında futbol ve voleybol takımlarının kurulması önerilmiştir (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1111 57 1).

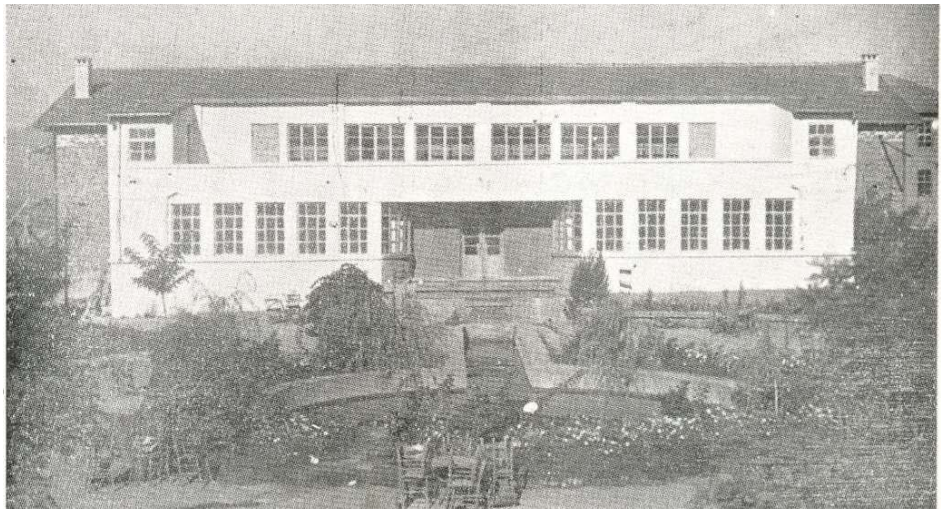
Şekil 4.29 Kapalı spor salonu planı (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1111 57 1)

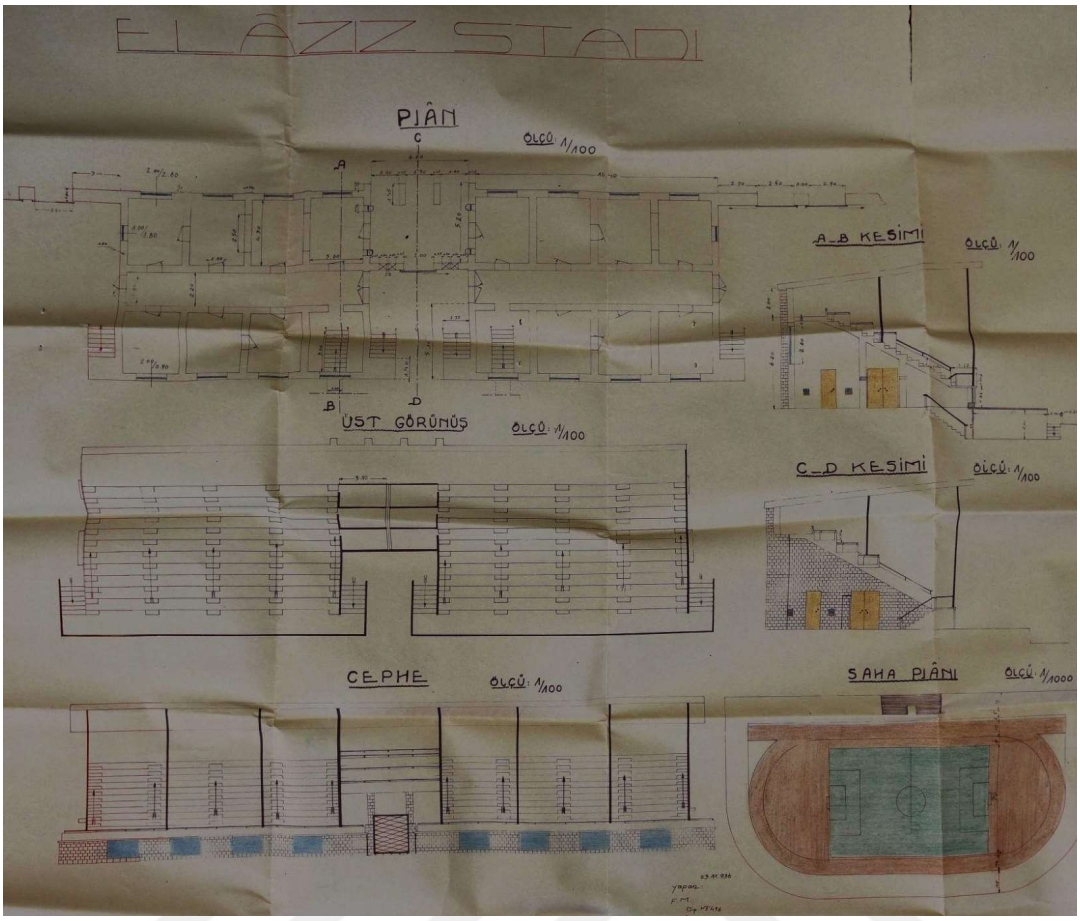
Şekil 4.30 Kapalı spor salonu kesit ve görünüşü (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1111 57 1)

Kapalı spor salonunun inşaatı 1936-1938 yılları arasında tamamlanmıştır (Haykır 2017) (Şekil 4.31). Vali Tevfik Sırrı Gür döneminde yapılan kapalı spor salonu uzun bir süre Mehmet Akif Ersoy Lisesi tarafından kullanılmıştır. Yapı 2020 Elâzığ depreminden sonra hasar görmüş, sonrasında belediye tarafından yıkılmıştır.

Kültür Mahallesi Projesi kapsamında inşa edilen stadyum projesi, Almanya'da yayımlanan *Moderne Bauformen* adlı mimarlık dergisinde yer alan, Floransa'da 1930 yılında yapılan stadyumun resim ve detaylı planlarına dayanmaktadır (Haykır, 2017) (Şekil 4.32).

Şekil 4.31 Kapalı spor Salonu (Haykır, 2017)

Şekil 4.32 Elaziz Stadı (stadyum) plan, kesit ve görünüşü (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1111 57 1)

4.1.2 Elaziz Halkevi

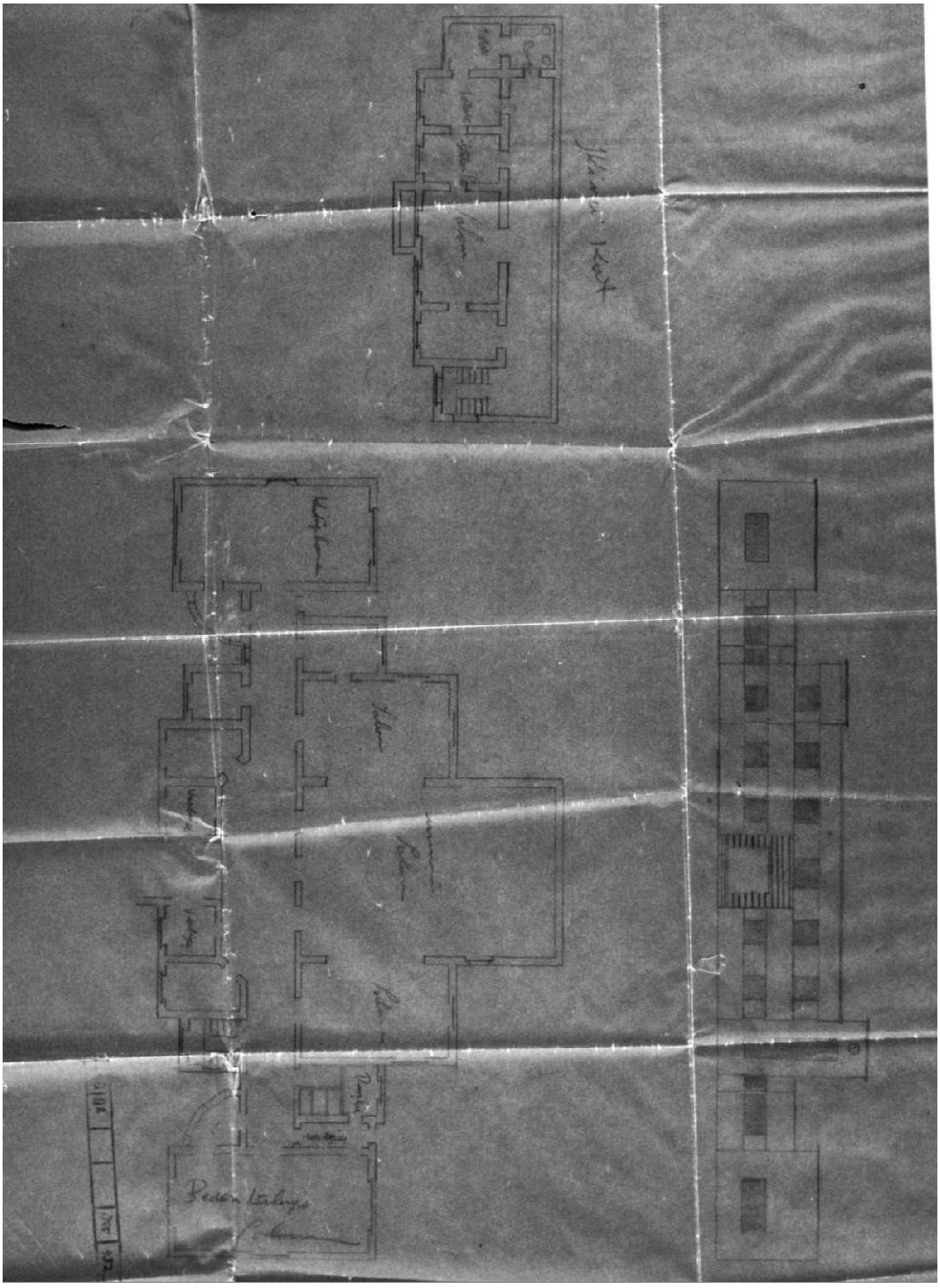
1931 yılında Türk Ocakları, sahip olduğu tüm mal varlığını Cumhuriyet Halk Partisi'ne devrederek kendini feshetmiştir. Bu gelişmenin ardından dönemin Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı doğrultusunda bir grup aydınla toplantı düzenleyerek halkevlerinin kurulacağını duyurmuş ve halkevlerinin amaçlarına ilişkin bilgi vermiştir (Yedek, 2016).

Halkevleri Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte modern, laik, inkılapçı bir ulus devlet oluşturma çabaları kapsamında Atatürk'ün Halkçılık ilkesi doğrultusunda bir yaygın eğitim kurumu olarak kurulmuştur (Atatürk Ansiklopedisi, 2021). Halkevlerinde Kemalist ideoloji ve buna dayalı olan partinin ilkelerini yaymak ve bu ideolojinin ürünü olan inkılapları yerleştirmek amaçlanmıştır. Bu bağlamda "yeni bir toplum" ve "yeni bir hayat" oluşturmak hedeflenmiştir. Yeni bir yaşam tarzının gerektirdiği alışkanlıklar, davranış ve düşünce biçimleri, sanat ve müzik anlayışı, eğlenme şekilleri yani kısacası zihin dünyası şekillendirilmek istenmiştir.

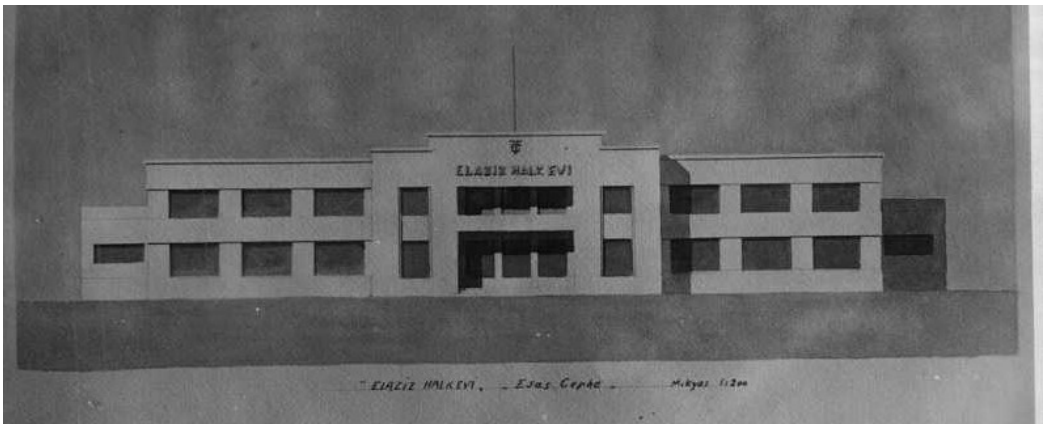
Yeni hayatın hedeflenen niteliği hem çağdaş hem de millî olmaktır. Halkevlerinin amacı, toplumun "eğiticisi" olarak telkin ve terbiye yöntemleriyle halkı eğitmek ve doğru düşünceleri topluma aşılamaktır. Bireyler, kaynaşmış bir kütle içinde var olur ve bu kütleyle şekillenmektedirler. Parti bütün bunların yol göstericisidir. Tek Parti döneminin en somut ürünlerinden biri Halkevleridir (Gürallar,1997). Halkevleri Talimatnamesi'nde, Halkevleri yurt sevgisini yüce bir değer olarak benimseyip bunu yüksek bir heyecanla taşıyan bireylerin bir araya gelerek faaliyet gösterdiği toplumsal kuruluşlar olarak da tanımlanmıştır (Halkevleri Talimatnamesi, 1932).

1932 yılında 14 şube ile kurulan Halkevleri'nin sayısı, ertesi yıl 48'e yükselmiştir. 1940 yılına gelindiğinde ise bu sayı büyük bir artış göstererek 379'a ulaşmıştır. Bu şubelerin çoğu iller ve ilçelerde yer almaktadır. Halkevleri'nin ulaşamadığı kırsal bölgelerde aynı amacı taşımak üzere 1939 yılından itibaren "halk odaları" kurulmaya başlanmıştır (Köksal & Urfalıoğlu, 2024).

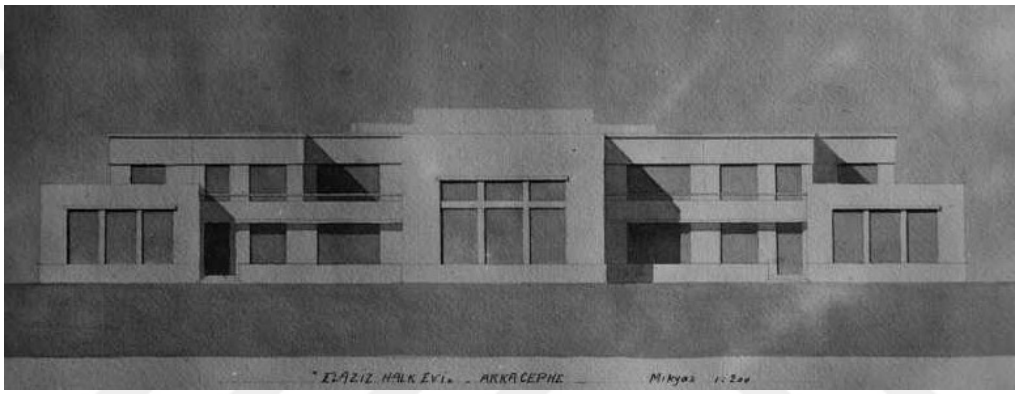
Tevfik Sırrı Gür'ün Elazığ'a atanması sürecinde, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri tarafından kentte bir halkevi açılma olasılığının değerlendirilmesi ve bu doğrultuda gerekli hazırlık çalışmalarının yapılması talep edilmiştir (Haykır 2017). Bunun üzerine Tevfik Sırrı Gür Elâzığ'da bir halkevi açılması için hızla çalışmalara başlamıştır. Vali Tevfik Sırrı Gür'e göre halkevleri fikirleri genişleten ve hisleri yükselten millî bir mabettir (Gürallar, 1997). Tevfik Sırrı Gür projeyi bizzat yaparak teknik üniversiteye gönderip düzenlemelerin yapılmasını istemiştir (Haykır, 2017). Yapı, iki kat olarak planlanmıştır. Tevfik Sırrı Gür, yapı planını ön ve arka olarak ayırmış, arka birinci katta kütüphanenin birinci kat salonu, temsil şubenin hazırlık yeri ve deposu, mahrukat ambarı, depo, kalorifer dairesi, kiler, fırın bulunurken; ön cephe birinci katta geniş holler, koridorlar, kütüphanenin 2. kat salonu (beher salon 95 m²), kapalı spor salonu, bilardo salonu, 276 m² balkonu, 7 m yüksekliğinde çok amaçlı salon, komiteler 8 adet oda, mutfak, büfe, tuvalet ve duşlar bulunur. Ön ikinci katta merasim salonu, yemek salonu, mesai salonu, bu salonlar için servis odaları, banyolu ve üç odalı misafir dairesi, banyolu iki odalı bir misafir dairesi, mutfak, büfe ve tuvaletler bulunmaktadır. Bu kattan büyük salonun balkonuna gidilmektedir (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1705- 932- 1). Atatürk köşesi dairesi, ikinci katta yer almaktadır (Şekil 4.33, Şekil 4.34, Şekil 4.35).

Şekil 4.33 Halkevi için hazırlanan planlar (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1705- 932- 1)

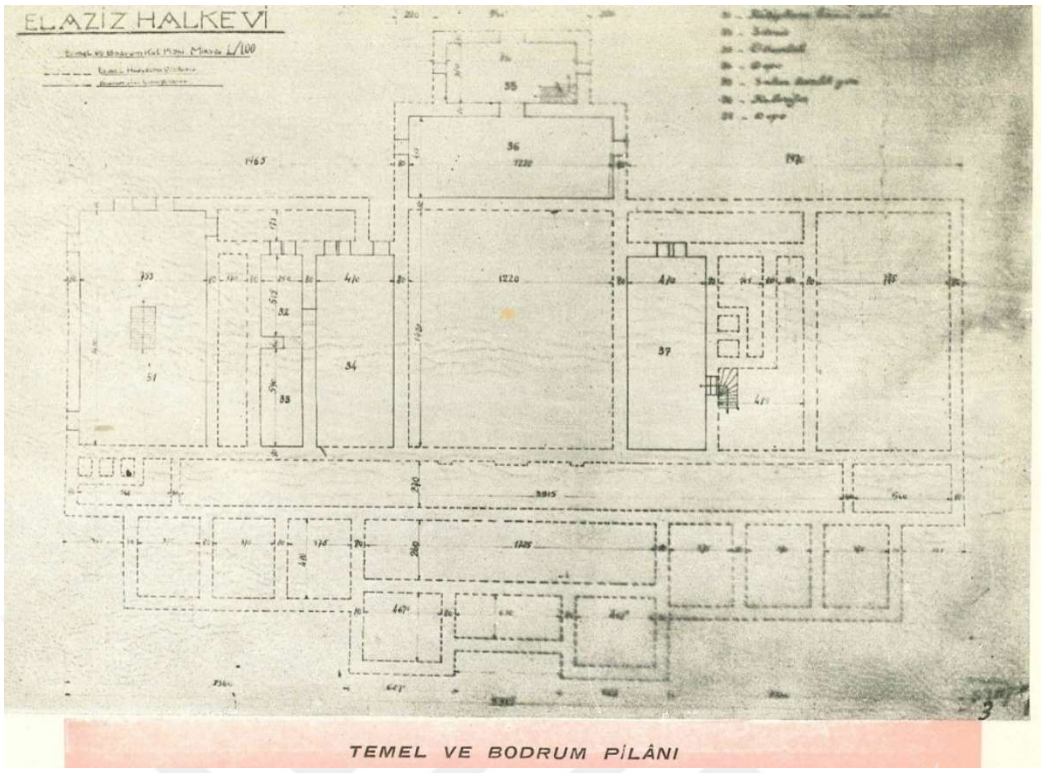

Şekil 4.34 Halkevi ön cephe çizimi (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1705- 932- 1)

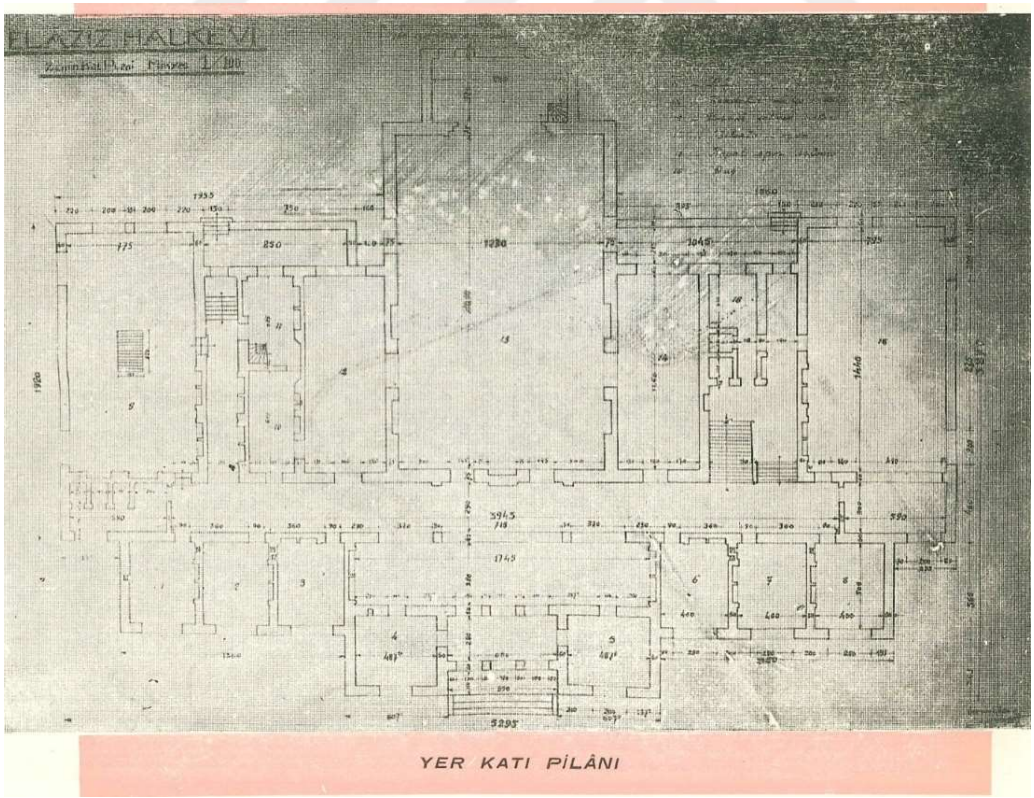

Şekil 4.35 Halkevi arka çizimi (BCA 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1705- 932- 1)

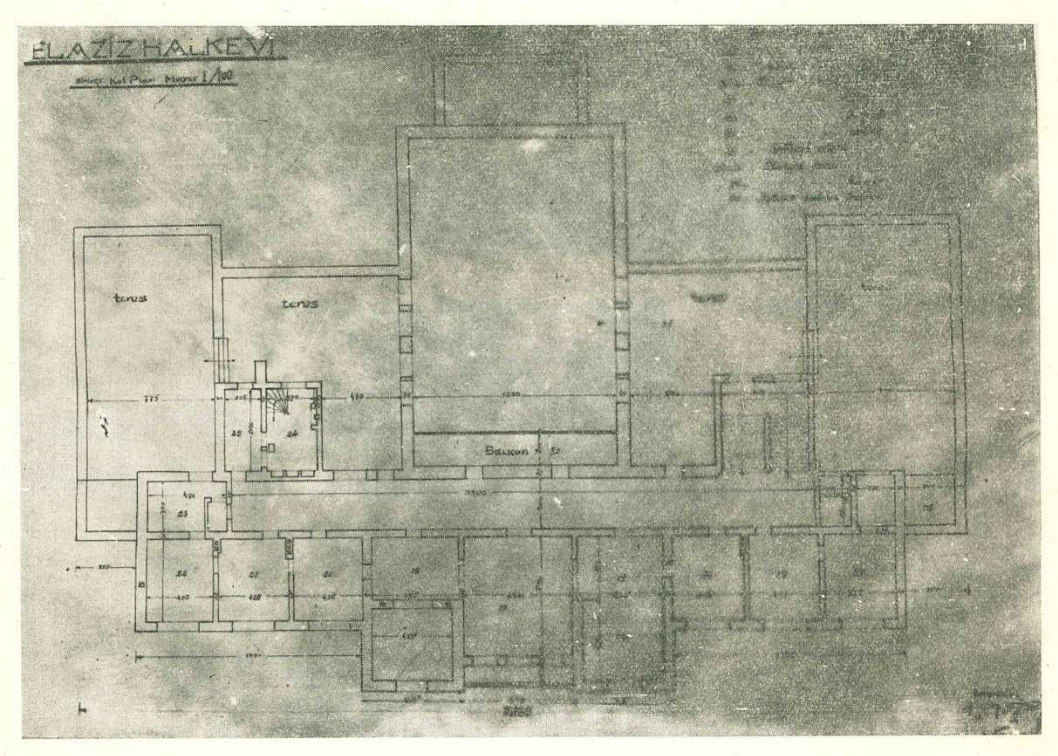
Projenin uygulama çizimleri incelendiğinde T planına sahip olan binada, birimler girişin sağ ve sol tarafına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Giriş, kuzey yönünden sağlanmaktadır. Giriş holünden antreye, oradan da doğu ve batı kanatlarına merkezi bir koridor aracılığıyla geçiş mümkündür. Girişin doğu ve batı yönlerinde odalar bulunmaktadır. Çok amaçlı salonun her iki yanında lobiler yer almakta olup, sağdaki lobiye bitişik bölümde toplantı salonu, soldaki lobiye bitişik bölümde ise kütüphane bulunmaktadır. Girişin tam karşısında, çok amaçlı salona açılan iki kapı yer almaktadır. Dikdörtgen planlı ana salonun sonunda sahne yapısı konumlandırılmıştır. Batı kanadında, üst kata geçiş çift kollu ve mermer kaplamalı ana merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu merdivenle ulaşılan birinci kattaki birimler, bir koridor etrafında düzenlenmiştir. Günümüzde bu kattaki doğu ve batı kanatlarındaki ana salonlar, yapıya sonradan eklenmiştir. Orijinal planda ise antre, toplantı salonu ve kütüphanenin üzerindeki alanlar teras olarak tasarlanmıştır. (Köksal & Urfalıoğlu, 2024). (Şekil 4.36, Şekil 4.37, Şekil 4.38)

Şekil 4.36 Elâzığ Halkevi temel ve bodrum planı (Ayşe Betül Köksal Arşivi)

Şekil 4.37 Elâzığ Halkevi zemin kat planı (Köksal & Urfalıoğlu, 2024)

Şekil 4.38 Elâzığ Halkevi birinci kat planı (Köksal & Urfalıoğlu, 2024)

Halkevinin masrafları için parti malı olan umumi kütüphane 4000 liraya satılmıştır (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1704- 929- 1). 1933 yılında yapımına başlanan Elaziz Halkevi, 1934 yılında açılmıştır (Koruk, 2024). Yaklaşık dokuz ayda tamamlanan yapının açılışını, *Hakimiyeti Milliye* Gazetesi tarafından 'Elaziz Çok Güzel Bir Halk Evi Yaptı' başlıklı bir haberle kamuoyuna sunmuştur. (Hakimiyeti Milliye, 1934, 13 Şubat)

Elâzığ Halkevi'nde yer alan Atatürk Dairesi'nin düzenlenmesi ve tefrişi, dönemin Valisi Tevfik Sırrı Gür'ün eşi Mukaddes Gür tarafından gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, 1937 yılında Elazığ'ı ziyareti sırasında Elaziz Halkevi'nde düzenlenen kültürel bir toplantıya katılmış, ardından kendisi için özel olarak hazırlanan bu dairede kısa bir süre dinlenmiştir (Haykır, 2017). Yapı cephesinde yer alan "Ne Mutlu Türküm Diyene" yazısının ceviz ağacından kabartma olarak yapılması planlanmıştır. (BCA 490-1-0-0 / Cumhuriyet Halk Partisi 1705- 932- 1) Planlanan halkevinin ön cephesi ile yapımı tamamlanan halkevi ön cephesinde ufak farklılıklar bulunmaktadır (Şekil 4.39). Daha sonraki bir dönemde, yapının sağ ve sol yanlarında yer alan alçak katlı bölümlere ek katlar ilave edilmiş ve üzerine kırma çatı uygulanmıştır (Şekil 4.40). Söz konusu eklentilerin ne zaman gerçekleştirildiği tarafımca tespit edilememiştir.

Halkevinde, halk için okuma yazma kursları açılmış, yabancı dil dersleri ve çeşitli konularda kurslar verilmiştir. Halkevleri kapatıldıktan sonra 1952 yılında Elâzığ Kız İlköğretmen Okulu binada eğitime başlamıştır. Bu okul 1978-1979 eğitim yılının ardından kapanmıştır (Kent, 2015). Bina bir süre öğretmenevi olarak hizmet vermeye devam etmiştir ancak 2020 yılında Elâzığ'da yaşanan deprem sonrasında kapatılmıştır.

Şekil 4.39 Elâzığ halkevi ön cephe 1930'lu yıllar (Elâzığ Valilik Arşivi)

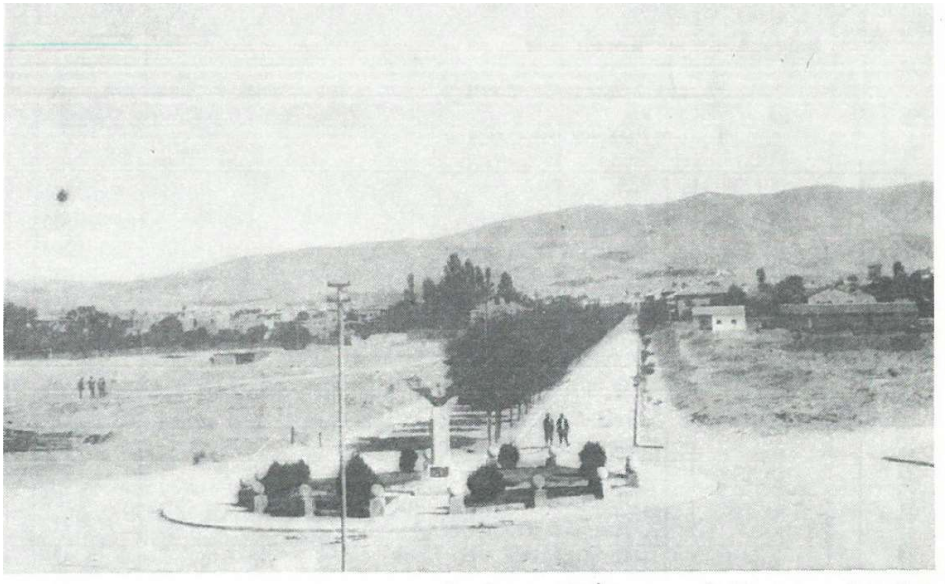
Şekil 4.40 Elâzığ halkevi arka cephe havadan fotoğrafı (Özgür Proje, t.y)

4.2 Elaziz Tren Garı

Elaziz Tren Garı 1934 yılında açılmıştır (Haykır, 2016). Tren yolunun Elâzığ'a da uğraması şehrin diğer kentlerle ticari ilişkilerini güçlendirmiştir. Burada maden ocaklarında üretilen madenler tren yolu vasıtasıyla limanlara taşınmıştır (Kopar, 2013). Türkiye'de bir ilk olarak Elaziz İstasyonu önündeki meydana ülkenin ilk demiryolu anıtı dikilmiştir. Anıtın sütun kısmında TCDD'ye ait demiryolu ve kanat amblemi yer almakta, kaidesinde ise Elaziz Şube Hattı'nın açılış tarihi bulunmaktadır (Haykır, 2016) (Şekil 4.41). Yakın zamanlı bir tarihte, istasyon binası ve belediye binası arasında bir caddenin yapımına da başlanmıştır (Haykır, 2017). Bu cadde günümüzde İstasyon Caddesi'dir (Şekil 4.42).

Şekil 4.41 1930'lu yıllarda Elâzığ Tren Garı (Elâzığ Valiliği Arşivi)

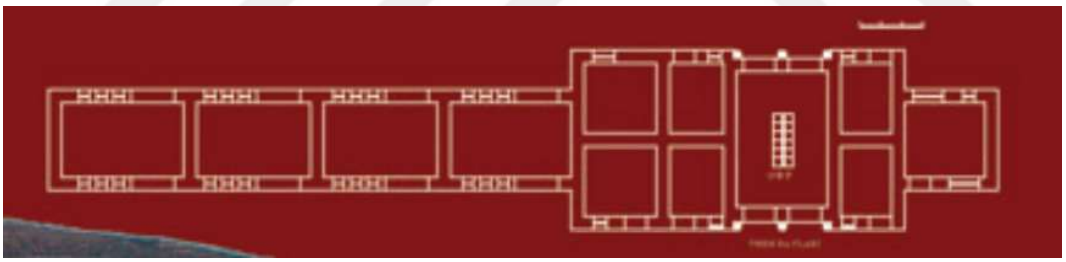

Şekil 4.42 Elâzığ İstasyon Caddesi gar önünden resmi (Elâzığ İl Yıllığı, 1972)

Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan bina yığma teknikte inşa edilmiştir. Ulaştırma Kısım Komutanlığı bodrum katta bulunurken zemin katta gar müdürlüğü, bölge kontrolörlüğü, koruma ve güvenlik birimi, ulaştırma irtibat subaylığı, ambar müdürlüğü ile bekleme ve VIP salonu gibi idari ve hizmet birimleri konumlanmaktadır.Birinci kat ise iki adet hizmet konutunu içermektedir. Başlangıçta zemin katta konumlandırılan baş dispeçerlik (kontrolörlük) ve diğer hizmet birimleri, gar binasının sol yöne doğru genişletilmesiyle oluşturulan yeni yapısal eklentilere taşınmıştır (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y) (Şekil 4.43 Şekil 4.44). Yapı, zamanla yapılan tadilatlarla özgünlüğünü kaybetse de günümüzde hizmet vermeye devam etmektedir.

Şekil 4.43 Elaziz Tren Garı görünüş (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y)

Şekil 4.44 Elaziz Tren Garı plan (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y)

4.3 Atatürk İlkokulu

Vali Tevfik Sırrı Gür döneminde 1934 yılında yapımına başlanan okulun inşası üç yıl sürmüş, okul 1937 yılında açılmıştır. Okul, Çarşı Mahallesi'nde istasyon ile belediye binası arasında konumlanan caddeye cepheli olacak şekilde yer almaktadır. Bu okul, ikinci ve beşinci okul (Şekil 4.45) adı verilen iki eski okulun birleştirilmesiyle açılmıştır (Şekil 4.46). (Kavak, 2014)

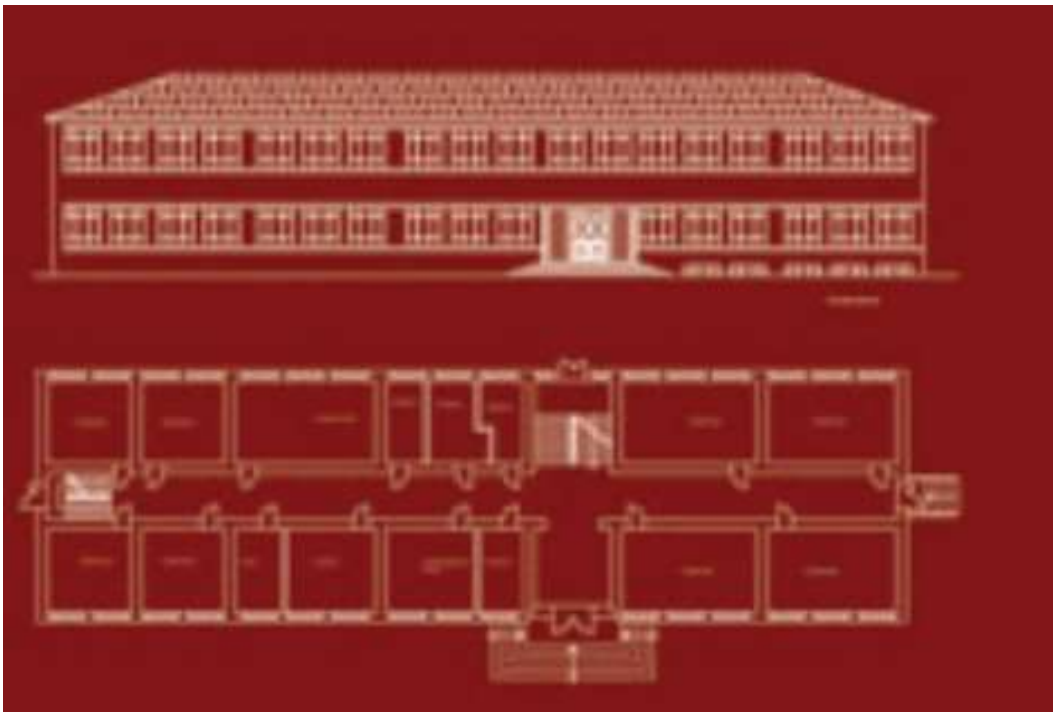
Şekil 4.45 Elaziz Beşinci Mektep ((Salt Araştırma, 2020)

Şekil 4.46 Elâzığ Atatürk İlkokulu (Elâzığ Valilik Arşivi)

Yapı, bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan üç katlı bir plan şemasına sahiptir. Bodrum katta tuvaletler, kalorifer dairesi, depo ve spor odası, zemin katta idareci odaları, öğretmenler odası, kütüphane, arşiv, laboratuvar ve derslikler, birinci katta ise müdür odası ve derslikler yer almaktadır. Dikdörtgen bir plana sahip olan yapıda iç mekânlar uzun bir koridor boyunca iki yönde sıralanmıştır. Koridor uçlarına ve merdiven boşluklarına yerleştirilen pencereler aracılığıyla doğal aydınlatma

sağlanmıştır. Orijinalinde, girişin karşısında tek bir merdivenle çözümlenen simetrik plan düzenine sahip olan yapıya, kuzey yönünde bir merdiven ile dört derslikten oluşan yeni bir kütle eklenmiştir. Binada ıslak hacimlerin tamamı bodrum katta konumlandırılmıştır (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y) (Şekil 4.47).

Şekil 4.47 Atatürk İlkokulu plan ve görünüşü (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y)

4.4 Dördüncü Umumi Müfettişlik Binası

İlk zamanlarda Elaziz Birinci Umumi Müfettişlik kapsamında yer almaktadır (Yedek,2016). Diyarbakır merkezli olan bu müfettişlik birçok ili kapsamaktadır. Daha sonra Dördüncü Umumi Müfettişlik kurulunca Elâzığ bu müfettişlik kapsamına dahil edilmiştir. Merkezi Elâzığ olan Dördüncü Umumi müfettişlik Elâzığ, Erzincan, Bingöl ve Tunceli illerini kapsamaktadır. Dördüncü Umûmî Müfettişlik, görev sahası içerisinde bayındırlık ve imar başta olmak üzere güvenlik, sağlık, eğitim ve idari alanlarda yürüttüğü faaliyetlerle bölgesel kalkınma ve kamu hizmetlerinin koordinasyonunda önemli bir konumda yer almaktadır (Konuk, 2024).

1936-1938 yıllarında cumhuriyetin ilk yıllarına ait mimari özellikleri günümüze taşıyabilen Dördüncü Umumi Müfettişlik binasının inşaatına başlanmıştır (Focus

Restorasyon, t.y.). O dönemde yapılan kamu binalarından biraz daha uzağa, Akpınar Mahallesi olarak adlandırılan bölgeye konumlandırılmıştır. Bu yapı kentte memur nüfusunda artış sağlamıştır (Yedek 2016). 1948 yılından itibaren 10. Piyade Tümen Komutanlığı'nın karargâh binası olarak kullanılan yapı, eş zamanlı olarak askerî hastane işlevi de görmüştür. 7 Eylül 1992 tarihinde Posta ve Telgraf Teşkilatı Genel Müdürlüğü'ne (PTT) devredilmiştir (Konuk, 2024) (Şekil 4.48).

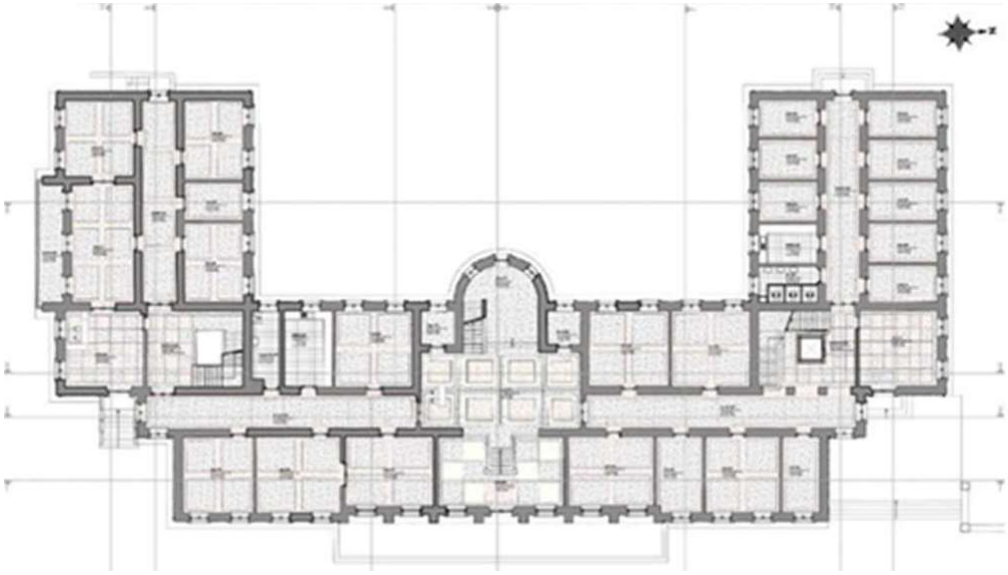

Şekil 4.48 Dördüncü Umumi Müfettişlik binası

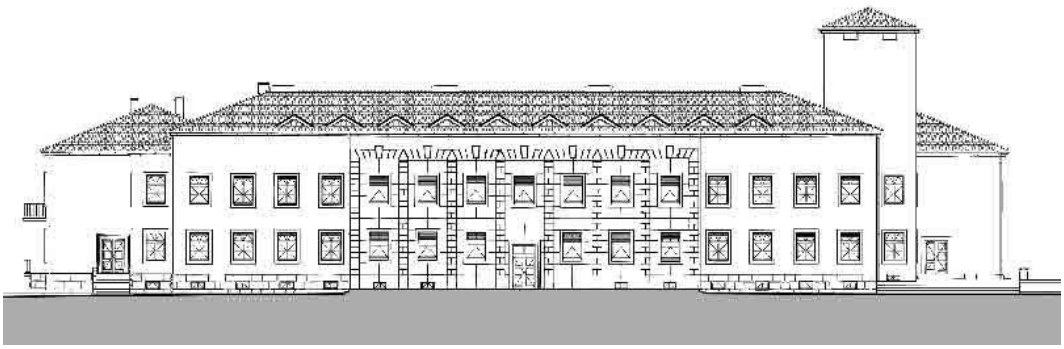
(Focus Mimarlık, 2019)

Yapının taşıyıcı sistemi yığma duvar tekniği ile inşa edilmiş olup döşemeleri betonarme olarak tasarlanmıştır (Konuk, 2024). Yapı; bodrum, zemin, 1. kat ve çatı katından oluşmaktadır. U Şeklinde plana sahip yapı planı simetriktir. Yapının bodrum katında yemekhane ile kalorifer dairesi, zemin ve birinci katlarda ise U şeklinde kurgulanmış bir koridor, etrafında çift yönlü olarak yerleştirilmiş idari bürolar ile hizmet birimleri konumlandırılmıştır. Çatı katında ise arşiv odaları bulunmaktadır (TMMOB Elâzığ Şubesi / Cumhuriyet yapıları t.y) (Şekil 4.49).

Cepheleri sade ve simetrik olan bu yapıda ön cephede kat boyunca uzanan sekiz kesme taş sütun vurgulanmıştır. Sütunları birleştiren yatay çerçeve üzerinde, her pencerenin üst orta noktasına denk gelecek şekilde kabartmalı kilit taşları bulunmaktadır. Yapının çatı katı dışındaki tüm pencereleri taş çerçevelerle çevrilidir. Çatı katı pencereleri ise ön ve arka cephelerde üçgen formda tasarlanmıştır. Merdiven kovası yarı dairesel olarak tasarlanmış ve arka cephede vurgulanmıştır. Genel olarak simetrik bir düzenlemeye sahip olan yapının sol kısmında yükselen kütle, bu dengeyi görsel olarak kırmaktadır (Şekil 4.50).

Şekil 4.49 Dördüncü Umumi Müfettişlik plan çizimi (Konuk, 2024)

Şekil 4.50 Dördüncü Umumi Müfettişlik ön cephe çizimi (Focus Mimarlık, 2019)

4.5 Elaziz Göçmen Köyleri

Balkanlardan Elâzığ'a olan göçler, 1924 yılında 1.220, 1926 yılında 232, 1928 yılında 672 ve 1929 yılında 1.122 kişi olmak üzere belirli aralıklarla devam etmiştir (Yedek 2016). Balkan göçleri, günümüzde Elazığ'daki iki önemli ilçenin oluşmasına neden olmuştur. Eski Palu bölgesinde kurulan Kovancılar ile Hazar Gölü kıyısındaki Sivrice ilçe merkezi, göçmenler için kurulan yerleşim yerleridir (Akdemir, Hoş 2013). 1934 yılında yaklaşık 300 hanelik bir göçmen grubu Elaziz'e nakledilmiş, göçmenler mevsimin kış olması nedeniyle civar köylerde geçici olarak konaklamıştır. Kış mevsiminin ardından göçmenler için kerpiç duvarlı ve kâgir çatılı evlerin inşasına başlanarak bu evler kısa sürede tamamlanmıştır. Göçmenlerin Romanya'da yaşadıkları yerin adı yeni yerleşim birimine verilmiş ve bu nedenle

bölge “Kovancılar” olarak adlandırılmıştır (Kovancılar Kaymakamlığı, t.y.). Bu köyde 280 adet kerpiçten ev yapılmıştır. Göçmenler geldikten sonra 150 kişilik bir mescit inşa edilmiştir. (Kent, 2014)

Merkeze bağlı Harita 3.8 de gördüğümüz Etminik (Altınçevre), Holvenk (Şahinkaya) ve Bizmişen, Perçenç (Akçakiraz), Şintil, Tadım, Ağınsı ve Hoğu Vertetil , Habusu köylerinde de göçmenler için konutlar inşa edilmiştir. (Şekil 4.51, Şekil 4.52, Şekil 4.53, Şekil 4.54, Şekil 4.55) Hanköy’de dört derslikli, Habusu ve Bizmişen’de birer derslikli, Vertetil Köyü’nde ise iki derslikli okul binaları inşa edilmiştir. (Yedek, 2016)

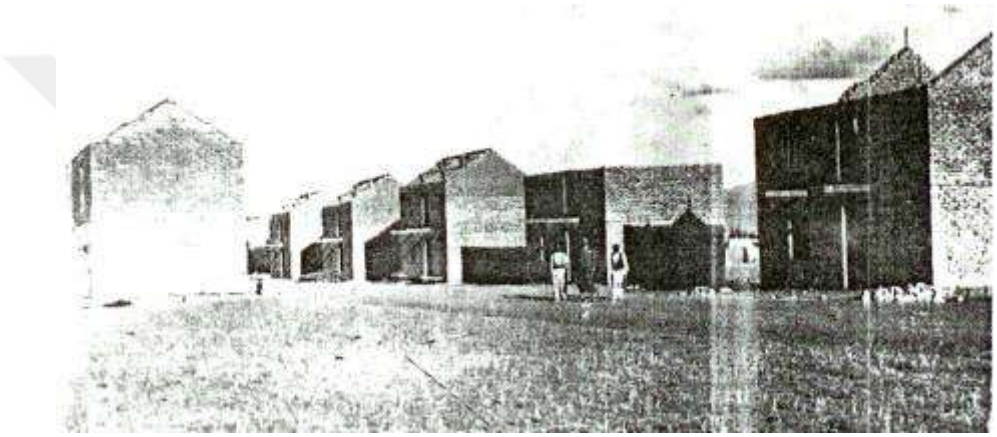
Görseller incelendiğinde bu evlerin tip proje olduğu görülmektedir. Bu evler göçmenlere anahtar teslim olacak şekilde inşa edilmiştir (Turan gazetesi, 17 Temmuz 1937). Hüvenk Köyü’ndeki evler dikdörtgen planlı, düz damlı ve girişleri sundurmalıdır. Evler kerpiçten yapılmıştır (Turan gazetesi, 13 Temmuz 1937). Habusu ve Vertetil’de yapılan evler iki katlı ve beşik çatılıdır. Habusu Köyü, Keban Barajı yapıldığında sular altında kalmıştır (Çakırca 2015). Vertetil Köyü, günümüzde Yazıkonak olarak adlandırılan Elâzığ kentinin bir beldesidir. Hüvenk (Hulvenk) bugün merkeze bağlı Şahinkaya Mahallesidir. Bahsi geçen bu köylerden birkaçı Ermeni köyleridir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra bu köyler terk edilmiş, eski yerleşim yerlerine göçmen köyleri inşa edilmiştir. İlerleyen yıllarda göçle gelen bu nüfüs, büyük kentlere göç etmiştir. (Yedek 2016)

Şekil 4.51 Elâzığ'da yeni kurulan Etminik (Altınçevre Köyü) göçmen köyü (Eres, 2008)

Şekil 4.52 Elâzığ Bizmişen göçmen köyü 1934 (Eres, 2008)

Şekil 4.53 Elâzığ Vertetil'de (Yazıkonak beldesi) kurulan göçmen köylerinden biri (Eres, 2008)

Şekil 4.54 Elâzığ'da yeni kurulan Habusu (İkizdere Köyü) göçmen Köyü (Eres, 2008)

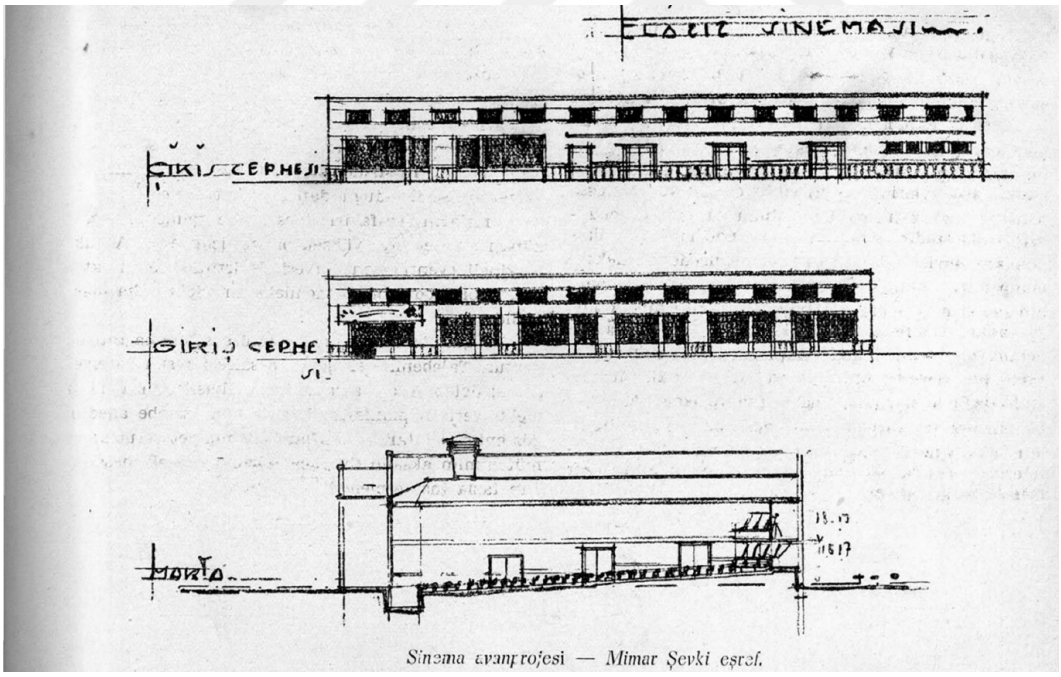
Şekil 4.55 Elâzığ Hüvenk (Şahinkaya Mah.) Göçmen köyü 1934 (Eres, 2008)

4.6 Elaziz Sinema ve Tiyatro Binası

1931 yılında Elaziz Belediyesi, ulusal düzeyde "El'aziz Belediyesi Sinema Projesi Müsabakası" başlıklı bir mimari proje yarışması düzenlemiştir. Yarışmanın duyurusu, *Milliyet Gazetesi*'nin 14 Mayıs tarihli sayısında yer almıştır. (Milliyet, 1931) Elaziz Belediyesi, proje için 25-30 bin TL bütçe ayırmış ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi ile iş birliği yaparak bu proje yarışmasını düzenlemiştir. (Arkitekt/Mimar 1932/10(22)) Yarışma kapsamında belirlenen ödül miktarı 500 TL'dir. (Turan,25 Mayıs 1931) Bu yarışmanın jüri üyeleri Ressam Namık İsmail Bey, Mimar Burhanettin Bey, Mimar Alaeddin Bey, Mimar Vedat Bey ve Mimar Sırrı Beydir. Yarışmayı mimar Şevki Eşref Bey kazanmış, mimar Kılınç Şakir Bey ise ikinci ödülün sahibi olmuştur. (TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi. Yarışmalar Dizini.) Birincilik ödülünün sahibi olan Mimar Şevki Bey, çok sayıda yarışma kazanmış ve dönemin önemli yapıtlarına imza atmış olan mimar Şevki Balmumcudur. Balmumcu, özellikle erken Cumhuriyet döneminde Türk mimarlığının modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. (Mimarlık Müzesi, 2012)

Mimar Şevki Bey'in avan projesinde yapı, bir memur kulübü işlevine ek olarak gerektiğinde küçük çaplı sahne temsillerine olanak tanıyacak şekilde düzenlenebilecek bir sinema olarak kurgulanmıştır. Yapının yer aldığı arsanın iki cephesi boyunca ticari birimler (dükkânlar) düşünülmüştür. Yapıda kullanıcı sirkülasyonunu çözmek için ayrı giriş ve çıkışlar bulunmaktadır. Mimar Şevki Bey'in notlarında, avan projede muhdes (yeni) ve taşıyıcı duvarların kireç harçlı taştan yapılması, çatının ahşap olup yerli kiremit ile kaplanması, sahnenin sıkıştırılmış toprak üzerine grobeton ile inşa edilmesi, diğer döşemelerin ahşap olması ve yapı genelinde benzer malzemelerin kullanılması öngörülmüştür (Arkitekt/ Mimar 1931/6).

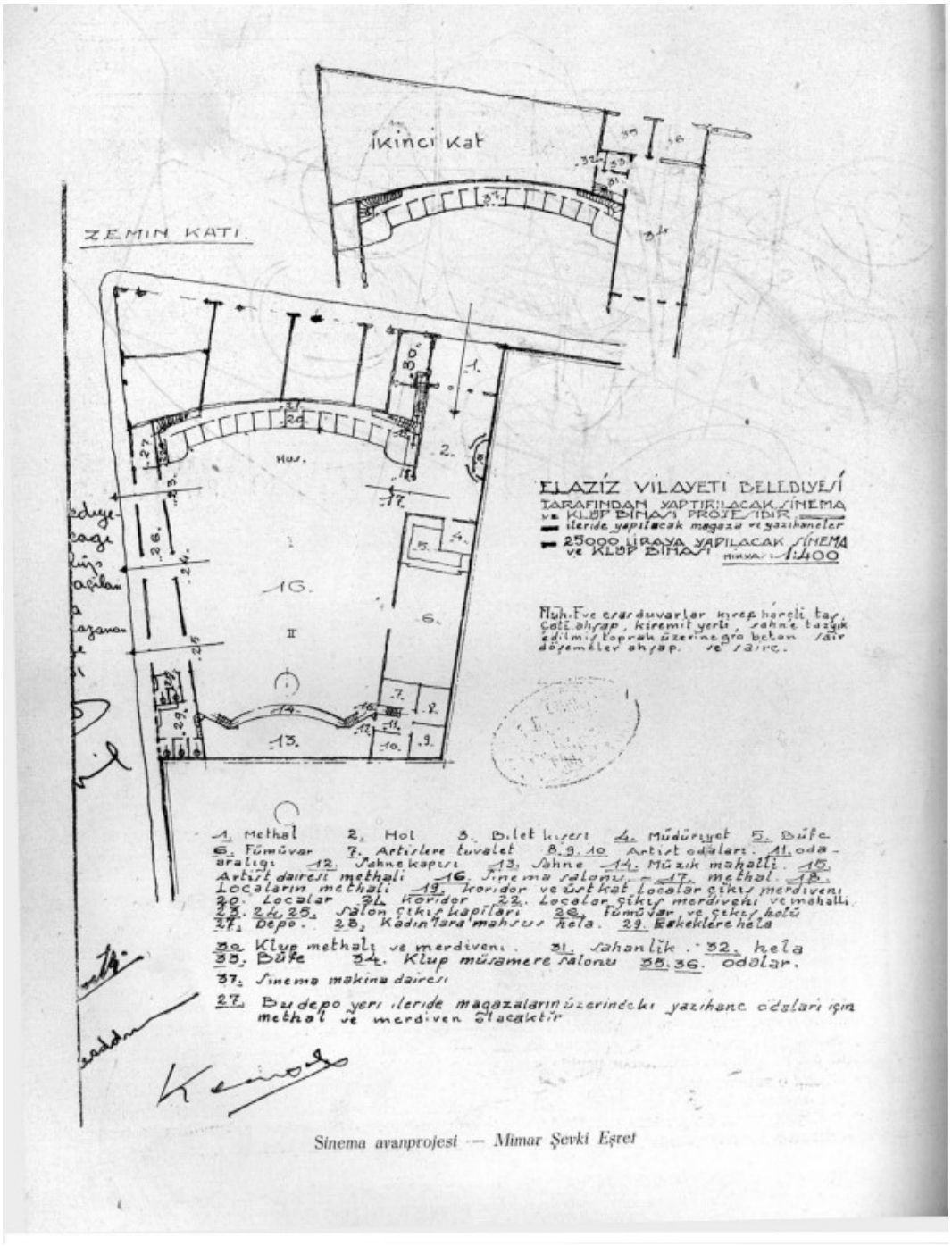
Projede zemin katta ana salon, bilet gişesi ve hol bulunmaktadır. Hol içerisinde müdür odası, büfe ve sinema salonuna giriş bulunurken salon kısmında seyirciler için localar ve bu localara ait ayrıca girişler bulunur. Üst kata çıkan merdivenler ile localara erişim sağlanmakta, ayrıca salonun çıkışları ve acil durum için fümüvar[23] ve kaçış holü bulunmaktadır. Kadınlar ve erkekler için ayrı tuvaletler, depo ve teknik alanlar da yer almaktadır. Sahnenin hemen arkasında müzik mahalli ve sanatçıların kullanacağı özel bir bölüm bulunur. Sanatçılar için ayrılmış alanda tuvaletler, dinlenme odaları ve sahneye açılan bir kapı yer almaktadır. 1. katta ise (Şevki Bey çizimde ikinci kat olarak aktarır.) kulüp bölümü bulunur ve bu bölüm için yapıdan bağımsız bir giriş ve merdiven planlanmıştır. Bu katta bölüm için ayrıca bir büfe, küçük toplantı ve etkinliklerin yapılabileceği bir salon bulunmaktadır. Sinema makinesi için ayrılan oda da 1. katta yer alır. Planda yer alan depo, ileride yapılması planlanan mağazaların üstünde yer alacak yazıhaneler için de ayrı bir giriş ve merdivene dönüşecek şekilde konumlanmıştır (Arkitekt/ Mimar 1931/ 6 206/208) (Şekil 4.56 şekil 4.57).

Sinema avanprojesi — Mimar Şevki eşref.

Şekil 4.56 Elaziz Sinema avan projesi kesit ve görünüş çizimleri (Arkitekt/ Mimar 1931/ 6 207)

[23] Sigara odası

Sinema avanprojesi — Mimar Şevki Eşref

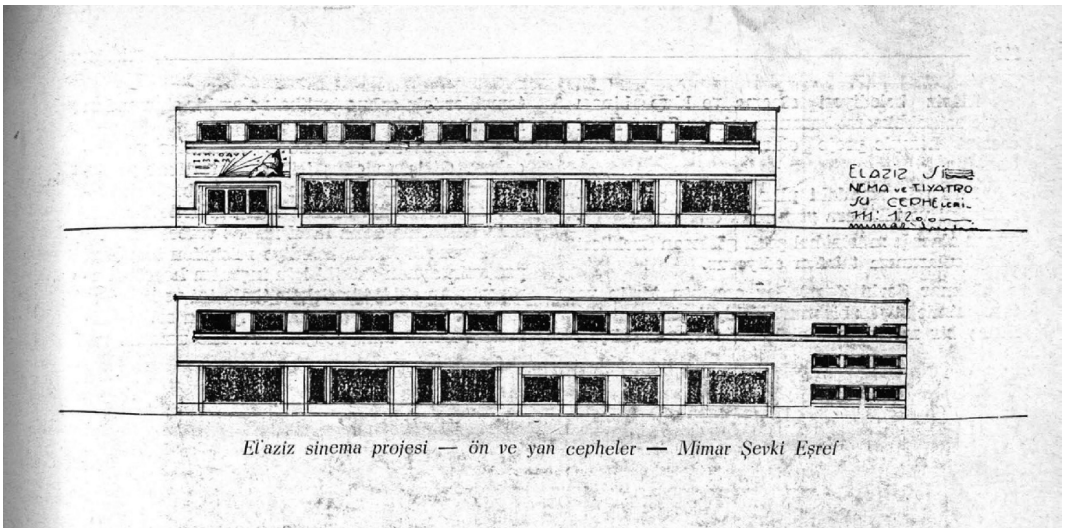
Şekil 4.57 Elaziz Sinema avan projesi zemin ve ikinci kat projesi (Arkitekt/ Mimar 1931/ 6 208)

Avan projenin ardından Mimar Şevki Eşref Bey, projenin uygulama çizimlerini yapmıştır (Şekil 4.57, Şekil 4.58). Ancak yapı inşa edilirken Mimar Şevki Bey'in çizimine sadık kalınmamıştır. Şevki Bey, 1932 yılında Arkitekt/Mimar dergisinde yayınlanan yazısında Elaziz Belediyesi'nin diğer vilayetlere örnek olacak bir yarışma projesi düzenlediğini fakat bu proje için ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu yazmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi ve Elaziz Belediyesi arasında yapılan

mutabakat sonunda ayrılan bütçe ile inşası mümkün olan kısımlar öncelikli olarak yapılıp kalan kısımların sonradan tamamlanması öngörülmüştür (Arkitekt/Mimar 1932/10(22)). Yapının merkezinde yer alan sinema salonunun tek katlı olarak inşa edilmesi birinci aşamayı oluştururken binanın iki caddeye cephe verecek şekilde planlanan mağaza bölümleri ile balkon ve ikinci katların inşası ise ikinci aşamayı kapsamaktadır. Yapı, bu ikinci aşamanın da tamamlanmasının ardından bütüncül olarak tamamlanmış kabul edilecektir (Arkitekt/Mimar 1932/10(22)). Birinci uygulama aşamasında, özgün projede yer almayan kubbe, kemer ve saçak gibi mimari öğeler uygun bulunarak yapıya sonradan eklenmiş ve inşa süreci bu doğrultuda yönlendirilmiştir. Bu eklemeler yapılırken projenin mimarı Şevki Eşref Bey'e ise danışılmamıştır. Mimar Şevki Bey bu durumdan ötürü üzüntü duymuş ve mesleki açıdan da kırgınlık yaşamıştır (Arkitekt/Mimar 1932/10(22)).

Şekil 4.58 Elaziz Sinema 1/50 ölçek plan çizimi (Arkitekt/ Mimar 1931/ 7 207)

Şekil 4.59 Elaziz Sinema 1/200 ölçek cephe çizimleri (Arkitekt/ Mimar 1931/ 7 206)

1931 Ekim ayında temel atma töreniyle inşaatına başlanan yapının inşaatının ne zaman tamamlandığı tespit edilememiştir. (Turan, 1931, 22 Ekim) Ancak Turan Gazetesi'nde yer alan haberde, inşaata başlanmasının üzerinden iki buçuk yıl geçmesine rağmen inşaatın sona ermediği belirtilmektedir. (Turan, 1934, 1 Nisan) 29 Haziran 1935 tarihli bir haberde, Belediye Binası ve Sinema salonunun inşaatının tamamlanmak üzere olduğu belirtilmekte ve açılışın yakın bir tarihte gerçekleştirileceği ifade edilmektedir. (Turan, 1935, 29 Haziran) Milliyet Gazetesi, inşaatı devam eden binada açılması planlanan Osmanlı, Ziraat ve İktisat Bankalarına değinmiştir. (Milliyet, 1933, 9 Nisan) Bu bilgiler doğrultusunda, yapının inşaat sürecinin planlanandan uzun sürdüğü, ancak 1935 yılı itibarıyla tamamlanma aşamasına geldiği anlaşılmaktadır.

5
DEĞERLENDİRME

Harput, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında uzun süre Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kalsa da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bu istikrar bozulmuş önce mutasarrıflık, ardından müstakil eyalet olmuştur. 1867 yılında vilayet isim değiştirmiş, Mamuretü'l-Aziz adını almıştır. Diyarbakır vilayetinden 1875 yılında ayrılarak müstakil mutasarrıf olan Mamuretü'l-Aziz, 1878'de tekrar vilayet olmuş, bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar sürmüştür. **(**Aksın, 2019) Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Elaziz vilayeti olan kent, 1937 yılında son kez isim değiştirerek önce Elazık sonrasında kısa bir süre içinde ise bu ad tekrar düzenlenerek Elâzığ olmuştur (Yedek, 2016).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Harput, kentin idari ve kültürel merkezi olma niteliğini korumaktadır. 1834 yılına gelindiğinde bölgeye atanan Vali Mehmet Reşid Paşa'nın, dönemin vilayet merkezi olan Diyarbakır'da kalmak yerine Harput'ta ikamet etmeyi tercih etmesi ve ardından ovada yer alan Iğiki adlı köye idari birimleri taşımaya başlamasıyla birlikte Harput'tan ovaya yönelik göç süreci başlamıştır. Yine de bu dönemde toplu bir göç hareketliliği görülmez, ovadaki yapılaşmalar genellikle askerî amaçlıdır. Hastane, kışla ve cephanelik inşasına başlanmasının yanı sıra yol yapımına önem verilmiş, yol ağlarının gelişmesi ve genişlemesi için çalışmalar yapılmıştır. (Tablo A1) (Aksın, 1999,2013; Çelikdemir 2019; Moltke,1969)

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Mezra kasabasının henüz Harput ile yarışacak bir boyutta yerleşim sınırına ulaşmadığı görülmektedir. Sultan Abdülmecid döneminde de askerî yapılar inşa edilmeye devam etmiştir. Askerî yapıların yanı sıra kasabada hastane ve toplanan aynî vergiler için bir zahire ambarı inşa edilmiştir (Tablo A1; Şekil B.1). (Aksın,1999; Hell,1855)

Sultan Abdülaziz dönemi, Mezra kasabasında bayındırlık işlerinin oldukça yoğun olduğu bir dönemdir. Bu işlerden memnun olan idareciler, bu resmî ismi olmayan kasabaya sultanın bayındır hale getirdiği yer anlamına gelen Mamuretü'l-Aziz adının verilmesini önermişlerdir. Kabul edilen bu öneri sonucunda vilayet ismi Mamuretü'l-Aziz olmuştur. Bu dönemde Vali İzzet Paşa, gerçekleştirdiği çalışmalarla ön plana çıkmış, onun döneminde hükûmet konağı, hapishane, cami ve çeşme inşa ettirilmiş, kasaba merkezinin bayındır bir yerleşim hâline gelmesi için çaba gösterilmiştir (Tablo A1; Şekil B.2). (Aksın, 1999)

Sultan II. Abdülhamit'in 33 yıllık saltanat döneminde Harput'tan ovaya göçler devam etmiştir. Yaşanan bu göçler sonucunda eski görkemini kaybeden Harput ahalisi bu durumdan rahatsız olmuş ve merkezin Mezra kasabasından taşınıp yeniden Harput olması için taleplerde bulunmuşlardır. Harput ahalisinden gelen bu talepler reddedilmiştir. Bu dönemde Mezra kasabasında bayındırlık faaliyetleri devam etmiş, yollar yenilenmiş ve yolların mesafeleri artırılmıştır. Maarifperver olarak anılan Sultan II. Abdülhamit devrinde, eğitim yapıları ön plana çıkmaktadır. Mezra kasabasında devletin yaptığı okullar dışında, gayrimüslimler ve yabancılar da okullar açmıştır. Eğitim yapılarının yanı sıra askerî hastane, hükûmet konağı, fabrika, kilise ve camii yapıları da inşa edilmiş dönemin sona doğru Mezra kasabası 1.335 haneye ulaşmıştır. (Tablo A1; Şekil B.3) (BOA ŞD. 1465-13; BOA ŞD 1465-18; DH.MTK 1927-30; Cuinet 1891; Yapıcı ,2022)

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının padişahları Sultan V. Mehmet Vahdettin ve Sultan VI. Mehmet Reşad'dır. I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş, Millî Mücadele başlamış ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu yıllarda Harput'tan ovaya göçler devam etse de Mamuretü'l-Aziz hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfusta kayıplar yaşamıştır. Bu dönemde Mamuretü'l-Aziz'de yol yapımına önem verilmeye devam etmiştir. Savaş nedeniyle mevcut yapılar, askerlerin kullanımına sunulmuştur. (Tablo A1) (Arslan,2022; Sunguroğlu,1958; Yedek,2016)

Cumhuriyet'in ilanını takip eden ilk yıllarda, Elâzığ kentinin imarı için, Doğu illerine yapılan harcama ortalamasının üzerinde bir kamu yatırımı gerçekleştirilmiştir. Hastalıklarla mücadele için hastaneler; kent ekonomisi için bankalar, elektrik, un, iplik ve mensucat fabrikaları kurulmuş, bölgede bulunan taş

ocakları faal duruma getirilmiş, dağınık olan edilmiş ve mağazalar bir arada toplanarak kent içi ticaret merkezi oluşturulmuş, ulaşım için karayollarının yapımına devam edilmiş, köprüler inşa edilmiş, havalimanı yapılmış, tren yolu ile kent ulaşım ağları güçlendirilmiştir. Kültürel faaliyetlere önem verilmiş, sinema ve tiyatro binaları yapılmış, Kültür Mahallesi Projesi adında kapsamlı bir projeye başlanmıştır. Halkın eğitilmesi için halkevleri ve okullar inşa edilmiştir. Balkanlardan gelen göçmenler için göçmen köyleri inşa edilmiştir. Bu dönemde kentsel sınırlar genişlemiş, mevcut kent içi boşluklar yeni yapılarla doldurularak yerleşim dokusu daha da yoğunlaştırılmıştır. (Tablo A1) (Karakaş, 1999; Kopar, 2004; Sunguroğlu, 1958; Yedek, 2016)

6
SONUÇ

Yüzyıllar boyunca kentin merkezi konumunda olan Harput, 19. yüzyıla gelindiğinde de bu özelliğini korumuştur. Harput, çevresine hâkim bir konumda yer alan korunaklı bir kale etrafında şekillenen yerleşimlerle zamanla gelişmiş bir kenttir. Tarihsel süreçte pek çok farklı egemenliğin kontrolüne girmiştir. Ancak Osmanlı Dönemi'nde sağlanan siyasi istikrar neticesinde Harput Kalesi'nin stratejik önemi giderek azalmıştır. Sarp bir dağın zirvesinde konumlanan şehir, zamanla fiziksel gelişim sınırlarına ulaşmıştır. 1834 yılına gelindiğinde bölgede asayişsizliklerin olmasıyla bölgeyi ıslah için gönderilen Vali Mehmet Reşid Paşa'nın kentin idare merkezini Harput'un eteklerindeki ovaya taşımasıyla Harput gün geçtikçe önemini kaybetmiş, Mezra ise zamanla gelişip bugünkü Elâzığ şehrine dönüşmüştür.

Ovada ilk yapılan düzenlemeler, dönemin siyasi ve sosyal ihtiyaçlarına yanıt olarak gerçekleştirilmiş olup yapılar genellikle idari ve askerî amaçlıdır. İlk olarak bölgede bir hastane, askerî kışla ve cephaneliğin inşaatına başlanmıştır. Sorunlu bölgelere hızla müdahale ve asker sevkiyatları için yol ağları genişletilmiş, mevcut yollar iyileştirilmeye çalışılmıştır. Yol ağlarına dair çalışmalar, incelenen tüm dönemlerde devam etmiştir. Harput'un 4. Ordu merkezi olduğu dönemde Mezra'da Kışla-i Hümayun inşa edilmiştir. Ancak askerî yapılar 4. Ordu merkezinin Harput'tan alınıp başka şehirlere verilmesiyle âtıl duruma düşmüş, zamanla yıpranıp yıkılmışlardır.

1847 yılına gelindiğinde Mezra kasabası, Harput'un bir mahallesi kadar büyümüştür. Yine de yavaş yavaş da olsa göç alarak büyümeye devam etmektedir. Sultan Abdülaziz dönemine gelindiğinde Vali İzzet Paşa'nın da gayretleriyle bayındırlık işleri hız kazanmıştır. Hükûmet Konağı, kasaba merkezinde camii,

hapishane, çeşme yapılmış; yollar tamir edilmiştir. 1867 yılında şehrin adı değişmiş ve Sultan Aziz'in bayındır ettiği şehir anlamına sahip Mamuretü'l-Aziz olmuştur. Harput ahalisi merkezin Mezra'da olmasından rahatsız olmuş ve merkezin yeniden Harput'a taşınması için belgeler yazmışlardır. Saltanat merkezi, bu talebi reddetmiş ve şehrin merkezi Mezra kasabası olarak kalmıştır. Sultan II. Abdülhamit döneminde Mezra'da eğitim yapılarında hızlı bir artış görülmektedir. Öyle ki kasabada Müslüman ve gayrimüslimlerin dışında yabancı misyonerler de okullarını Harput'ta değil Mezra kasabasında açmayı tercih etmişlerdir. Bu durum Mezra'nın Harput ile olan yarışında öne çıkmaya başladığını göstermektedir. Eğitim yapılarının yanı sıra Mezra'da devlet ve misyonerler hastaneler de inşa etmişlerdir. Bu okul yapıları ve hastaneler savaş yıllarında ordu tarafından kullanılmış, ardından sahiplerine devredilmiştir. Terk edilen Alman okullarında daha sonra yabancılar değil yerli halk eğitim görmeye devam etmiştir. Yine, terk edilen hastane yapıları âtıl duruma düşmemiş, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da hastane olarak işlevlendirilmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde bahsi geçen yapıların hemen hemen hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. İnşa edilen hükûmet konakları yıkılsa da 1896 yılında Vali Enis Paşa tarafından inşa edilen Hükûmet Konağı günümüze ulaşabilmiştir. Bazı yapılar ise uzun süre hizmet verdikten sonra yıkılmış, yerlerine daha görkemli olduğu düşünülen aynı işlevde yapılar yapılmıştır. İzzet Paşa Camii bunun başlıca örneğidir. Bu şekilde yıkılıp yeniden inşa edilen bir diğer yapı da Saray Cami'dir.

Türkiye Cumhuriyeti dönemine gelindiğinde, Elazığ'ın bayındırlık faaliyetlerine ayrılan kaynakların ülke ortalamasının üzerinde olması, kentin kalkınma sürecini hızlandırmıştır. Karayolu ve köprü yatırımlarıyla birlikte, hava ve demiryolu ulaşım olanaklarının geliştirilmesi, Elazığ'ın bölgesel ve ulusal ölçekteki ulaşım bağlantılarını güçlendirmiştir. Şehir, bu dönemde yeni ülkenin ideolojik yönelimine uygun olarak yapılandırılmıştır.

1930'lu yıllarda öne çıkan Vali Tevfik Gür ve Belediye Başkanı Hürrem Bey kentin imarı ve kültürel gelişimi için çabalamış, birçok düzenlemenin öncüsü olmuşlardır. Halkevi, Kültür Mahallesi Projesi, Atatürk Okulu ve Belediye Binası gibi yapılar inşa edilmiş, kentte dağınık biçimde konumlanmış ticari birimler bir araya getirilmiş ve kentsel alanda düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde inşa edilen yapıların, 19. ve 20. yüzyıllarda inşa edilen Osmanlı Dönemi

yapılarına kıyasla günümüze ulaşma oranı daha yüksektir. Ancak bu duruma rağmen, söz konusu dönem yapılarından bazıları korunamamıştır. Örneğin belediye binası yıkılmış, yerine bir iş hanı inşa edilmiştir.Geçmişte inşa edilen yapılar yıkılmış olsa da bu yapıların kazandırdığı kimlik bölgelerin işlevsel özelliklerini yansıtmaya devam etmektedir. Örneğin eskiden askerî amaçlarla kullanılan alanlar günümüzde de benzer işlevlerle kullanılmaktadır. Valilik kurumu, bir dönem hizmetlerini eski hükûmet konağında sürdürmüş ancak daha sonra yaklaşık 1–1,5 kilometre uzaklıktaki, Halkevi yapısına yakın bir bölgede inşa edilen yeni binasına taşınmıştır (Harita 4.3).

Kent nüvesi Çarşı ve Sarayatik mahalleleri etrafında şekillenmiştir. Bu mahallelere, 1876 yılına gelindiğinde Akpınar, İcadiye ve Mustafa Paşa mahalleleri eklenmiştir. Bu mahalleler kentin daha çok doğu ve güneydoğusunda yer alan mahallelerdir. 1894 / 1895 yıllarında hazırlanan merkez kasabasını gösteren bir haritada Nailbey Mahallesi'ne rastlanır. Nailbey Mahallesi, Akpınar Mahallesi'nin kuzeyinde kalır. Bu durum kent merkezinin güneybatısının da yapılaşmaya açıldığını gösterir. İlerleyen dönemlerde "Halkevi ve Kültür Projesi" kapsamında kentin batı ucunda da yapılaşmanın artırıldığı görülür. Tren istasyonun gelmesi ve İstasyon Caddesi'nin yapılmasıyla Çarşı ve Akpınar Mahalleleri büyüyerek gelişmiş, böylece kentin güney cephesinde yapılaşma artmıştır. Kuzey cephesinde ise Rızaiye ve İzzetpaşa Mahallelerinde yapılaşma artmıştır. 1950 yılına gelindiğinde kentte dokuz adet mahalle bulunmaktadır. Bunlar Çarşı, Sarayatik, Akpınar, İcadiye, Mustafa Paşa, Nailbey, Rızaiye, Rüstem Paşa ve İzzet Paşa mahalleleridir.

Sonuç olarak 1834 yılında başlayan göç hareketleriyle Harput'tan, ovada yer alan Mezra yerleşimine doğru gerçekleşen göç, başlangıçta yavaş bir seyir izlemiştir. Ancak zamanla Mezra, bölgenin yeni kentsel odağı haline gelmiş, Harput ise tarihsel önemini ve görkemini büyük ölçüde yitirmiştir. Günümüzde Elâzığ kenti (Mezra), gelişimini sürdürmekte olup Harput ise sit alanı ilan edilerek kültürel miras kapsamında koruma altına alınmıştır. Son olarak Elâzığ'ın kaybolmaya yüz tutmuş kültürel ve mimari değerleriyle hâlen yaşatılan mirasını da korumak, gün yüzüne çıkarmak ve geleceğe taşımak ortak bir sorumluluk ve temel bir görev olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

Aghjayan, G. (2016, 14 Mart). *Harput – Demografi*. Houshamadyan. (A. İncidüzen, Çev.). https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/yerlesimbirimi/demografi.html Erişim Tarihi: 03.02.2025

Aksın, A. (1998). Tanzimat'ın Harput Eyaleti'nde uygulanması ve karşılaşılan güçlükler. *Belleten*, 62(235), 851–862.

Aksın, A. (1999). *19. Yüzyılda Harput*. Ceren Ofset ve Matbaacılık.

Aksın, A. (2013, 23-25 Mayıs). *Harput'un Mezra'ya taşınması sürecinde ilk vilayet konağı*. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 1 101-110, Elâzığ

Aksın, A. (2015). *Sultan Abdülaziz ismiyle adlandırılan vilayet: Mamuratü'l-Aziz (Harput).* Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt 1, 1–12. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aksın, A. (2019). *Osmanlı döneminde Harput'un (Mamuratü'l-Aziz) idarî yapısı*. Tarih Yolunda Bir Ömür: Ergün Öz Akçora Armağanı (Cilt 1), Hiper Yayın, 397–409.

Aksın, A. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harput valileri (Harput-Mamuretül-Aziz-Elaziz 1834–1923). *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 10(20), 1–16.

Akdemir, İ. O. (2013, 23-25 Mayıs). *Elazığ'ın kentleşme sürecinin coğrafi analizi*. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler Kitabı Cilt 2, 1033–1054, Elâzığ

Akdemir, İ. O. (2014). Periferik kentleşme sürecinin etkenleri: Elâzığ modeli [The factors of peripheral urbanization process: Elâzığ model]. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 131–146.

Akdemir, İ. O., & Hoş, B. Y. (2013, 23-25 Mayıs). *Elazığ ve çevresine olan Balkan göçlerinde kaynak ülkeler, göçün temel sebepleri ve sonuçları.*Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler Kitabı Cilt 1 335-348, Elâzığ

Akyel, S. (2013). 19. yüzyılın ilk yarısında Harput şehrinin nüfus ve toplum yapısı (Doktora tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akyel, S. (2015). XIX. yüzyılda Harput Sancağı'nın demografik yapısı üzerine bir değerlendirme. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34(57), 199–220.

Aksoy, M., & Paker, N. (2015, 11 Kasım). Mimari tasarım yarışmalarının erken Cumhuriyet dönemi mimarlık pratiğine etkileri. Mimarlık, Kuram ve Eleştiri. https://mimarliktakuramveelestiri.wordpress.com/2015/11/11/mimari-tasarim-yarismalarinin-erken-cumhuriyet-donemi-mimarlik-pratigine-etkileri/ Erişim tarihi:24 Haziran 2025,

Aktüel Arkeoloji. (2024). Elazığ'da bir tarlada tesadüfen 84 metrekarelik mozaik bulundu. *Aktüel Arkeoloji* https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/aktuel/elazig-da-bir-tarlada-tesadufen-84-metrekarelik-mozaik-bulundu Erişim tarihi: 24.04.2025

Altın, H. (2013, 23–25 Mayıs). *Taşra Dârülmuallimînleri ve Mamuretülaziz örneği*. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 2 743-754, Elâzığ

Altun, A. (1973). Harput Ulu Camii'nin durumu. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (5), 79–94.

Arar, İ. (2023). *Deprem sonrası kentsel dönüşüm konutlarında kullanıcı memnuniyeti değerlendirmesi: Elazığ Abdullahpaşa Mahallesi örneği* (Yüksek lisans tezi) Fırat Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü

Arkeolojik Haber. (2022, 21 Şubat). Elazığ'da Roma dönemine ait kalıntılar bulundu. *Arkeolojik Haber*. https://www.arkeolojikhaber.com/haber-elazigda-roma-donemine-ait-kalintilar-bulundu-33182/ Erişim tarihi: 24.04.2025,

Arslan, C. (2003). *Elazığ'daki Türk devri yapıları* (Doktora tezi). Selçuk Üniversitesi.

Arslan, L. (2022). Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Mudanya Mütarekesi'ne Türk siyasal egemenlik mücadelesi. *Bengi – Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 35, 35–60. https://doi.org/10.58646/bengi.1217312

Arslan, Z. (2012). *Mamuretü'l-Aziz (Elazığ) ve çevresinde asayiş: 1914–1923* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Asan, H. (2016). *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve çevresine göçler (1876–1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi.

Atasoy, S. (2022). *Türkiye'deki geç dönem Osmanlı hastane binaları (1827–1923)* (Doktora tezi) Pamukkale Üniversitesi.

Atıcı, K. (2023). Elazığ ili şehir merkezinde bulunan Kapalı Çarşı ve Buğday Pazarı Hanı üzerine bir değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 10(20), 17–34.

Aydemir, H. (2019). *Osmanlı dönemi Harput ve Mamuretülaziz vakfiyeleri envanteri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Ayman, İ. (2013). *Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içerisinde yer alan yerleşim tipleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.

Ayşe Betül Köksal Arşivi.

Aydın, E. (2022). *Geleneksel dokunun korunmasında yerel yönetimlerin rolü: Harput örneği* (Yüksek lisans tezi) Dicle Üniversitesi.

Barış, H. (2024, 7 Eylül). Bir değişimin öyküsü: Seko'dan Mustafa Paşa Mahallesine. [Blog yazısı] *Hür Fikirler*. https://hurfikirler.com/bir-degisimin-oykusu-sekodan-mustafa-pasa-mahallesine/

Brant, J., & Glascott, A. G. (1840). Notes of a journey through a part of Kurdistán, in the summer of 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341–434. https://doi.org/10.2307/1797846

Brant, J. (1836). Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, *6*, 187–223. https://doi.org/10.2307/1797565

Baykar, T. (2010). *İzzetpaşa Vakfı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi.

Baykal, B. S. (1979). Türkiye Cumhuriyeti devletinin oluşması üzerine. *Belleten*, *43*(Nisan), 491–504. https://doi.org/10.37879/belleten.1979.491

Baytal, Y. (2015). *Salnamelere göre Elazığ'da ticari ve sosyal hayat (1924–1928).* Tarihten Günümüze Elâzığ Uluslararası Kongresi, Bildiriler kitabı Cilt 1 459–488, Elâzığ

Barkley, H. C. (1891). *A ride through Asia Minor and Armenia: Giving a sketch of the characters, manners, and customs of both the Mussulman and Christian inhabitants*. Murray.

Bell, G. M. L. (1909). *View from above of rooftops of town* [Photograph]. *Gertrude Bell Archive*, Newcastle University Special Collections & Archives. https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-14-1-142

Benzer, E. (2013). *Takvim-i Vekayi'nin 1831–1834 yılları arası transkripsiyonu* [Yüksek lisans tezi] Kilis 7 Aralık Üniversitesi.

Beydilli, K. (2008). Reşid Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. https://islamansiklopedisi.org.tr/resid-mehmed-pasa

BCA. (12.04.1925). 30-18-1-1 / KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928) 13- 23- 14 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BCA. (10.12.1937). 30-18-1-2 / KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI 80 100 14 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BCA. (24.12.1943). 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1111 57 1 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BCA. (28.07.1942) 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1704- 929 – 1 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BCA. (17.08.1925- 29.01.1951) 490-1-0-0 / CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1705- 932 – 1 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Birbudak, T. S. (2024). Alman mühendis Wilhelm Fischbach'ın Osmanlı Devleti'ndeki madencilik faaliyetleri. *Journal of Universal History Studies*, *7*(1), 1–29.

Bit Mezat. (t.y). *Arkası Osmanlıca yazılı 1937 tarihli Elazığ fotokart* [Açık artırma ilanı]. https://www.bitmezat.com/urun/4298133/arkasi-osmanlica-yazili-1937-tarihli-elazig-fotokart Erişim tarihi: 04 Nisan 2025

Bjørnlund, M. (2015, Ekim). Harput-Missionaries: Danish missionaries in the Kharpert Province: A brief introduction. *Houshamadyan*. https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/harputkaza/religion/missionaries.html Erişim Tarihi 04.03.2024

BOA. (H1273/ M1856). A.} AMD 75 09 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1323/M190). BEO 2683 2021202 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1323/M1905). BEO 2752 206393 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1261/M1845). C..ML. 313 12832 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1303/M1886). DH. MKT 1358 108 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1305/M1888). DH MKT 1484 52 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1305/M1888). DH. MTK. 1523 119 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1309/M1892). DH.MTK 1927-30 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1323/M1905). DH.TMIK.S. 57 54 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1272/M1856). İ. DH 339 22262 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1297/M1880). İ. DH 803 65031 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1274/M1857). İ.HR 157 8373 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1275/M1858). İ.HR 159 8502 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1275/M1858). İ.HR 165 8877 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1277/M1861). İ. HR 183 10176 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1278/M1862). İ. HR. 190 10658 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1279/M1862). İ. HR 194-10947 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1301/M1884). İ.MMS 78 3413 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1260/M1844). İ.MVL 56 1081 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1263/M1847). İ.MVL 98 2090 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1269/M1852). İ.MVL 255 9449 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1270/M1854). İ.MVL 302 12357 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1270/M1854). MVL 340 71 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1283/M1866). MVL. 725-46 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1312/M1894). MF. MKT 236 45 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1317/M1899). ŞD 148 41 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1299/ M1882). ŞD. 1459 27 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1309/M1982). ŞD. 1465-13 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1309/M1892) ŞD. 1465-18 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1328/M1910). ŞD.1495 6 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1299/M1882) ŞD. 701 1 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BOA. (H1341/M1923) HRT 384 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Bozan, O. (2023). Millî Mücadele döneminde Elâzığ. *Millî Mücadelenin yerel tarihi 1918–1923 (Cilt 8): Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Malatya, Adıyaman, Tunceli, Siirt, Şırnak*. 109–162. Türkiye Bilimler Akademisi. https://doi.org/10.53478/TUBA.978-625-8352-70-2.ch03

Cangül, C. (2016, Eylül 22). *Harput Kalesi, Elazığ*. https://www.canercangul.com/6804/harput-kalesi-elazig/

Canpolat, F. A. (2019). Kentsel değişimin coğrafî boyutları: Elazığ örneği. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, *3*(1), 70–105.

Cuinet, V. (1891). *La Turquıe d'Asıe: Géographıe admınıstratıve, statıstıque, descrıptıve et raısonnée de chaque provınce de l'Asıe-Mıneure* (Vol. 2). E. Leroux.

Çakmak, Y. (2023). Elazığ'da yazlık sinema kültürü. *Çaydaçıra Dergisi*. https://harput.web.tr/wp-content/uploads/2021/09/CAYDACIRA-MART-2023.pdf?utm_source Erişim Tarihi:23.05.2025

Coşkun, M. vd. (2009, 5-6 Haziran). *Geçmişten günümüze Harput mimarisi* [Panel sunumu]. Harput Sempozyumu, Elazığ Belediyesi, Fırat Üniversitesi, Mimarlar Odası Genel Merkezi ve ÇEKÜL Vakfı katkılarıyla düzenlenmiştir, Elazığ, Türkiye.

Cumhuriyet Halk Fırkası (C.H.F.). (1932). *Halkevleri talimatnamesi*. Hakimiyeti Milliye Matbaası.

Çakar, E. (Ed.). (2013). *Geçmişten geleceğe Harput Sempozyumu: Bildiriler* (Cilt 1–2). Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları No: 1.

Çakırca, D. (2015, 19-21 Kasım). *Keban Barajı ile neler kaybettik* [Bildiri sunumu]. 4. Su Yapıları Sempozyumu, İnşaat Mühendisleri Odası Antalya Şubesi, Antalya, Türkiye. https://eskisakarya.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/17688_55_57.pdf

Çakmak, Y. (2023, 5 Nisan). Elazığ'ın taş binaları... *Turan Gazetesi*. https://www.turangazetesi.net/elazigda-bulunan-tarihi-binalari-ve-bu-binalarin-gecmisteki-ozelliklerini-arastirmaci-yazar-yucel-cakmak-siz-degerli Erişim tarihi 16.06.2025

Çelikdemir, M. (2019). Harput'un Elazığ'a nakli. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *29*(2), 425–430.

Çelik, K. (2015). Sultan II. Abdülhamid döneminde Mamuratü'l-Aziz Vilayeti hakkında iki önemli rapor. *Uluslararası Tarihten Günümüze Elâzığ Kongresi* Bildiriler kitabı (Elazığ, 17–18 Kasım 2014), Cilt I 55–78. Ankara.

Devrim, A. (1988). *Mamuretülaziz Vilayet Gazetesi (1883–1886)* [Yüksek lisans tezi] Ankara Üniversitesi.

Demir, A. E., & Çevik, A. (2023). Elazığ Ruh ve Sınır Hastalıkları Hastanesi'nin sosyo-kültürel tarihi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, *28*(1), 120–148.

Demir, A. E. (2025). Bir taşra kurumunun yüzyıllık yolculuğu: Elazığ Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin tarihi. *Toplum ve Ütopya*. https://toplumveutopya.com/bir-tasra-kurumunun-yuzyillik-yolculugu-elazig-ruh-ve-sinir-hastaliklari-hastanesinin-tarihi-ali-eren-demir/ Erişim Tarihi: 04.03.2025

Demir, S. (2025). *Mimari mirasın yeniden işlevlendirilmesinde koruma kavramı ve taşıyıcı sistem değerlendirmeleri: Elazığ 4. Umumî Müfettişlik Binası örneği* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Demiryürek, H. (2019). *Osmanlı hapishaneleri: (1913–1914)*. Babıali Kültür Yayıncılığı.

Demirel, Y. (2023). Mehmed Hürrem Müftügil: Elazığ'da unutulmaz bir siyasetçi. O. Kılıç (Ed.), *Cumhuriyetimizin 100. yılında iz bırakan 100 Elazığlı – 1* (ss. 123–130). Hükümdar Yayınları.

Demirel, Y. (2012). *Tanzimattan Cumhuriyete Elazığ'da modern eğitim: 1839–1923* [Yüksek lisans tezi] Kilis 7 Aralık Üniversitesi.

Doğan, T. (2012). Arşiv belgelerine göre 1937–1938 Dersim İsyanı. *History Studies*, *4*(1), 157–169.

Dökmeci, C. (1964). Mamure-Tül-Azız. *Yeni Fırat Dergisi*, (24), 9–11.

Dökmeci, C. (1965). Mamure-Tül-Azız. *Yeni Fırat Dergisi*, (25), 28–31.

Duruksu, F. (2013). *1310 Sene-i Hicriyesine mahsus Mamurat'ül Aziz* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Dursun, İ. (2021). *1883–1884 Ma'muratü'l-Aziz Gazetesi: Açıklamalı fihristi ve değerlendirmesi* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Doğan, C. (2011). II. Mahmut dönemi Osmanlı merkezîleşme politikasının doğu vilayetlerinde uygulanması. *Turkish Studies (Elektronik)*, *6*(4), 505–521.

Dye, P. (2021). Ermeni Yaylalarından eşsiz hava fotoğrafları – Doğu vilayetlerinde hava muharebesi (1916–1917) (A. İncidüzen, Çev.). *Houshamadyan.* https://www.houshamadyan.org/tur/basliklar/cesitli-bilimsel-makaleler/essiz-hava-fotograflari.html

Elazığ Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi. (t.y.). *Tarihçe*. T.C. Sağlık Bakanlığı. https://elazigrsh.saglik.gov.tr/TR,124872/tarihce.html Erişim tarihi 04.03.2025

Elazığ Şivesi. (2016, 25 Ekim). [Fotoğraf]. *Facebook*. https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1217760668262644&id=456667444371974&set=a.456685637703488

Elazığ Valiliği. (1970). *Elazığ İl Yıllığı 1967*. Elazığ: Bingül Matbaası.

Elazığ Valiliği. (1973). *Elazığ İl Yıllığı 1973*. Elazığ: Bingöl Matbaası.

Elazığ Valiliği Arşivi. (t.y.). *Elazığ görselleri*.

Elazığ Belediyesi. (2020). *Coğrafi yapı*. Kent Rehberi. https://www.elazig.bel.tr/kent-rehberi/cografi-yapi/217/ Erişim Tarihi 01.02.2025

Elazığ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü. (t.y.). *İlimiz hakkında*. https://elazig.csb.gov.tr/ilimiz-hakkinda-i-681 Erişim tarihi 02.02.2024

Eraslan, C. (2019). Sultan II. Abdülhamid ve politikası üzerine düşünceler. In *Sultan II. Abdülhamid dönemi: Siyaset–iktisat–dış politika–kültür–eğitim* (ss. 127–138). İstanbul: İzü Yayınları.

Ergen, S. (2007). *Türkiye'de Halkevleri ve Elazığ örneği* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Eres, Z. (2008). *Türkiye'de planlı kırsal yerleşmelerin tarihsel gelişimi ve Erken Cumhuriyet Dönemi planlı kırsal mimarisinin korunması sorunu* [Doktora tezi] İstanbul Teknik Üniversitesi.

Eroğlu, T. (2008). *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni malları (1915–1922)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Dokuz Eylül Üniversitesi.

EskiTürkiye. (t.y.). *Elazığ / 1905*. https://www.eskiturkiye.net/1581/elazig-1905

Eyice, S. (1963). X. Hommaire de Hell ve ressam Jules Laurens müşterek Türkiye seyahatnamelerinin değerlendirilmesi yolunda bir araştırma. *Belleten*, *27*(105), 59–88.

Gaspak, A. (2004). *Osmanlı öncesi Harput'un tarihi ve dini yapısı* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Galip, F. (1931). Proje müsabakaları. *Mimar*, (6) 206–208.

Gencer, F. (2015). 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de merkezî otoriteyi kurma çabaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *55*(1), 217–242.

Gencer, B. (2019). Haşin modernlikten narin meşrûiyete: II. Abdülhamid'in meşrûiyet siyaseti. In *Sultan II. Abdülhamid dönemi: Siyaset–iktisat–dış politika–kültür–eğitim* (ss. 33–93). İstanbul: İzü Yayınları.

Günel, N. (1999). *Dersim İsyanı–1937* [Doktora tezi] İstanbul Üniversitesi.

Güngör, T. (2022). *Osmanlı Devleti'nde Amerikan misyoner faaliyetleri ve Harput Amerikan Koleji* [Yüksek lisans tezi], Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Göl, H. (2019). Millî Mücadele'de VI. Mehmet Vahdeddin. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, *3*(1), 40–53.

Hakimiyeti Milliye. (1934, Şubat 13). Elaziz çok güzel bir halk evi yaptı. *Hakimiyeti Milliye*. https://www.gastearsivi.com/gazete/hakimiyeti_milliye/1934-02-13/5

Harita Genel Müdürlüğü Arşivi.

Harput Yollarında. (2021, Eylül 22). *Anılardaki Elazığ: Fransız ressam Laurens Jules'in 1847'de kara kalem çizimi Elazığ tasviri*. https://www.facebook.com/HARPUTYOLLARINDA/posts/an%C4%B1lardaki-elazi%C4%9Ffrans%C4%B1z-ressam-laurens-julesin-1847de-kara-kalem-%C3%A7izimi-elaz%C4%B1%C4%9F-/3918879118221865

Harput.web.tr. (t.y.). *Harput eski fotoğraf galerisi* [Foto galeri]. https://harput.web.tr/harput-fotograf-galerisi/harput-eski-fotograf-galerisi/

Haykır, Y. (2017). Tek parti dönemi valilerinden Tevfik Sırrı Gür ve Elâzığ valiliği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *27*(2),

Haykır, Y. (2016). Demiryolunun Elazığ'a gelişi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)/Journal of History School (JOHS)*, *9*(27), 241–307.

Haykır, Y., & Haykır, H. (2015). Elazığ basın tarihi (1883–1960). In A. Akdoğanbulut & D. Türker (Ed.), *Tarihten günümüze Elazığ: Uluslararası Kongresi, 17–19 Kasım 2014, Elazığ* (Cilt 2). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.

Hommaire de Hell, X. (1855). *Voyage en Turquie et en Perse, exécuté par ordre du gouvernement français pendant les années 1846–1847 et 1848* (Vol. 2). P. Bertrand.

Houshamadyan. (t.y.-a). *Harput Ovası*. https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi.html (Erişim tarihi: 01.02.2024

Houshamadyan. (t.y.-b). *Jamgoçyan Arşivi – USA ADA: Kuzey ve Güney Amerika*. https://www.houshamadyan.org/tur/ada/kuzey-ve-gueney-amerika/jamgocyan-arsivi-usa.html Erişim tarihi: 03.05.2024

Houshamadyan. (t.y.-c). *Eğitim ve spor – Okullar (1. bölüm)*. https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html Erişim tarihi: 03.05.2024

İnal, B. (2023). *19. yüzyılda İngilizce yazılmış seyahatnamelere göre Anadolu'da sosyal, kültürel ve ekonomik hayat*. Paradigma Akademi Yayınları.

İzzet Paşa Vakfı (İZVAK). (2017). *Tarihçemiz*. https://www.izvak.org.tr/sayfa-tarihcemiz-46.html (Erişim tarihi:05.02.2025)

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi. (t.y.). *Elazığ* [Katalog kaydı]. https://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/detailnonmodal/ent:%24002f%24002fSD_ILS%24002f0%24002fSD_ILS:2501668/ada?qu=Elazığ&d=ent:%2F%2FSD_ILS%2F0%2FSD_ILS:2501668~ILS~1

İstanbul Üniversitesi NEK. (t.y.). *[Mamuretülazizde askeri hastane açılışı]*. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/779-58---0002.jpg

Fırat Kalkınma Ajansı. (t.y.). *Elazığ tanıtım*. https://fka.gov.tr/elazig-tanitim Erişim tarihi: 04.05.2024

Kahan, R., & Özkan, M. (2023). Ermenilerin Elazığ vilayetindeki konumu ve Türk nüfus. *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*, *6*(Prof. Dr. Durmuş Ali Aslan Özel Sayısı), 25–37.

Kalaycı, H. (2023). *II. Mahmut dönemi ıslahatları ve Yeniçeri Ocağının kaldırılması* [Yüksek lisans tezi], Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Karahan, S. (2023). *Elazığ Merkez ilçe ve merkeze bağlı köylerde bulunan tescilli camiler* [Yüksek lisans tezi] Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.

Karabulut, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda değişim süreci, sosyal ve kültürel durum. *Mecmua: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, *1*(2), 49–65.

Karakaş, E. (1999). Elazığ şehrinin gelişmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *9*(1), 129–154.

Karakaş, S. (2008). *Elazığ geleneksel konut kültürü* [Yüksek lisans tezi] Selçuk Üniversitesi.

Karabulut, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda değişim süreci, sosyal ve kültürel durum. *Mecmua*, (2), 49–65.

Karabacak, Ö. (2011). *Elazığ'da bakır sanatı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Atatürk Üniversitesi.

Karakaş, E. (2008, 16–17 Ekim). *Kentsel gelişmede konut kooperatiflerinin rolü: Elâzığ örneği [The role of the residence construction cooperatives on city development: Elazığ example]*. V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, 281–290. Ankara Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜCAUM). https://www.academia.edu/22334384/_2008_Kentsel_Gelişmede_Konut_Kooperatiflerinin_Rolü_Elazığ_Örneği_The_Role_of_The_Residence_Construction_Cooperatives_on_City_Development_Elazığ_Example

Kardaş, A. (2019). "Bir karış fazla şimendifer": Elazığ–Muş demiryolunun yapım süreci. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(4), 2360–2382.

Kavak, A. F. (2014). *1930–1960 yıllarında Elazığ'da eğitim faaliyetleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Kavrakoğlu, F. (2020, Haziran 23). Urartular 7: Urartu karayolları. *Kavrakoğlu*. https://kavrakoglu.com/urartular-7-urartu-karayollari/

Kaya, M., & Akçora, E. Ö. (2019). Atatürk'ün 1937 yılında gerçekleştirdiği gezilerin önemi ve sonuçları (Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Sivrice ve Pertek gezileri). *Akademik Matbuat*, 3(2), 67–92.

Kement, Ü. (2020). Urartu Yolu. İçinde N. Kozak (Ed.), *Online Türkiye Turizm Ansiklopedisi*. https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/urartu-yolu (Erişim tarihi: 20.06.2025).

Kent, V. (2014). Atatürk'ün Elazığ'a emanetleri: Balkan göçmeni Elazığlılar. A. Akdoğanbulut & D. Türker (E.d), *Tarihten Günümüze Elazığ Sempozyumu:* Bildiriler Kitabı Cilt 1, 291–309. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası.

Kent, V. (2015). Elâzığ şehircilik tarihinde önemli bir kilometre taşı: Halkevi binası. *Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi*, (Temmuz), 24–27. https://elazigvakfi.org.tr/Admin/file_manager/upload/file/Elazig_Vakfi_Temmuz_2015.pdf Erişim Tarihi: 18.06.2025

Kılıç, O. (200.7.). Kendi yazdıkları ışığında Amerikan misyonerlerin Harput'taki faaliyetleri. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 20(4), 476–491.

Kılıç, S. (2004). *Türkiye'deki Alman okulları* [Yüksek lisans tezi] Yıldız Teknik Üniversitesi.

Kılıçoğlu, S. (2022). Mamuratü'l-Azız vilayeti yabancı misyonu: Kapusenler (Capucins). *Art-Sanat Dergisi*, (17), 253–273.

Kırılmaz, H., & Kılıç Kırılmaz, S. (2014). Erken Cumhuriyet dönemi Türk kamu yönetimi: Anayasal sistem, yönetim yapısı, bürokrasi ve reform uygulamaları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (40).

Kocaman, M. (2018). *Elazığ ili Hüseynik Köyiçi bölgesi yerleşim dokusu ve geleneksel evleri* [Yüksek lisans tezi] Dicle Üniversitesi.

Kol, M. (2021). Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa sürecinde üst kimlik çıkmazı. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, 3*(5), 643–683.

Kopar, M. (2004). *Doğu Anadolu'ya yapılan kamu harcamaları (1927–1950)* [Doktora tezi] Fırat Üniversitesi.

Kopar, M. (2013, 23-25 Mayıs). *II. Dünya Savaşı yıllarında Elazığ* [Bildiri sunumu]. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ, Türkiye. (Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi). ss. 535-544.

Koruk, N. (2024). *Türkiye'de Umumî Müfettişliklerin (1927–1952) mimarlık tarihindeki yeri* [Doktora tezi]Yıldız Teknik Üniversitesi.

Kovancılar Kaymakamlığı. (t.y.). *Tarihçe*. https://www.kovancilar.gov.tr/tarihce

Köçer, M., Babuçoğlu, M., & Eroğlu, C. (2009). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869–1907)*. Aydan Yayıncılık.

Köksal, A. B., & Urfalıoğlu, N. (2024). Architectural evaluation of People's House building as a modernization project in the early Republic period and the example of Elazığ People's House. *Gazi University Journal of Science Part B: Art Humanities Design and Planning, 12*(3), 415–430.

Köse, Z. Ö. (2023). Maarif salnamelerine göre Ma'muretülaziz Vılayeti'nde eğitim-öğretim (1898–1904). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5*(9), 317–346.

Kuş, C. (2013). Osmanlı döneminde Anadolu ticaret yolu ağında Harput'un yeri ve önemi. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (623-642). Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Library of Congress. T.y.-a *Imperial military middle school Mamuretülaziz Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri-yi*. Turkey Elaz, None. [Between 1880 and 1893] [Photograph] https://www.loc.gov/item/2001699020/.

Library of Congress. (T.y-b) *Ground and first floor plans, imperial military middle school Mamuretülaziz Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri-yi* [Photograph]. Retrieved from Library of Congress: https://www.loc.gov/item/2001699019/

Memiş, N. (2008). *19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik yapı ve dış ticaret* [Yüksek lisans tezi]Atatürk Üniversitesi.

Milli Kütüphane Başkanlığı Dijital Kütüphane. (t.y.). Ma'muret-ül Âziz. https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/issue/52482

Milliyet Gazetesi (1931, 14 Mayıs). Proje müsabakası. *Milliyet Gazetesi* https://www.gastearsivi.com/gazete/milliyet/1931-05-14/4

Milliyet Gazetesi. (1933, 22 Ocak). Biz hâlâ İstanbul'un planını yapacağız. *Milliyet Gazetesi* https://www.gastearsivi.com/gazete/milliyet/1933-01-22/4

Milliyet Gazetesi. (1934, 7 Ocak). Meyvaları Bol Diyar, Şarkta Tahsil İştiyakı *Milliyet Gazetesi* https://www.gastearsivi.com/gazete/milliyet/1934-01-07/5

Milliyet Gazetesi. (1935, 5 Mart). Elaziz Halkevi Bir Yıl İçinde Neler Başardı? *Milliyet Gazetesi* https://www.gastearsivi.com/gazete/milliyet/1935-03-05/5

Milliyet Gazetesi. (2021). Elazığ haritası: Elazığ ilçeleri nelerdir? Elazığ ilinin nüfusu kaçtır, kaç ilçesi vardır? *Milliyet Gazetesi*. https://www.milliyet.com.tr/egitim/haritalar/elazig-haritasi-elazig-ilceleri-nelerdir-elazig-ilinin-nufusu-kactir-kac-ilcesi-vardir-6311220

Mimarlık Müzesi. (2012, 26 Nisan). Şevki Balmumcu. *Mimarlık Müzesi* https://web.archive.org/web/20120426080926/http://www.mimarlikmuzesi.org/Collection/Detail_sevki-balmumcu_147.html

Mor, A., & Çitçi, M. D. (2000). *Elazığ şehrinin bir semti olan Aksaray Mahallesi'nin kuruluşu, gelişimi ve fonksiyonel özellikleri [Historical development and present functions of Aksaray neighbourhood of the Elazığ city (population, location and economy)]*. *Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(2), 123–134.

Moltke, H. K. B. von. (1969). *Moltke'nin Türkiye mektupları* (H. Ors, Çev., 2. bs.). Remzi Kitabevi.

Mutlu, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar* [Doktora tezi] İstanbul Üniversitesi.

Naumann, E. (1893). *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat: Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die asiatische Türkei und die anatolische Bahn*. R. Oldenbourg. https://archive.org/details/vomgoldnenhornz00naumgoog

Nefes, F. M. (2019). *Türk basın tarihinde Takvim-i Ticaret Gazetesi (1866–1867)* [Yüksek lisans tezi] Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Nurdun, R. (2024). Gelenekten modernliğe: 19. yüzyıl modernleşme hareketleri arefesinde Çin ve Osmanlı imparatorluklarında değişim süreci. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 6*(12), 503–520.

Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. Hil Yayınları.

Önal, M. (2019). *Sultan Abdülmecit döneminde mali alanda yapılan düzenlemeler* [Yüksek lisans tezi] Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

Özcan, A. (2019). Sultan II. Abdülhamid'in dış siyaseti ve uygulamaları. In *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset, İktisat, Dış Politika, Kültür, Eğitim* (ss. 115–126). İZÜ Yayınları.

Özdemir, M. C. (2011). *Osmanlı Salnamelerine göre Diyarbakır 1869/1905 / According to Ottoman Annual Diyarbakır 1869/1905* [Doktora tezi] Harran Üniversitesi.

Özgür Proje. (t.y) Elazığ Eski Öğretmenevi (Halkevi) https://ozgurproje.com.tr/tr/elazig_eski_ogretmenevi_halkevi-29

Özgür Proje Mimarlık Danışmanlık İnşaat Ltd. Şti. (2023). *Elazığ Eski Halkevi / Öğretmenevi, 1947 – HGM* [Fotoğraf]. Facebook. https://www.facebook.com/photo.php?fbid=764865785434453&set=a.555158099738557&type=3

Özkan, E. (2015). Harput Valisi Hacı Ahmet İzzet Paşa. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu*, Elazığ.

Özmen, S. (2009). *Sâlnamelere göre Ma'mûratü'l-Aziz vilayetinin idarî yapısı (1881–1908)* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Öztürk, Ş. (2023). Eski Elazığ Hükümet Konağı kazı-proje-uygulaması ve işlevlendirilmesi hakkında değerlendirme. *Online Journal of Art & Design, 11*(3).

Öztürk, Ş., & Coşkun, M. (2014). *Geleneksel Harput & Elazığ evleri*. Elazığ Belediyesi.

Öztürk, T. (2022). Konuk yazar: Tahsin Öztürk Turan Gazetesi bir markadır. *Turan Gazetesi*. https://www.turangazetesi.net/konuk-yazar-tahsin-ozturk Erişim tarihi: 22 Haziran 2025.

Öztürk Aşan, Ö. (2023). *Kültürel çevre korumada bir yöntem olarak ekomüzeler: Elazığ, Harput örneği* [Yayımlanmamış doktora tezi] Ankara Üniversitesi.

Parmaksız, E. (2008). *II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909) eğitim sistemi, eğitim yapıları ve askerî rüşdiyeler* [Doktora tezi] Yıldız Teknik Üniversitesi.

Polat, E. (2020). Mamuretü'l-Aziz Valisi Ahmed Aziz Paşa'nın II. Abdülhamid'e sunduğu layiha (Doğu Anadolu'nun ıslahı çareleri). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 25*(2), 111–128.

Project SAVE. (t.y-a). *Mezireh landscape*. https://projectsave.catalogaccess.com/photos/36892

Project SAVE (t.y-b). *Snow in street, Kharpert*, from https://projectsave.catalogaccess.com/photos/36916 Erişim tarihi 29 Mayıs 2025

Project SAVE (t.y.-c). *Annie Tracy Riggs Hospital*. https://projectsave.catalogaccess.com/photos/36799 Erişim tarihi 23.03.2025

Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1301. https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02454

Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1302. https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02454

Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1310. https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02454

Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz H1312. https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02454

SALT Araştırma. (t.y.). *Elazığ matbaa ve kütüphane*. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/101293

SALT Araştırma. (2018). *Property sketches and listings*. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45871

Salt Araştırma. (2019). *Elazığ Beşkardeşler Binaları* [Fotoğraf koleksiyonu]. SALT Araştırma Arşivi. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/195650

Salt Araştırma. (2020). *Albüm: Vilayet-i Hususi İdareleri faaliyetinden, 1928* [Fotoğraf albümü]. SALT Araştırma Arşivi. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/211962

Sarısakal, B. [@bakisarisakal]. (2020, Ağustos 20). *Elazığ Sinema Binası inşaatı, 1934* [Facebook gönderisi]. Facebook. https://www.facebook.com/bakisarisakal/posts/elazığ-sinema-binası-inşaatı-1934/3049346288458463/

Satılmış, S. (2023). Birinci el kaynaklara göre Elazığ'ın tarihsel depremleri (1863–1900). *Tarih ve Gelecek Dergisi, 9*(4), 697–714.

Servet-i Fünun. (1893). *5. Cilt, Sayı 116*. https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/en/periodicals/catalog/issue/5638

Sevin, V., Kalsen, H., & Arslan Sevin, N. (2011). *Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı yaşamı*. Ege Yayınları.

Susmaz, H. (2010). *Elazığ uygulama imar planlarının tarihsel gelişim sürecinin incelenmesi / Analyse of historical development processes of implementation development plans for Elazig* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Sunguroğlu, İ. (1958). *Harput yollarında* (Cilt 1). Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Sunguroğlu, İ. (1959). *Harput yollarında* (Cilt 2). Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Son Posta. (1934, 22 Ağustos). Elaziz mensucat fabrikaları. *Son Posta*, s. 4. https://www.gastearsivi.com/gazete/son_posta/1934-08-22/4

Şengül, Ç. (2021). *Vezir-i â'zamın mâli yetkileri / Fiscal powers of the grand vizier's* [Yüksek lisans tezi] Pamukkale Üniversitesi.

Şentürk, A. E. (2021, Kasım 22). *Norşuntepe Höyüğü*. Kültür Envanteri. https://kulturenvanteri.com/yer/?p=159554

Şentürk, M. (1993). *Urartular döneminde Elazığ* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Şevki. (1931). Proje müsabakası. *Mimar*, 7, 237–238.

Şevki. (1932). VII–VIII. *Mimar*, 10(22), 291–292.

Şimşek, H. (2010). *Harput Ulu Camii* [Yüksek lisans tezi] Hacettepe Üniversitesi.

Takvim-i Ticaret Gazetesi. (1867, 23 Şubat). https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/issue/117071

Tachjian, V. (2015, Haziran 2). Ottoman Constitution. *Houshamadyan*. https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/harput kaza/political-life/ottoman-constitution.html

Taşçı, L. (1996). *Elazığ ile kent planlaması ve imar uygulamaları üzerine bir araştırma* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Taşçıyan, V. (2012, Aralık 1). Okullar II. bölüm – Harput Ovası: Eğitim ve spor (A. İncidüzen, Çev.). *Houshamadyan*. https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar-ii-boeluem.html

Taşkın, Ü. (2021). Mamuretülazız'de Kapuçinler ve Fransız kurumları. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 8(16), 1–23.

Taşkın, Ü. (2015). Cumhuriyetin ilk yıllarında Elazığ (1925–1930). *Tarihten Günümüze Elazığ Uluslararası Kongresi*, 229–250.

Tanoğlu, İ. (2013, Mayıs 23–25). Harput Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi'nin dünü ve bugünü [Konferans bildirisi]. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ, Türkiye.

Tayfun, E. (2008). *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni malları (1915–1922)* [Yüksek lisans tezi] Dokuz Eylül Üniversitesi.

Tbmm Açık Erişim Koleksiyonu (2015) https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/c89cdd2a-8d3d-4d4c-b4c3-76dea6f3ea3c/full

Tbmm Açık Erişim Koleksiyonu (2023-a) https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/75979bc5-fdc5-49f1-8315-6ab2bcb0620d)

Tbmm Açık Erişim Koleksiyonu (2023-b) Elazığ [Harita] http://hdl.handle.net/11543/3575

Tbmm açık erişim koleksiyonu (2023-c) Elazığ [Harput] [Harita] http://hdl.handle.net/11543/3575

Tızlak, F. (1997). *Osmanlı döneminde Keban-Ergani yöresinde madencilik, 1775–1850* [Yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi.

Timeturk. (2012). *Elazığ camileri [Foto galeri]*. Timeturk. https://www.timeturk.com/tr/fotogaleri/tarih/elazig-camileri/

TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi. (t.y.). *Yarışmalar dizini*. https://www.mimarlarodasiankara.org/yarismalardizini/

TMMOB Mimarlar Odası Elazığ Şubesi. (t.y.). *Cumhuriyet dönemi yapıları: Elazığ örneği*. https://img1.wsimg.com/blobby/go/1eac9f04-5ca4-4430-ac00-5caaa9db256d/downloads/CUMHURIYET_YAPILARI_BASKI_%20son.pdf?ver=1749015069836

Toparlak, B. (2013). *Dördüncü Umumi Müfettişlik: Kurulması, çalışması ve kaldırılması* [Yüksek lisans tezi] Anadolu Üniversitesi.

Topçu, F. S. (2014). *Sultan Abdülaziz döneminde yaşanan malî bunalım ve uygulanan malî reformlar (1861–1876)* [Yüksek lisans tezi] Hacettepe Üniversitesi

Tozer, H. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans Green and Co.

Tonbul, S. (2013). Coğrafi faktörlerden yer şekillerinin Harput'un kuruluşu, gelişmesi ve şehrin yer değiştirmesi üzerine olan etkileri. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Cilt 1, ss. 81-92). Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Töreli, T. (2020). Düyun-u Umumiye Genel Sekreteri Vital Cuinet'ın 1891'de Malatya Sancağı üzerine tespitleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 763–769.

Tuncel, M. (1977). Türkiye'de yer değiştiren şehirler hakkında bir ilk not. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, (20–21), 119–128.

Tunceli Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü. (t.y.). *İlimiz hakkında*. https://tunceli.csb.gov.tr/ilmiz-hakkinda-i-922

Turan. (1931, 5 Haziran). Belediye Faaliyetleri. *Turan Gazetesi*. https://web.firat.edu.tr/harput/gazete/1931/index.htm

Turan. (1937, 13 Temmuz). *Turan Gazetesi*. https://web.firat.edu.tr/harput/gazete/default.htm

Turan. (1937, 17 Temmuz). Elaziz *Turan Gazetesi*. https://web.firat.edu.tr/harput/gazete/default.htm

T.C. İletişim Başkanlığı. (2024, 26 Eylül). Roma ve Erken Bizans dönemine ait 84 metrekarelik mozaik.https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/roma-ve-erken-bizans-donemine-ait-84-metrekarelik-mozaik Erişim tarihi: 24 Haziran 2025

Uffin, M. (2019). Sultan II. Abdülhamid ve İslâmî görüşleri 1876–1909: Tarihî/belgesel inceleme. In *Sultan II. Abdülhamid dönemi: Siyaset, iktisat, dış politika, kültür, eğitim* (ss. 263–307). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Ulus. (1935, 22 Kasım). Bakır yolunun medeniyet ve hayat götürdüğü üç vilayetimiz s. 6. https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1935-11-22/6

Ulus. (1936, 19 Temmuz). Elaziz yeni ve güzel bir cumuriyet şehri oluyor s. 5. https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1936-07-19/5

Ulus. (1939, 9 Şubat).Elazığ Cumhuriyet yıllarında bir çok yeni eser kazandı s. 6. https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1939-02-09/6

Uyanık, S. (2011). *Osmanlı-Türk anlatılarında bilime yönelişin mantığı ve gelecek tasarıları (19. yüzyıl sonu ve erken 20. yüzyıl)* [Doktora tezi] İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.

Uzun, C. (2016). *17. yüzyılda Harput*. [Doktora Tezi] Fırat Üniversitesi,

Ünal, M. A. (1989). *XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518–1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yapıcı, S. (2009). *Osmanlı salnamelerinde Harput (1869–1908)*. ELESKAV Yayınları.

Yapıcı, S. (2022). *Salnamelerde Elazığ*. Elif Ofset.

Yedek, Ş. (2015). Atatürk döneminde Elazığ'ı temsil edenler (1920–1938). *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 61–79.

Yedek, Ş. (2016). *Elazığ'da idari ve siyasi hayat (1923–1950)* (Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi.

Yeğin, M., & Öztürk, Ş. (2022). Elazığ Ermeni Protestan Kilisesi restitüsyon projesi ve incelenmesi. *Kent Akademisi*, 15(2), 707–726.

Yerel Kültür. (t.y.). *Osmanlı'da mezra kavramı*. https://yerelkultur.org/osmanlida-mezra-kavrami/ (Erişim tarihi: 01.02.2024)

Yıldız, H. (2021). II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) eğitim politikası. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(4), 763–783.

Yıldırım, R. (2013,23-25 Mayıs). *Harput/Elazığ yöresinin tarihi coğrafyası*. Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 1 297–314, Elazığ

Yılmazçelik, İ., & Erdem, S. (2013, 23-25 Mayıs). XIX. yüzyılın sonlarında Harput'tan geçen karayolu güzergâhları ve Harput'taki köprüler. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Bildiriler Kitabı Cilt 1 643-666, Elazığ.

Yılmazçelik, İ. (2018, Şubat 13). *Elazığ'da tarım ticaret ve sanayi (1923–1938) – 2. bölüm*. https://www.ibrahimyilmazcelik.com/elazigda-tarim-ticaret-ve-sanayi-1923-1938-2-bolum/

Yücel, İ. (2011). *Anadolu'daki Amerikan hastaneleri ve tıbbi misyonerlik (1880–1930)* [Yayınlanmamış doktora tezi] Hacettepe Üniversitesi.

Yüksel, M. (2012). Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz vilâyetlerindeki Ermeni isyanları (1890–1905). *Ermeni Araştırmaları*, (43), 165-194

Yünkül, A. (2005). *Elazığ evleri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi] Fırat Üniversitesi

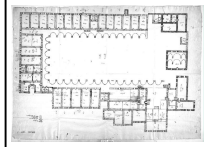
West, M. A. (1875). *The romance of missions in the land of Ararat*. https://archive.org/details/Travel1875WestArmenia

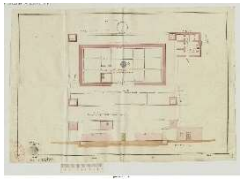
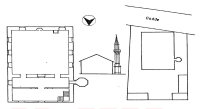
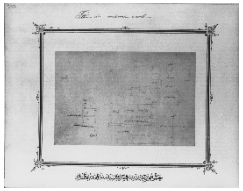
Wikimedia Commons. (2014). *File:CUINET(1892) 2.339 Mamuret-ul-Aziz Vilayet.jpg* [Map]. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET(1892)_2.339_Mamuret-ul-Aziz_Vilayet.jpg

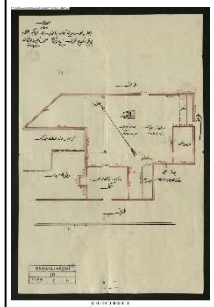
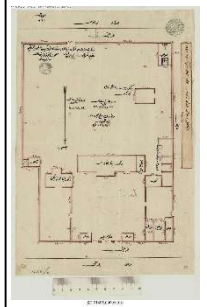
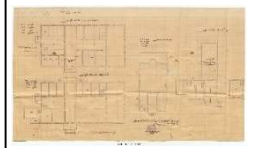
A

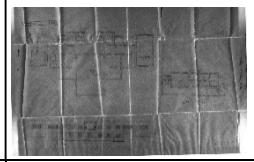
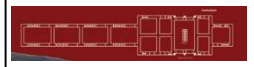
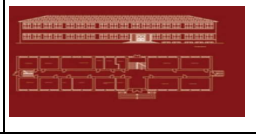
ELÂZIĞ ŞEHRİNDEKİ TARİHİ YAPILARIN DÖNEM VE ÖZELLİKLERİNİ GÖSTEREN TABLO

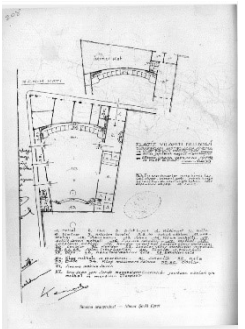
Tablo A 1 Elâzığ Şehrindeki Tarihi Yapıların Dönem ve Özelliklerini Gösteren Tablo

DÖNEM	YAPI	KONUM	MİMARİ ÖZELLİK	PLAN
Sultan II. Mahmut Dönemi (1808-1839)	Vali Konağı	Iğiki /Aksaray Mahallesi	Kerpiç, avlulu plana sahip bir konaktır.	
	Kışla ve Cephanelik	Hüseynik /Ulukent Mahallesi	6000 Kişiyi barındırabilecek bir kapasitededir.	
Sultan Abdülmecid Dönemi (1839-1861)	Kışla-i Hümayun	Çatal Mezra	Yapı kompleksinde bir kışla, camii, hamam ve idadi okulu yer almaktadır.	

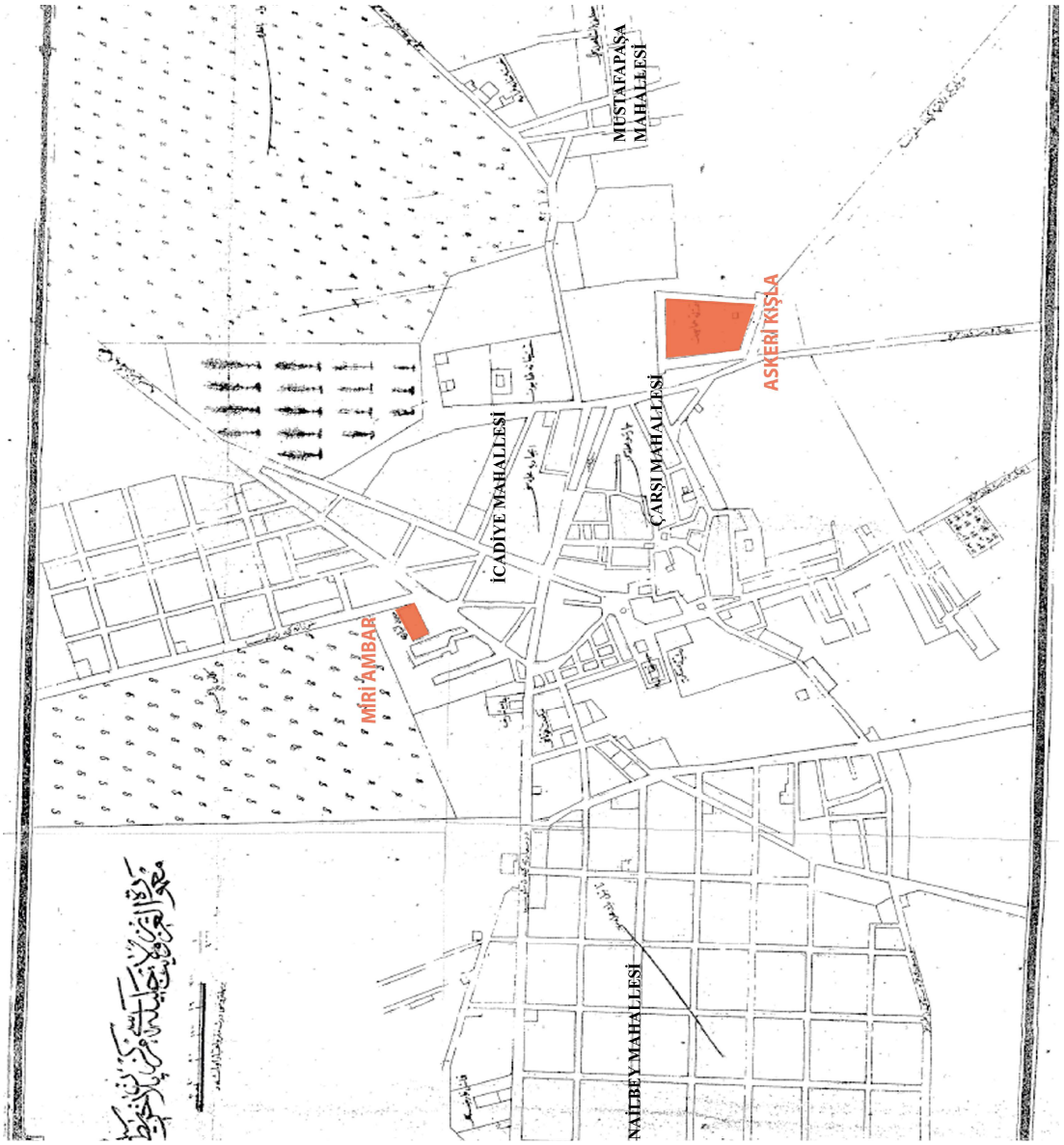
Sultan Abdülmecid Dönemi (1839-1861)	Miri Ambar	Rızaiye Mahallesi sınırları içerisinde	Ayni alınan vergiler için inşa edilmiştir.	
Sultan Abdülaziz Dönemi (1861-1876)	Vilayet hapishanesi	Çarşı Mahallesi sınırları içerisinde	Yapı, kerpiç malzemeyle inşa edilmiş, iç avlulu ve iki katlıdır.	
	İzzet Paşa Camii	İzzet Paşa Mahallesi Sınırları içerisinde	Camii, kerpiç malzemeyle inşa edilmiş kırma çatılıdır ve bir adet ahşap minaresi bulunmaktadır.	
Sultan II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)	Askeri Hastane	Tespit Edilemedi	Yapı, 200 yatak kapasiteli olup simetrik bir giriş cephesine sahiptir; giriş kapısının üzerindeki cumba, iki sütunla desteklenmiştir.	
	Askeri Rüştiye	Çarşı, Sarayatik ve Rüstempaşa Mahalleleri sınırları içerisinde	Yapı, iki katlı taş bir binadır. L planlıdır ve içinde dört derslik, zabitan odası ve müdür odası bulunur.	
	Vilayet İdadisi	Ulukent Mahallesi sınırlarında	Yapı, 20 x 50/60 metre ölçülerinde, dikdörtgen planlı, iki katlı, kırma çatılı ve kagir malzemelidir; bahçesini çevreleyen yüksek duvarlara sahiptir.	

Sultan II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909	Alman Misyoner okulları	Yukarı Mezra ve İcadiye Mahallesi sınırları içerisinde	Yetimhaneler, barınma birimleri ve okullardan oluşur. Genellikle kerpiç duvarlı ve geniş bahçeli alanlarda konumlanırlar.	
	Darülmuallimin	Rızaiye mahallesi, Yukarı Mezra, Öğretmen Evi yakınları	Eğitim faaliyetlerini geçici binalarda sürdüren okul, 1909 yılında kalıcı bir yapıya taşınmıştır. Ancak yapı yanmıştır. Alman okullarından birinde eğitim vermeye devam etmiştir.	
	Kapuçin Okulları	Kışla-i Hümayun civarlarında	Fransız Koleji, erkek okulu, kız okulu ve kiliseden oluşur.	
	Hükümet Konağı	Çarşı Mahallesi sınırları içerisinde	Yapı simetrik planlıdır. Konak, kerpiç, tuğla, moloz ve kesme taş ile ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmiştir.	

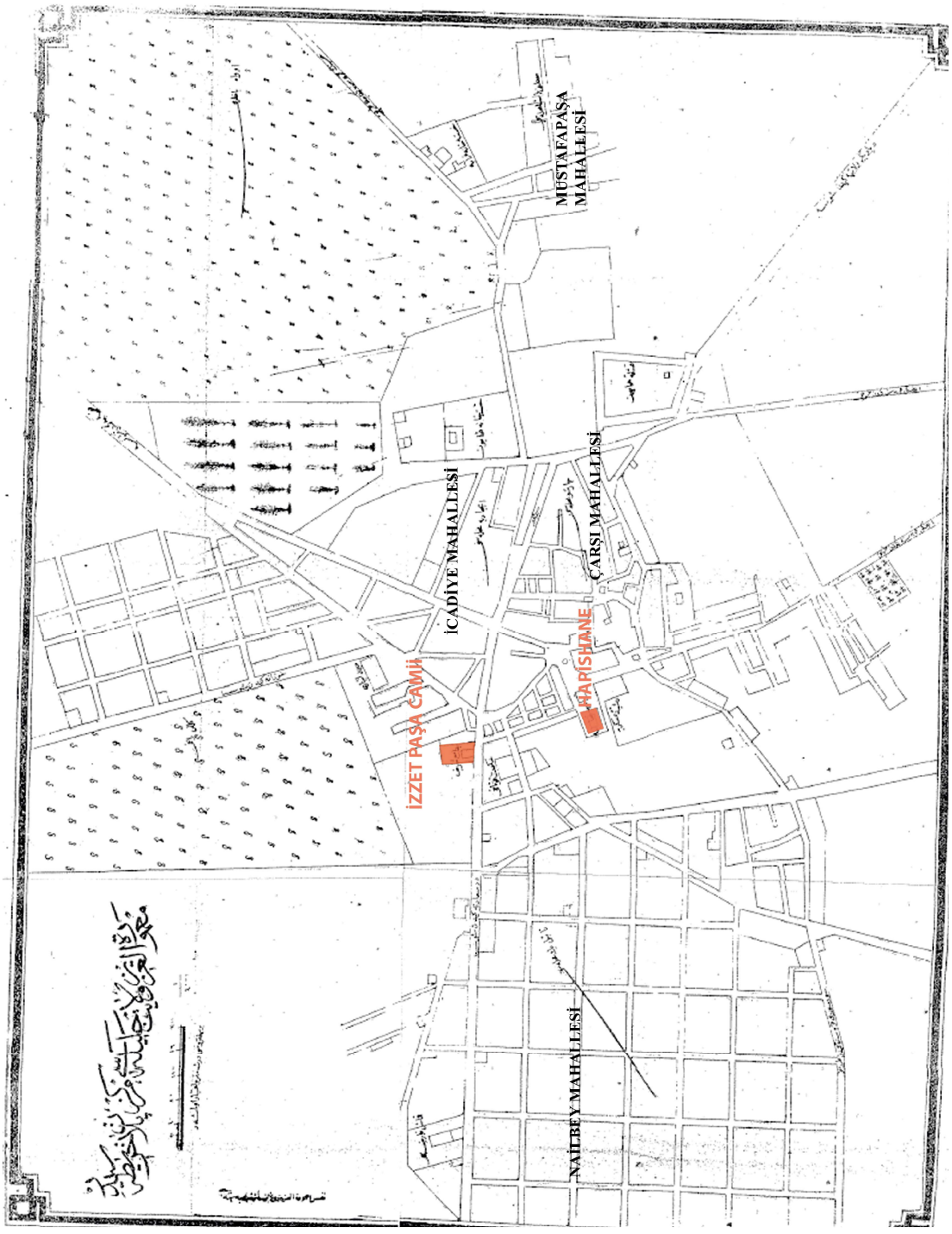
Sultan V. Mehmet ve Sultan VI. Mehmet Dönemi (1909-1922)	Annıe Tracy Rıggs Hastanesi	Mezra'da net konumu tespit edilememiştir	4 bölümden oluşması planlanmıştır. İlk bölümde yönetim ofisleri, eczane, laboratuvar, klinik, ameliyathane ve bekleme odası bulunur. İkinci bölüm ise 40 yatak kapasitesine sahip koğuş binasıdır.	
Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)	Kültür Mahallesi Projesi	Cumhuriyet Meydanı yakınlarında	Vali Tevfik Sırrı Gür'ün hazırlamış olduğu proje; Kültür Parkı, eğitim yapıları, hastane, spor alanları, açık sahne, sinema makine dairesi, çocuk oyun alanı, jimnastik sahası, stadyum, Halkevi, Atatürk Heykeli ve Cumhuriyet Meydanı gibi kamusal işlevleri içermektedir.	
	Halkevi	Elâzığ Öğretmen Evi	Yapı taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir.İçerisinde çok amaçlı salon, kütüphane, teknik odalar, merasim salonları, Atatürk köşesi bulunmaktadır.	
	Tren garı	Aksaray Mahallesi sınırları içerisinde	Bodrum, zemin ve 1. kattan oluşan bina yığma teknikte inşa edilmiştir.	
	Atatürk İlkokulu	Çarşı Mahallesi sınırları içerisinde	1937 yılında açılmıştır. Yapı, bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan üç katlı bir plan şemasına sahiptir.	

Cumhuriyet Dönemi (1923-1950)	Dördüncü Umumi Müfettişlik Binası	Akpınar Mahallesi sınırları içerisinde	1936-1938 yılları arasında inşa edilmiştir. Yapının taşıyıcı sistemi yığma duvar tekniği ile inşa edilmiş olup döşemeleri betonarme olarak tasarlanmıştır. Yapı bodrum, zemin, 1. kat ve çatı katından oluşmaktadır.	
	Göçmen Köyleri	Günümüzde Sivrice, Kovancılar, Altınçevre, Şahinkaya,Bizmişen, Şintil, Tadım,Yurtbaşı,İkizdere,Yazıkonak,sınırları içerisinde yer almışlardır.	Sivrice ve Kovancılar ilçe merkezlerinin oluşmasında etkili olmuştur. Etminik(Altınçevre), Holvenk (Şahinkaya) ve Bizmişen, Perçenç (Akçakiraz), Şintil, Tadım, Ağınsı ve Hoğu Vertetil , Habusu köylerinde göçmenler için konutlar inşa edilmiştir. Kerpiçten yapılan bu evler tek veya iki katlı inşa edilmiştir.	
	Elaziz Sinema ve Tiyatro binası	Konum tespit edilememiştir. Ancak Tevfik Gür'ün tarifinden İzzet Paşa Camii ve Hükümet Konağı yakınlarında konumlanmış olmalıdır.	1931 yılında Elaziz Belediyesi tarafından yapılan yarışmayı Şevki Eşref Bey kazanmıştır. Kulüp ve sinema binası olarak kurgulanan yapıda ana projeye uyulmamış, konsept dışı eklemeler yapılmıştır.	

B
FARKLI DÖNEMLERDE ELÂZIĞ ŞEHRİNDEKİ TARİHİ YAPILARI GÖSTEREN HARİTALAR

Şekil B.1 Sultan Abdülmecit dönemi Mezra'da konumu tespit edilebilen yapılar (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil B.2 Sultan Abdülaziz dönemi Mezra'da konumu tespit edilebilen yapılar (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil B.3 Sultan II. Abdülhamit dönemi Mezra'da konumu tespit edilebilen yapılar (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Şekil B.4 Kasabada Konumu tespit edilebilen yapılar (Salnâme-i Vilayet-i Ma'muretü'l-Aziz, H. 1312. Altlık harita: Salnâme, harita yazar tarafından düzenlenmiştir.)

TEZDEN ÜRETİLMİŞ YAYINLAR

Sempozyum Bildirileri

1. Demir, G. & Pilehvarian, N.& Çokuğraş Bağdatlıoğlu, I. (2025, 7–8 Mayıs). *19. yüzyılda Avrupalı seyyahların gözünden Mamuretü'l-Aziz* [Yayımlanmamış sempozyum bildirisi]. Mimarlık Tarihi Çalışmaları I, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, İstanbul